

„Sem jednog davnog istraživanja u pedagoškom ključu, u Srbiji nije bilo pokušaja sistematskog istraživanja jednoroditeljskih porodica, a da ne govorimo o kontinuitetu takvih istraživanja koji bi bio itekako poželjan, obzirom na burnu istoriju ratnih i drugih kataklizmi koje su pogađale naše porodice. Ova studija je stoga dragocen prilog, kako za upoznavanje sa složenim problemima ovih porodica, tako i kao pionirski uvid za buduća praćenja... U celini smatramo da je studija *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija* od jedinstvenog i dugoročnog društvenog i naučnog značaja. To je izuzetno informativna i analitička studija koja nam donosi mnoštvo podataka o ovoj u našoj naučnoj praksi, ali i u javnosti, marginalizovanoj društvenoj pojavi.“

Iz recenzije prof. dr *Anđelke Milić*

„Autorsi su uložili vanredan napor da fenomen svestrano osvetle, prvo na deskriptivnom nivou, a potom na eksplorativnom. U analitičkom delu bilo je potrebno razviti jedan, u suštini, interdisciplinarni teorijski okvir i uključiti brojne paradigme, koji obuhvataju i sociološke diskurse, ali i demografske, socio-psihološke, antropološke, psihijatrijske, i sl. Smatramo ne samo da su autori u tome bili veoma uspešni, te da su uspostavili veoma rafinirani pristup problemu koji će im onda kasnije poslužiti kao solidna osnova za građenje objašnjenja, tumačenja, interpretiranja praksi i ponašanja zabeleženih na terenu.“

Iz recenzije prof. dr *Mirjane Bobić*

Smiljka Tomanović predaje Sociologiju porodice i Sociologiju detinjstva, a koordiniše i sa kolegama drži modularne kurseve Sociologija omladine i Izazovi savremene porodice na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Milana Ljubičić predaje Sociologiju mentalnih poremećaja i Sociologiju društvenih devijacija, a učestvuje i u nastavi na kursevima Sociološki praktikum, Sociologija omladine i Izazovi savremene porodice na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Dragan Stanojević učestvuje u nastavi na kursevima Sociologija porodice, Sociologija religije, Socijalna antropologija, Sociološki praktikum i Sociologija omladine na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

JEDNORODITELJSKE PORODICE U SRBIJI

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

**SMILJKA TOMANOVIĆ, MILANA LJUBIČIĆ,
DRAGAN STANOJEVIĆ**

**JEDNORODITELJSKE PORODICE U
SRBIJI
SOCIOLOŠKA STUDIJA**

Beograd, 2014

Smiljka Tomanović, Milana Ljubičić, Dragan Stanojević

**Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka
studija**

Izdavači
„Čigoja štampa“
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18-20

Za izdavače
Žarko Čigoja
Dušan Mojić

Recenzenti
Andelka Milić
Mirjana Bobić

*Korektura Dragan Stanojević
Prevod sažetaka na engleski Snežana Bogdanović*

Tiraž
500 primeraka

Štampa
office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-531-0032-2

Sredstva za izdavanje ove monografije obezbedilo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

*Profesorki Anđelki Milić,
našoj mentorki*

SADRŽAJ

Predgovor	7
Od društvene pretrje do individualizacije: Jednoroditeljske porodice u savremenom društvu (<i>Smiljka Tomanović</i>).....	9
Metodologija istraživanja i opis uzorka (<i>Dragan Stanojević</i>).....	37
Društveni položaj jednoroditeljskih porodica (<i>Dragan Stanojević</i>).....	49
Dinamika nastanka jednoroditeljskih porodica (<i>Smiljka Tomanović</i>)	93
Svakodnevni kontekst roditeljstva (<i>Smiljka Tomanović</i>)	107
Odnosi u jednoroditeljskim porodicama (<i>Milana Ljubičić</i>)	121
Funkcionalnost jednoroditeljskih porodica (<i>Milana Ljubičić</i>).....	155
Vrijednosne orientacije jednoroditeljskih porodica (<i>Milana Ljubičić</i>)	175
Izlazak iz senke: Jednoroditeljske porodice u današnjoj Srbiji (<i>Smiljka Tomanović</i>)	215
Summary	227
Literatura	243
Beleške o autorima.....	251

PREDGOVOR

Različiti aspekti porodičnog života bili su stalna istraživačka tema saradnika u okviru projekata Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Prvo istraživanje koje je u potpunosti bilo posvećeno porodicama u Srbiji sprovedeno je, međutim, tek 2008. godine. Nakon analize rezultata, ustanovili smo sa žaljenjem da je sasvim mali broj jednoroditeljskih porodica ušao u uzorak, što je onemogućavalo njihovu analizu. Istraživački tim je stoga odlučio da u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evidencioni broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, sprovede specifično istraživanje jednoroditeljskih porodica, čiji su rezultati sada pred vama.

Sprovođenje takvog istraživanja nije bio nimalo lak poduhvat. Podaci o roditeljima iz evidencija centara za socijalni rad i knjiga u matičnim uredima, koji bi nam omogućili kontakt sa ispitanicima da bi sa zaštićenom anonimnošću odgovarali na anketu, nedostupni su na osnovu Zakona o zaštiti podataka o ličnosti. Stoga su naši obučeni anketari, većinom diplomirani sociolozi i studenti završnih godina studija sociologije, uložili ogroman napor da na teritoriji cele Srbije, prema strogim procedurama slučajnog izbora, pronađu ispitanice i ispitanike – razvedene i obudovele roditelje i nevenčane majke maloletne dece. Izražavamo im veliku zahvalnost na trudu i posvećenosti koji su omogućili da ove višestruko skrivene i nevidljive porodice putem istraživanja izaju u javnost.

U koncipiranju istraživanja dobili smo pomoć i podršku od stručnjaka iz Ministarstva rada i socijalne politike – Ljubomira Pejakovića, Suzane Paunović i Predraga Petrovića, kao i od Vere Totić iz „Udruženja samohranih roditelja“ – na čemu im zahvaljujemo. Zahvaljujemo koleginici Ivani Živadinović na koordinisanju terenskog dela istraživanja i unosa i obrade podataka, kao i saradnicima našeg Instituta koji su učestvovali u tim poslovima.

Koleginici Mirjani Bobić veliko hvala na recenziji i plodonosnoj profesionalnoj saradnji i razmeni. Od profesorke Anđelke Milić smo tokom godina svi mi sticali mnoga važna saznanja i znanja o poro-

dicama u svetu i u Srbiji i o načinima njihovog proučavanja, koja su bila dragocena i za ovo istraživanje. U znak zahvalnosti za dugogodišnje pravo mentorstvo, savete, podsticaje i podršku u radu, našim joj posvećuje ovu studiju.

Moje kolege i prijatelji, saradnici na projektu – Milana Ljubičić i Dragan Stanojević, još jednom su pokazali ne samo veliku kompetentnost, već i posvećenost, razumevanje i saradnju koja je iznad profesionalne. Umesto zahvalnosti, iskazujem nadu i uverenje da ćemo još mnogo puta učestovati zajedno u istinskom timskom radu.

Nadamo se da će rezultati istraživanja koje predstavljamo ovom studijom poslužiti za poboljšanje uslova svakodnevног života jednoroditeljskih porodica i da ćemo na taj način izraziti zahvalnost našim ispitanicama i ispitanicima što su prevazišli rezervisanost i utrošili vreme i emocije da sa nama podele svoja iskustva.

U Beogradu,
decembra 2013. godine

Smiljka Tomanović

Smiljka Tomanović

**OD DRUŠTVE PRETNJE DO INDIVIDUALIZACIJE:
JEDNORODITELJSKE PORODICE U SAVREMENOM
DRUŠTVU
KONCEPTUALNO – ANALITIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA**

Jednoroditeljske porodice danas čine između jedne četvrtine i jedne trećine svih porodica u svetu. Nagli porast njihovog broja predstavlja jednu od najznačajnijih, a svakako najvidljiviju promenu porodičnog života sa posledicama i uticajem na savremeno društvo u celini.

Jednoroditeljske porodice su posebno prisutne u razvijenim zemljama: SAD imaju najveće učešće (34% u 1998. godini), a prate ih Kanada (22%) i Australija (20%). U zemljama u razvoju, učešće jednoroditeljskih porodica varira od manje od 5% u Kuvajtu do preko 40% u Bocvani i na Barbadosu¹. U zemljama Evropske zajednice (EU 27) je 2008. godine 13.6% dece mlađe od 18 godina živelo u jednoroditeljskim porodicama: najređe u Grčkoj (4.8%), Rumuniji (6.5%) i Španiji (7.1%), a najčešće u Latviji (23.3%), Irskoj (23.2%) i Ujedinjenom kraljevstvu (20.8%)².

Uzroci nastanka i velike raširenosti ovog u strukturalnom, funkcionalnom i interakcionom smislu osobenog oblika porodice leže u naglom i izraženom porastu broja razvoda i rađanja od strane nevenčanih majki, koji su se odigrali između sedamdesetih godina i kraja XX veka³.

¹ Kinnear, 1999, prema Feltey, 2003: 1515.

² "Living arrangements in the EU27", Eurostat Newsrelease, 27 October 2011. Domaćinstva samih roditelja sa decom (finansijski zavisnom, na školovanju i sl. do 24 godine) činila su 2008. godine u EU 27 4.2% ukupnog broja domaćinstava, od toga su 3.7% deca sa majkom i 0.5% sa ocem; najviše su zastupljena u Ujedinjenom Kraljevstvu i baltičkim zemljama, a najmanje u mediteranskim i balkanskim zemljama (Ibid.).

³ U SAD se na primer broj dece koja žive u jednoroditeljskim porodicama udvostručio između 1970. i 1996. godine, tako da je sada njihovo učešće preko jedne četvrtine od ukupnog broja dece (Feltey, 2003).

Nagli porast broja i stope razvoda u ovom periodu posebno je karakterističan za SAD, gde se sada svaki drugi sklopljeni brak završava razvodom (Kiernan, 2004: 26). U Evropi se globalno gledano može očekivati da se svaki treći brak razvede, mada postoje varijacije – od stope preko 0.4 u nordijskim zemljama i Velikoj Britaniji, preko stope od 0.3 do 0.4 u zapadnoj i centralnoj Evropi, do stope ispod 0.2 u južnim evropskim zemljama (*Ibid.*: 27)⁴. Razvodi postaju učestaliji i u zemljama u razvoju, mada su stope i dalje niske u većini regiona Azije i Afrike.

Promena odnosa prema vanbračnom rađanju mogla bi uticati na to da u nekim zemljama jednoroditeljske porodice nevenčanih majki postanu brojnije od porodica obudovelih roditelja sa decom, koje su ranije bile zastupljenije. Tako je npr. učešće vanbračnih rađanja u SAD utrostručeno: sa jednog u deset na jedno od tri od 1970. do 1995. godine (Kinnear, 1999; prema Feltey, 2003). Visoke stope vanbračnih rađanja imaju i Kanada, Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Švedska, ali i iz bitno različitih razloga i neke centralno-američke zemlje (Gvatemala, El Salvador, Honduras), dok je se u Japanu kao vanbračno rodi samo 1% dece (Kiernan, 2004).

U Evropi se jasno izdvaja region sa visokim učešćem vanbračnog rađanja – severnoevropske zemlje (preko 40%, npr. Island sa 64% ili Norveška sa 55% kojima se pridružuje Estonija sa 59% – 2008. godine). U regionu koji je tradicionalno bio obeležan niskim učešćem vanbračnog rađanja – u južnoevropskim zemljama, dolazi do diverzifikacije: Grčka i Kipar ostaju sa manje od 10%, a pridružuju im se i post-socijalističke BiH, Hrvatska i Makedonija sa manje od 15%, dok se u Španiji i Portugaliji beleži porast na preko 30%. Post-socijalističke zemlje koje pored Estonije imaju ideo od preko 50% vanbračnih rađanja su Slovenija i Bugarska. U zemljama zapadnoevropskog regiona su se prema podacima za 2008. godinu udeli vanbračnih rađanja uglavnom kretali u intervalu od 30-45%, a izuzeci su jedino Švajcarska sa 17% i Francuska sa 52% (Stanković, Penev, 2010: 18).

Treba, međutim, imati u vidu da se većina vanbračnih rađanja dešava u okviru zajednica partnera koji kohabitiraju, a tek jedan deo je vezan za same majke i sledstveno jednoroditeljske porodice. Podaci pokazuju da je u većini evropskih zemalja učešće dece koja

⁴ U pitanju je mera odnosa broja sklopljenih i razvedenih brakova.

žive sa nevenčanim roditeljima i sa samim roditeljima skoro izjednačeno: razlike su najveće u onim zemljama gde je najzastupljenija kohabitacija kao alternativa braku (Švedska npr.) i u onima u kojima je učešće jednoroditeljskih porodica najveće (Irska, Latvija, Litvanija i Ujedinjeno Kraljevstvo)⁵.

Porodice samih majki nastale rađanjem van braka su najdiverzifikovanije u poređenju sa ostala dva tipa jednoroditeljskih porodica – post-razvodnim i porodicama obudovelih roditelja. Njihov nastanak je snažno kontekstualno – kulturno-leski uslovjen, a njihova percepcija, legitimacija i prakse su oblikovani i kulturnom matricom i njenom operacionalizacijom kroz društveno – političke prakse i sistemske mehanizme podrške, koji utiču i na diskurse o jednoroditeljskim porodicama.

Jednoroditeljske porodice u akademskim i javnim diskursima

Dominantna sociološka paradigma prve polovine XX veka – strukturalni funkcionalizam je u okviru svog „standardnog teorijskog paketa“ (Cheal, 1991) modernu nuklearnu porodicu tretirala kao jedini empirijski i teorijski standard. Samo je nuklearna porodica svojom podelom intra i intergeneracijskih uloga, segregiranih, ali komplementarnih – obezbeđivala funkcionalni preduslov za održanje i reprodukciju industrijskog društvenog sistema. Strukturalna organizovanost (potpunost) bila je preduslov funkcionalnosti, koja je izjednačavana sa interakcionom integrisanošću⁶. U tom teorijskom diskursu su postojeće jednoroditeljske porodice⁷ posmatrane kao disfunkcionalne i kao pretnja socijalnoj koheziji, a u teorijskom smislu kao preostatak – rezidua (Ibid.: 34). Termini koji su korišćeni u

⁵ Tako se i u Bugarskoj beleži nagli skok vanbračnih rađanja, koja sada prelaze polovinu svih rađanja, ali je učešće dece koja žive sa jednim roditeljem ispod petine sve dece (“Living arrangements in the EU27”, Eurostat Newsrelease, 27 October 2011).

⁶ Kasnija istraživanja ukazuju na nepodudarnost strukturalne organizovanosti – „potpunosti“ sa funkcionalnom i interakcionom integrisanošću, odnosno na modalitete dez/integrisanosti u dvoroditeljskim i jednoroditeljskim porodicama, s obzirom na dva osnovna kriterijuma: prisutnosti interakcije i psiholoških ulaganja (Gongla, Thompson, 1987: 401; prema K. Piorkowska-Petrović, 1990: 18).

⁷ Porodice samih majki su predstavljale tradicionalnu kulturno-lesku osobenost života afroameričkih porodica u velikim gradovima severa SAD (vidi npr. Jarret, 1992).

javnom i akademskom diskursu, kao što su „nepotpuna porodica“, porodica ili domaćinstvo „samohranih majki“, „vanbračna“ porodica, nemaju neutralnu konotaciju, već upućuju na deficijentnost i devijantnost jednoroditeljskih porodica.

Upliv feminističke perspektive u društvene i humanističke nauke tokom sedamdesetih godina, doneo je preispitivanje koncepata o Porodici, kao i istraživanje odnosa unutar porodice. Različite struje feminizma su nuklearnu porodicu i materinstvo, pa i majčinstvo sa mih majki podvrgle analizi i radikalnoj kritici, ne ponudivši, međutim, pritom razvijeniju ideju novog oblika porodice i materinstva/majčinstva (Klett – Davies, 2007: 12).

Teorije o porodici se razvijaju u različitim delovima sveta ne samo u odnosu na njihova socio-demografska obeležja, već su na specifičan način uklopljene u dominantne intelektualne, društvene i istorijske kontekste (Cheal, 1991: 8). Tako se u odnosu na jednoroditeljske porodice, posebno one „samih majki“ (*lone mothers*), mogu izdvojiti četiri diskursa: prema prvom te porodice predstavljaju *društvenu pretnju* („social threat“); prema drugom – *društveni problem* („social problem“); prema trećem – *alternativni životni stil* („alternative lifestyle“); a prema jednom diskursu one su specifično *bekstvo od patrijarhata* („escaping patriarchy“). Mada se ova četiri diskursa mogu smatrati suprotstavljenim u načinu na koji određuju značenje i razloge nastanka samostalnog majčinstva, ipak se oni donekle preklapaju u svojim konstrukcijama (Duncan, Edwards, 1999: 26).

Dominantni diskursi se menjaju tokom vremena, razlikuju se unutar društvenih prostora i u okviru društvenih grupa. Tako se, zavisno od aktuelnog političkog konteksta i sledstvene praktične politike, u Velikoj Britaniji na primer smenjuju diskursi koji same majke vide kao „društvenu pretnju“ ili kao „društveni problem“. U okviru konzervativnih političkih režima, same majke se vide kao moralna i finansijska *pretnja* društvu, one su sastavni deo potklase koja se ne trudi da poboljša svoj položaj, već živi na „državnim jaslama“. U okviru Marejevog (Murray, 1990) koncepta potklase, same majke su dominirale diskursom o socijalnoj isključenosti tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina. Potklasa se prema ovom diskursu reproducuje preko reprodukcije moralnih i kulturnih obeležja onih koji su društveno isključeni. U slučaju jednoroditeljskih porodica, odsustvo oca kao hranioca i modela uloge, nezaposlenost i zavisnost od socijalne pomoći vode ka maloletničkoj delikvenciji, koja opet repro-

dukue isključenost i potklasu. Na taj način se, kao i politikom država blagostanja koje podržavaju zavisnost od državne pomoći, podrivaju tradicionalna porodica i radna etika, a reprodukuje nemoralna racionalnost (Murray, 1994). U SAD se same majke često vide kao nemoralni „grebatori“ koji ne zaslužuju državnu podršku (de Acosta, 1997; prema Duncan, Edwards, 1999: 24). One se percepiraju kao aktivni akteri u reprodukciji potklase, jer se smatra da mlade neudate majke (mahom afroameričkog porekla u SAD ili afrokaričkog porekla u Velikoj Britaniji) odlučuju da rađaju zbog socijalne pomoći i biraju da se ne zapošljavaju. Naglašavanjem aktivne uloge samih majki u stvaranju vlastite situacije, one dobijaju ulogu „dežurnog krivca“ za moralni slom društva (Ibid.).

Diskurs o jednoroditeljskim porodicama kao *društvenom problemu* je samo naizgled sličan diskursu koje ih određuje kao društvenu pretnju. Mada se polazi od koncepata potklase i socijalne isključenoosti, oni se drugačije konceptualizuju, a drugačije se percepira odnos struktura i delanja aktera, pa i porodica samih majki, uključenih u te kategorije. Prema Vilsonovoj tezi, potklasa je posledica prostorne i industrijske restrukturacije kapitalizma kojom se stvara „siromaštvo getoa“ (Wilson, 1989). Tako siromaštvo su, prema Vilsonu, posebno izložene same majke afroameričkog porekla u urbanim centrima, koje nisu u mogućnosti da nađu partnera sa stabilnim zaposlenjem. Prepoznaće se delanje samih majki u nastojanju da promene svoj deprivilegovani položaj, ali se one susreću sa znatnim strukturalnim ograničenjima i nedostacima sistema socijalne zaštite. Na marginama društva, one su nemoćne da promene svoj položaj i položaj svoje dece, na taj način se siromaštvo, deprivilegovost i isključenost transgeneracijski prenose i reprodukuju. Jednoroditeljske porodice samih majki tako od „žrtava“ društva postaju društveni „problem“.

Pored materijalne deprivacije, teoretičari koji su više orijentisani ka desnim politikama, smatraju „bezočinstvo“ – odsustvo očinske figure kao modela uloge, jednim od osnovnih problema jednoroditeljskih porodica samih majki (npr. Halsey 1993, prema Duncan, Edwards, 1999). Odsustvo autoritativne roditeljske figure ovi autori smatraju većim problemom od materijalne deprivacije: ono vodi u devijantnost, huliganstvo i kriminal i neće se rešiti zapošljavanjem majki, već upravo njihovim angažovanjem oko vaspitanja dece predškolskog uzrasta, što bi podrazumevalo da im država obezbeđuje „roditeljsku platu“. Drugim rečima, potrebna je, uz pomoć dr-

žave, rekonstitucija neke zamene za tradicionalnu porodicu. Ova „socijalistička varijanta“ se ne poklapa sa konzervativnim diskursom *društvene pretnje*, jer optužuje marketizaciju društvenog života (za koju su odgovorni torijevci) za rasturanje tradicionalne porodice, pri-tom zaboravljujući dve činjenice: u tradicionalnoj porodici otac nije ni bio uključen u odgoj dece, a potom mnogi očevi su nasilni i disfunk-cionalni (što je uzrok nastanka oko petine jednoroditeljskih porodica u Velikoj Britaniji), pa je jednoroditeljska porodica spas od takvih očeva (Duncan, Edwards, 1999).

Činjenica je da su porodice samih majki pod većim rizikom da budu društveno deprivilegovane, a njihova deca su u odrasлом dobu češće nezaposlena i slabo obrazovana, prvenstveno zbog većeg si-romaštva (Kiernan 1992, prema Duncan, Edwards, 1999). Međutim, ukoliko se u analizu uključe porodice istog društvenog i materijalnog statusa, onda se ne pokazuju razlike između dece koja odrastaju sa dva roditelja i one koja odrastaju samo sa majkom. Štaviše, istraži-vanja u Švedskoj pokazuju da su potonja deca zrelija i samostalnija (Björnberg 1992; prema Duncan, Edwards, 1999: 34).

Diskurs o jednoroditeljskim porodicama kao društvenom pro-blemu je uklopljen u levo orijentisane državne politike, kao što su fabijanska tradicija u Velikoj Britaniji, oličena najskorije u politici no-vih laburista, potom ranije socijaldemokratske vlade u Nemačkoj, u Švedskoj i dr. U Nemačkoj je stav prema samim majkama ambiva-lentan: dok sa jedne strane postoji mnjenje da ih treba sažaljevati jer su siromašne i preopterećene, što sa sobom nosi paternalistički ton i njihovu situaciju vidi kao privremenu i prolaznu, sa druge strane, praktične politike same majke uključuju bez izdvajanja u sve mere koje su usmerene na majke u celini, izbegavajući na taj način njiho-vu segregaciju. Na drugoj strani, u Švedskoj se u javnom diskursu porodica same majke posmatra samo kao jedan porodični oblik, koji državnu podršku dobija na istim osnovama kao svaka druga porodi-ca (Björnberg 1997, prema Duncan, Edwards, 1999: 24).

Zbog svog specifičnog položaja, načina nastanka i ambivale-tnog mnjenja i stavova prema njima, jednoroditeljske porodice su predmet interesovanja istraživača stilova života porodica, gde se sa jedne strane percepiraju kao „društvena grupa pod rizikom“, a sa druge kao „znak društvenih promena“ (Klett – Davies, 2007: 11). U potonjem slučaju se same majke vide kao samo još jedan od mo-gućih izbora u opštem trendu promena stilova života porodica ili ra-

dikalnije kao „bekstvo od patrijarhata“ nekih žena koje nastoje da svoje živote žive bez muške kontrole.

Akademска традиција карактеристична за Немачку смешица једнородитељске породице у шири контекст друштвених промена у оквиру касне модерности, а већи значај се придаје културним вредностима и индивидуалним ставовима о породици. Концепт индивидуализације је најутicajniji u оквиру дискурса који same мајке посматра као *alternativni životni stil* i последицу друштвених промена (Beck, Beck-Gernsheim, 1995; 2002). Бројне промене у родним односима у јавној сferi, по-дстакнуте покретима за родну рavnopravnost, допринеле су да брак и породица изгубе функционално значење економског аранžмана заснованог на традиционалној подели на инструменталну мушку улогу храниоца и експресивну женску улогу домаћице. Ослобођеност од структуралних стега не значи само да жене *mogu* да бирају, већ one, према теоретичарима индивидуализације *moraju* да бирају како ће да живе своје животе.

Једнородитељске породице самих мајки представљају будућност породице, обризе онога што аутори називају „post-породићном породицом“ (*post-familial family*):

„*Nuklearna porodica, zasnovana na rodnim položajima, ne uspeva da odgovori na izazove emancipacije i jednakih prava, koji se van naših privatnih života više ne mogu zaustaviti. Rezultat je prično normalan haos nazvan ljubav. Ako je ova dijagnoza tačna, šta će zameniti porodicu, to carstvo domaćeg blaženstva? Porodica, naravno! Samo drugačija, bolja: pregovarana porodica, alternativna porodica, višestruka porodica, нови аранžmani након развода, поновни брак, ново развод, нови избор између твоје, моје, наše dece, наших прошлих и садашњих породица*“ (Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 2).

У оквиру овог дискурса не предпоставља се више да је једнородитељска породица изнудена и prolazna породићна фаза. Могућа је ситуација да сами родитељи открију предности ovakvog породићног облика и поžeље да га produže. У контексту fluidnih partnerskih odnosa, nestabilnih „чистих веза“ заснованих на visokim detradicionalizovanim очекivanjima, однос са дететом пружа stalnost i stabilnost. Ovaj концепт „детета као nostalgije“ (Jenks, 1996) има posebno značenje у slučaju једнородитељских породица; према Bekovima: „...deca postaju konačna alternativa usamljenosti – bezбедно utoчиште. Самиčka домаћinstva i породице самих родитеља су integralni indi-

vidualizaciji i uzgredni su proizvod emancipacije i želje za poboljšanjem uslova života“ (Ibid: 25).

„Normalizacija“ jednoroditeljskih porodica kao još jednog, ali heterogenog, porodičnog oblika ima svoj odraz i u praktičnoj politici, gde se one ne izdvajaju iz globalnih promena porodica – kojima treba obezbediti bolje uslove života u izmenjenim okolnostima, merama kao što su skraćeno radno vreme za roditelje i slično. U Švedskoj se otišlo najdalje u inkorporiraju jednoroditeljskih porodica u univerzalističke državne politike, dok je u javnom diskursu izraz „sam roditelj“ skoro potpuno iščezao.

Jedan od diskursa o jednoroditeljskim porodicama – nazvan *bekstvo od patrijarhata*, nastao je u okviru feminističke orientacije, koja smatra da diskurs *promene životnog stila* ne uzima u dovoljnoj meri u obzir kvalitet promene u rodnim odnosima – tzv. „rodnu revoluciju“. U kontekstu novonastale nespremnosti žena da trpe mušku kontrolu nad svojim životima (Hochschild, Machung, 1989; prema: Duncan, Edwards, 1999), jednom suočene sa samostalnim roditeljstvom (kao posledicom razvoda ili vanbračnog rađanja), žene počinju da ga cene kao izraz vlastite nezavisnosti, makar i u relativnoj materijalnoj deprivaciji (Ibid.).

Diskurs o jednoroditeljskim porodicama kao *alternativnom životnom stilu* u okviru teze o individualizaciji kritikovan je na sličan način kao i celokupna teza – prvenstveno zbog pretpostavljenog zanemarivanja strukturalnih faktora i ograničenja koja se postavljaju pred individualizaciju. Teoretičari porodice smatraju da je neophodno uključiti klasne specifičnosti u analizu porodica, uključiv jednoroditeljske, jer istraživanja pokazuju da je samostalno majčinstvo bitno različito iskustvo za žene iz radničke klase u poređenju sa onima drugaći-jeg društvenog položaja (Rowlingson, McKay, 2005; prema: Klett – Davies, 2007). Teza o individualizaciji koja postulira da će različite kulture u procesu detradicionalizacije konvergirati ka istim vrednostima i praksama (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 39), kritikovana je i zbog svoje kulturno monohromatske slike porodice. Istraživanja koja su se bavila na primer trans-nacionalnim porodicama ustanovila su da porodice u istom susedstvu post-industrijskog društva, kakvo je britansko, održavaju bitno različite vrednosti i kulturne tradicije, sa različitim značajima i značenjima koje se pripisuju porodičnim fenomenima, dok pojedinac može istovremeno da bude privržen i tradiciji i promeni (Smart, Shipman, 2004).

Ambiguitet između želje za tradicionalnim intimnim odnosima, ako ni zbog čega drugog, ono zbog stabilnosti veze važne za odrastanje dece, sa jedne strane, i emancipacijskog osećaja nezavisnosti i veće rodne ravnopravnosti sa druge strane, čini dvostruki dinamički proces u okviru koga se formira identitet samih majki (Cheal, 1991: 39). Uzimajući u obzir i njihove klasno-slojne i kulturološke specifičnosti, jednoroditeljske porodice (samih majki) predstavljaju posebno intrigantnu porodičnu formu kasne modernosti, istovremeno veoma zahtevnu za analizu i interpretaciju.

U sledećem odeljku pokušaćemo da ukratko opišemo globalne probleme dokumentovane brojnim istraživanjima sa kojima se sreće većina jednoroditeljskih porodica.

Problemi jednoroditeljskih porodica

Najizrazitiji i najviše dokumentovan problem je materijalna deprivacija jednoroditeljskih porodica, koja se ispoljava kao finansijska i stambena.

Mnoga istraživanja pokazuju da su jednoroditeljske porodice najsiromašnija demografska grupa, koja dugo ostaje u takvom položaju (Hobbs Lippman, 1990, prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 110). One su disproportionalno siromašne u poređenju sa drugim porodicama: međunarodna uporedna istraživanja pokazuju da su stope siromaštva dece više u jednoroditeljskim porodicama u svakoj proučavanoj zemlji. Analize podataka iz Luksemburške studije prihoda (*Luxembourg Income Study – LIS*) pokazuju, međutim, razlike u intenzitetu i dubini siromaštva jednoroditeljskih porodica između najrazvijenijih zemalja, koje su povezane sa mnoštvom faktora (Wong, Garfinkel, McLanahan, 1992; Kennedy, Whiteford, Bradshaw, 1996). Uopšteno, lošiji finansijski položaj jednoroditeljskih porodica je posledica rizične ekonomski pozicije na tržištu rada samih majki, sa kojima živi većina dece, njihovih niskih primanja, kao i nerelevantnosti ili malih alimentacija od strane drugog roditelja, najčešće očeva, koji se i sami mogu suočavati sa materijalnim teškoćama izdržavanja dva domaćinstva, ali i posledica neadekvatne državne podrške (Kiernan, 2004: 27, 28). S druge strane, ekonomski položaj jednoroditeljskih porodica, meren samo na osnovu prihoda do-

mačinstva iz tzv. privatnih (dohodak, alimentacija) i javnih transfera (državna pomoć), znatno je lošiji kod porodica u SAD od onih koje žive u Evropi, a nešto lošiji od kanadskih i australijskih. Unutar osam evropskih zemalja koje su analizirane, razlikuju se dve grupe: skandinavske (Švedska i Norveška) – sa boljim, a Nemačka, Francuska i Velika Britanija – sa lošijim materijalnim položajem jednoroditeljskih porodica (Wong, Garfinkel, McLanahan, 1992).

Loš materijalni položaj porodica sa decom koji proističe iz privatnih i javnih novčanih transfera može u znatnoj meri biti modifikovan i ublažen bezgotovinskim davanjima, koja zavise od državnog sistema socijalne zaštite (Kennedy, Whiteford, Bradshaw, 1996). Mere zdravstvenih, obrazovnih, a posebno stambenih beneficija, koje mogu znatno poboljšati položaj jednoroditeljskih porodica i ublažiti nejednakosti – relativno siromaštvo, bitno su različite među državama: „Rasponi prihoda i džini koeficijenti ukazuju na smanjivanje nejednačenosti u svim zemljama, iako Švedska zadržava svoju poziciju zemlje sa najravnomernijom raspodelom prihoda između dece, a SAD ima i dalje najmanje ujednačenu” (Ibid.: 165). Najizdašniji transferi su u Luksemburgu, Švedskoj i Francuskoj, a najmanje darežljivi u Sjedinjenim Američkim Državama. Ostale zemlje su koncentrisane između njih, s tim što su Nemačka, Velika Britanija i Australija dosta darežljivije od Holandije i Italije (Ibid.:167).

Pitanja koja, s obzirom na njihove značajne psihološke i implikacije na socijalnu politiku, traže da budu temeljno istražena su koliko je rizični položaj jednoroditeljskih porodica povezan sa siromaštvom, a koliko je posledica drugih faktora koji su takođe povezani sa jednoroditeljskim porodicama (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 110).

Poseban aspekt materijalne deprivacije je stambena deprivacija, skopčana sa promenom mesta i tipa stanovanja nakon razvoda, najčešće u lošiji stambeni prostor i lošije susedstvo.

Perspektiva dece na proces nastanka post-razvodnih jednoroditeljskih porodica i njihov svakodnevni život, što je tema novijih socio-loških istraživanja, ukazuje na nešto drugačiji pogled na materijalnu deprivaciju. Deca osećaju posledice pada prihoda domaćinstva, ali istraživanja pokazuju da im to mnogo manje predstavlja problem nego što se mislilo (Moxnes, 2003: 134). Većina dece je svesna smanjenja prihoda, a stariji su svesni čak i uzroka smanjenja prihoda, ali deca smatraju da niži prihod ne utiče na njih direktno, pa se

samim tim ne osećaju ugroženo. Nedostatak novca može postati lični problem kada ga deca povezuju sa isključenošću, pa se mogu osećati ugroženo kad zbog nedostatka sredstava, drugačije raspodele resursa i drugačijih prioriteta, roditelji ne mogu više da im pruže nešto što druga deca imaju. Starija deca se osećaju odgovornom i smatraju da treba da pomognu, tako što rade povremene poslove da bi svojim prihodima olakšali roditeljima (*Ibid.*).

Stambena deprivacija, povezana sa preseljenjem, promenom prebivališta i socijalnog okruženja može biti ozbiljan problem za dete. Prema jednom istraživanju većina dece je menjala mesto boravka nakon razvoda, i po nekoliko puta, često živeći u iznajmljenim stanovima, a najveći problem predstavlja napuštanje prijatelja i uključivanje u novu i nepoznatu sredinu. Prema iskazima dece, posledice preseljenja mogu biti izolacija i gubitak samopouzdanja (*Ibid:* 137).

Socijalna izolacija i samoizolacija članova jednoroditeljskih porodica je problem koji je skopčan sa problemom nedovoljne prihvatanosti od strane zajednice u kojima žive, a često i sa stigmatizacijom u društvu. Jedan od indikatora nedovoljnog prihvatanja je i ambivalentnost prikaza ovih porodica u popularnim magazinima i naučnim časopisima (Usdansky 2008; 2009a; 2009b; La Rossa 2009). Iako su u SAD prisutne ceo vek i postaju sve prisutnije i to daleko više nego u Evropi, analiza sadržaja tekstova pokazuje da se jednoroditeljske porodice u naučnim časopisima pojavljuju sasvim retko od dvadesetih godina XX veka, a nagli porast interesovanja je počeo tek nakon sedamdesetih, dok se u popularnim magazinima one postaju „vest“ tek nakon šezdesetih godina, kada zbog svog demografskog prodora dobijaju status političkog pitanja (Usdansky, 2008). Prikazi takođe ukazuju na svu ambivalentnost odnosa jednog društva prema jednoroditeljskim porodicama: opadanje broja kritičkih prikaza razvoda ne znači porast pozitivno intoniranih prikaza, već opadanje broja normativnih diskusija. Čak i takav stav se ne proteže na sve porodice, jer su porodice samih nevenčanih majki kritički prikazivane i na početku i na kraju XX veka (Usdansky, 2009a). Istraživanja drugim metodama, npr. kvalitativne studije zasnovane na intervjuima, ipak pokazuju veći stepen prihvatanja – manju stigmatizaciju nevenčanih samih majki, posebno među siromašnjim stanovništvom u SAD gde je taj oblik porodice učestaliji, nego što se to može zaključiti prema prikazima iz popularne štampe (Cherlin

et al. 2008; prema Usdansky 2009b). Međutim, i ova kao i anketna istraživanja stavova (Mauldon *et al.* 2004; prema Usdansky 2009b), pokazuju da je stepen prihvaćenosti jednoroditeljskih porodica ipak niži nego njihova prisutnost u stvarnosti. Ovi trendovi ukazuju da Amerikanci ambivalentno prihvataju jednoroditeljske porodice kao stvarnost, a ne kao ideal (*Ibid:* 209), odnosno da je bračna porodica još uvek dominantan normativ.

Problemi roditeljstva su skopčani sa odsustvom drugog roditelja sa kojim bi se delile roditeljske odgovornosti, kao i obaveze oko domaćinstva. Sam roditelj ili onaj koji ostaje sa decom nakon razveda ili smrti supružnika mora kombinovati roditeljstvo sa finansijskim obavezama, odnosno balansirati privatnu i sferu rada, a u takvoj situaciji nije u mogućnosti da se bori za napredovanje na poslu i time poboljiša svoj materijalni položaj. Istraživanja pokazuju da je prelazak u ulogu samog roditelja nešto teži za majke (Greif's, 1985; prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002). Mada rani socijalizacijski uticaji mogu predstavljati prepreku za novi identitet očeva kao muškaraca, majke se u prelasku na ulogu „hranioca“ i uravnoteženju roditeljske i profesionalne uloge sreću sa više problema, kao što su na primer niže obrazovanje, manje radno iskustvo, slabije plaćeni poslovi i manje mogućnosti da fleksibilno usklađuju dve uloge (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 120). Nepodeljene odgovornoštiti predstavljaju znatno opterećenje, koje može proizvesti fizičke i psihičke probleme kod roditelja, pa tako zadovoljstvo novom ulogom predstavlja najjači prediktor depresije i za majke i za očeve koji su ostali sa decom (Hill and Hilton, 2000; prema Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 118).

Problemi samostalnog roditeljstva su u analizama i javnom diskursu povezani sa uspešnošću roditeljstva. Kako analize longitudinalnih podataka pokazuju, imati dete van braka nije automatski povezano sa rizikom od stresa, depresije, nezaposlenosti ili lošeg roditeljstva (Amato, 2000). Rana trudnoća od strane mladih neobrazovanih majki je, međutim, povezana sa rizikom od siromaštva skopčanim sa razvojnim rizicima za dete, kao što su materijalna i obrazovna deprivacija, i život u nebezbednim susedstvima u kojima je prisutan kriminal (*Ibid.*)

I objektivna i interakciona obeležja njihovog života, kao što su zaposlenje, finansijski položaj, odnosi sa drugim odraslima, sa decom i slično, pa i detetova iskustva odrastanja, u velikoj meri zavise

od etiologije nastanka jednoroditeljske porodice (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 111).

Kada se radi o jednoroditeljskim porodicama nevenčanih majki, postoji čitav spektar i kulturoloških uticaja, načina života, percepcija, neformalnih i sistemskih podrški. Na jednoj strani su mlade nevenčane majke („tinjedžerke“), čiji je rizični status skopčan sa drugim faktorima kao što su nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost, život u deprivilegovanim susedstvima i slično. Ni ova grupacija, međutim, nije homogena i zavisno od niza faktora, može imati bitno različita životna iskustva. Tako istraživanja pokazuju da nevenčane same majke afroameričkog porekla u Čikagu koriste strategiju uklopljenosti u neformalnu mrežu roditeljske porodice, tzv. funkcionalno proširene porodice, odnosno jak vezujući socijalni kapital da bi prevazišle rizike vezane za njihov socioekonomski položaj, čime se pobija Vilsonova teza o potklasi (Jarett, 1992). Na drugoj strani, „nevenčane majke po izboru“ (*single mothers by choice*) obično potiču iz visoko obrazovanih, situiranih, urbanih slojeva, što čini njihovu poziciju sigurnijom. One sa druge strane, imaju osećaj da moraju da se bore za legitimnost svog izbora i svoje roditeljske kompetencije (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 122).

Legitimnost i prihvaćenost jednoroditeljskih porodica značajna je za obim i kvalitet podrške od strane neformalne zajednice kao i sistemske podrške države.

Porodice obudovelih roditelja su najmanje prisutne u sociološkoj literaturi. Njihova legitimnost nije upitna, materijalni položaj je zavisan od ukupnog položaja porodice pre smrti jednog roditelja, kao i od sistemskih mera pomoći, koje pored neformalnih mreža mogu dati i psihološku podršku ovim porodicama, čiji kontekst nastanka u velikoj meri obeležava njihovu psihološku unutrašnjost – atmosferu, odnose i slično.

Razvedeni roditelji čine najveću i ekonomski najprosperitetniju grupu samih roditelja, ali su očevi finansijski stabilniji od majki (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 121).

Pored činjenica o raznolikosti položaja i načina života različitih jednoroditeljskih porodica, za njihovu analizu je ključno uzeti u obzir i njihovu dinamiku: neke imaju karakter prolazne faze u životnom ciklusu porodice. U kom periodu života odrasle osobe, a posebno deteta i na koji način se formira jednoroditeljska porodica značajno

je za njihova različita iskustva (Weinraub, Horvath, Gringlas, 2002: 114).

Jednoroditeljske porodice u Srbiji

Statistički podaci popisa beleže ne drastičan, ali stabilan rast učešća jednoroditeljskih domaćinstava u Srbiji – u ukupnom broju domaćinstava: od 5.6% 1971. do 8.6% 2002. godine; u porodičnim domaćinstvima: od 6.6% 1971. do 11% 2002. godine; u nuklearnim porodičnim domaćinstvima od 9.6% 1971. do 14.7% 2002. godine.

Tabela 1.1. *Porodice prema sastavu, popis 2002., 2011.*

	2002.	2011.
Bračni/vanbračni par bez dece	30.8	30.6
Bračni/vanbračni par sa decom	54.5	52.1
Majka sa detetom	11.4	13.7
Otac sa detetom	3.3	3.6

Između dva popisa povećano je učešće jednoroditeljskih porodica majki sa decom, a smanjeno učešće bračnih/vanbračnih porodica sa decom.

Kada se, međutim, podaci popisa prestrukturišu tako da obuhvataju samo jednoroditeljske porodice sa decom mlađom od 25 godina, onda se pokazuje sledeće: unutar inokosnih (nuklearnih) porodičnih domaćinstava one imaju učešće od 8.68%: 6.61% su majke sa decom, a 2.07% očevi sa decom (Popis 2002. godine)⁸. Možemo da prepostavimo da je učešće jednoroditeljskih porodica sa decom mlađom od 18 godina (koje su bile predmet našeg istraživanja) manje za otprilike trećinu.

Učestalost razvoda u Srbiji je niska gledano prema opštoj stopi razvoda⁹: nešto više stope – preko 1, zabeležene su sedamdesetih i osamdesetih godina, da bi došlo do njihovog opadanja ispod stope 1 (0.8) tokom devedesetih (Bobić, Vukelić, 2011: 163), i delimičnog porasta tokom dvehiljaditih: najviša stopa – 1.3 zabeležena je 2002.

⁸ U trenutku završavanja pisanja ove studije, nisu, nažalost, bile dostupne analize Popisa 2011. po ovim dimenzijama (starosti dece), kao ni prema tipu jednoroditeljskih porodica, koje je instrument popisa prvi put identifikovao po načinu nastanka.

⁹ Broj razvoda na 1000 stanovnika.

godine, a 2012. je bila 1¹⁰. S obzirom na opadajući broj i učešće sklopljenih brakova (prema stopi nupcijaliteta), drugi indikator – koeficijent divorcijaliteta¹¹ može pouzdanije pokazati neke trendove promena u bračnosti: kreće se oko 20% (stopa je 2011. bila 230.4, a 2012. 212.8)¹², što ukazuje da se u Srbiji svaki peti brak završi razvodom. Podaci popisa iz 2011. godine koji se odnose na bračni status stanovništva pokazuju porast učešća razvedenih u odnosu na 2002. godinu: 4.81 – 5.69% u ukupnom broju žena i 3.13 – 4.13% u ukupnom broju muškaraca.

U drugoj polovini XX i početkom XXI veka se u Srbiji beleži porast vanbračnih rađanja, sa oscilacijama do osamdesetih a od tada konstantan, čiji je udeo u periodu 1950-2008. povećan 2.8 puta (sa 8.0% na 22.8%), a njihov broj za petinu (sa 13.141 na 15.747), dok je istovremeno ukupan broj rođenih u braku sveden na trećinu – sa 150 hiljada u 1950. na 53 hiljade u 2008. godini (Stanković, Penev, 2010: 1). Gledano komparativno, dok se Srbija u 1970. godini, sa 11.8% vanbračnih rađanja nalazila u grupi zemalja sa najvećim udjelom rođenih van braka (posle Islanda, Švedske, Estonije i Austrije), ona je 1990. tj. početkom tranzisionog perioda sa 13.1% bila na sredini evropske liste, da bi u 2008. godini, uprkos kontinuiranom povećanju udela vanbračnih rađanja, sa dostignutih 22.8% pripadala donjem delu liste (Ibid.: 19).

Primenjujući indirektni metod analize priznavanja očinstva, mada sa ogradiom kada je u pitanju njegova pouzdanost, Stanković i Penev ustanovljaju da se udeo priznate vanbračne dece uglavnom smanjivao, kao i da početkom dvehiljaditih tri petine dece rođene van braka očevi nisu priznali i zaključuju da se „... sa velikom izvesnošću može pretpostaviti da su ta deca rođena u nestabilnim vezama i da se o njima staraju isključivo njihove majke“ (Ibid: 22). Sa druge strane, analiza anketnog istraživanja sprovedenog na nacionalno reprezentativnom uzorku domaćinstava u Srbiji 2010. godine, pokazuje da su vanbračna rađanja karakterističnija za žene sa niskim nego sa visokim obrazovanjem i ukazuje na „slučaj“ pre nego plan, odno-

¹⁰ Izvor: RZS Srbije, sopštenje 201, godina LXIII, od 15.7.2013. godine.

¹¹ Broj razvednih brakova na 1000 sklopljenih.

¹² Izvor: RZS Srbije, sopštenje 201, godina LXIII, od 15. 7. 2013. godine.

sno izbor žene (Petrović, 2011: 67)¹³. Drugim rečima, ovi indirektni dokazi ukazuju da vanbračna rađanja, u paru i samih majki, u Srbiji nisu pokazatelj promena bračnosti i partnerskih i porodičnih odnosa karakterističnih za kasnu modernost.

O učešću jednoroditeljskih porodica obudovelih možemo takođe da zaključujemo posredno – iz podataka popisa koji se odnose na bračni status stanovništva. Između 2002. i 2011. godine učešće udovica u ukupnom broju žena je poraslo sa 16.38% na 17.36% (zahvaljujući porastu udela kod starijih od 60 godina, dok se kod sredovečnih 40 – 59 godina beleži blagi pad), dok je učešće udovaca u ukupnom broju muškaraca poraslo sa 4.8% na 5.2% (sa sasvim blagim padom kod sredovečnih).

Kao i u drugim zemljama, tako je i u Srbiji položaj i kvalitet života jednoroditeljskih porodica direktno zavisan od institucionalnog konteksta: pravne regulative, socijalne politike države i njene konkretizacije u merama pomoći i podrške.

U predratnom periodu u Kraljevini Jugoslaviji su pitanja braka i porodičnog života bila regulisana Srpskim građanskim zakonom iz 1844. godine, koji je ženu kao suprugu i majku stavljao u položaj u potpunosti potčinjen suprugu. Ulaskom u brak žena je izjednačavana sa maloletnikom – gubila je poslovnu sposobnost (pravo zapošljavanja), a nije imala ni pravo nasleđivanja pokojnog supruga, koje je garantovano samo muškim naslednicima. Diskriminacija je bila prisutna i u roditeljskom pravu: nakon razvoda su sin stariji od 4 godine i čerka starija od 7 godina pripadali ocu, a majka je lišavana majčinskog prava. Nad vanbračnom decom je, međutim, sva roditeljska prava i obaveze imala samo majka, utvrđivanje očinstva je bilo zabranjeno, čime su vanbračne majke stavljane u izuzetno nepovo-

¹³ U tom smislu se nije mnogo promenilo u odnosu na 1965. godinu kada se u Jugoslaviji rodilo 33.745 vanbračne dece; obrazovna struktura njihovih majki bila je nepovoljna, jer su skoro sve bile bez škole ili samo sa osnovnom školom, što uz činjenicu da često nisu bile zaposlene upućuje na veoma težak materijalni položaj tih žena i dece. Neke od njih bile su odbačene od svojih porodica i iz sredina u kojima su živele. Deca čije majke nisu imale ni zaposlenje ni stan često su bila smeštena u dom ili u hraniteljske porodice. (Izvor: Istoriski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena k. 8. Sastanak o osnivanju specijalizovane institucije za zaštitu vanbračne majke i deteta, 1971; prema: Gudac - Dodić, 2003: 48). Tri decenije kasnije, situacija je slična: oko polovine majki vanbračno rođene dece tokom 1997. godine imalo je završenu samo osnovnu školu, a 72% su bile izdržavana lica (Demografska statistika 1997, str. 197.; prema: Gudac - Dodić, 2003: 49).

Ijan društveni i ekonomski položaj (Draškić, Popović – Obradović, 1998: 15 – 19).

U socijalističkom društvenom uređenju Republike Jugoslavije, a potom Republike Srbije, pravni tretman razvedenih i vanbračnih majki i dece regulisan je Ustavom i opštim i posebnim zakonima koji se odnose na brak i porodicu.

Ustav FNR Jugoslavije iz 1946. godine i Osnovni zakon o braku iz 1946. godine i Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece iz 1947. godine predstavljaju revoluciju u pravnom tretmanu porodice u odnosu na predratni period, kao i refleksiju o novom poimanju porodičnog života iz ugla socijalističke ideologije čiji je osnovni princip jednakost i ravnopravnost žena i muškaraca u svim domenima. Ravnopravnost se operacionalizuje kao jednakost roditeljskih prava i obaveza majki i očeva. Novi zakoni sa jedne strane izjednačavaju, u odnosu na roditelje, pravni položaj vanbračne dece i one rođene u braku: garantujući pravo na socijalnu zaštitu svim majkama i deci, a uvodi se utvrđivanje očinstva i pozakonjenje vanbračne dece (Pavićević, 2006: 81). Sa druge strane, zakon liberalizuje razvod braka, „relativizacijom“ razloga za razvod: ukidanjem krivice i uvođenjem nemogućnosti zajedničkog života kao razloga i sporazumnog raskida (Ristović, 2011: 450). Ustav SFR Jugoslavije iz 1963. godine i Zakon o braku i porodičnim odnosima iz iste godine dalje izjednačavaju vanbračnu decu, uključujući u nasledno-imovinska prava i obaveze širi srodnički sistem te dece.

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine članom 66 garantuje posebnu zaštitu porodice, majke, samohranog roditelja i deteta: “Porodica, majka, samohrani roditelj i dete u Republici Srbiji uživaju posebnu zaštitu, u skladu sa zakonom.“ (Službeni glasnik RS, br. 98/2006, podvukla ST¹⁴). Posebna zaštita se definiše u novom Porodičnom zakonu iz 2005. godine, kroz stav u članu 5. da „majka i dete uživaju posebnu zaštitu države“¹⁵. Sledi dalje izjednačavanje vanbračne zajednice („trajnije zajednice života žene i muškarca“), jer se partneri u njoj izjednačavaju sa supružnicima kako ih definiše zakon (član 4), a dete rođeno van braka ima jednakaka prava kao dete

¹⁴ Iстичанje мајке у називу и садржини члана 66, заместо да се користи термин родитељ, упућује на „озаконјену дискриминацију муšкарца и оčева“ како указује једно удружење родитеља <http://www.tata.rs/razvodi-rastavljenja/#>

¹⁵ I ova formulacija predstavlja diskriminaciju оčeva, како указује исто удружење: <http://www.tata.rs/razvodi-rastavljenja/#>

rođeno u braku (član 6). Novinu predstavlja uvođenje sporazuma o zajedničkom vršenju roditeljskog prava (u najboljem interesu deteta) u slučaju da roditelji ne žive zajedno, koji uključuje sporazum o prebivalištu deteta (član 76).

Novi Zakon o socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 24/2011) i Zakon o finansijskoj podršci porodici iz 2011. godine daju pravni osnov za pozitivnu diskriminaciju jednoroditeljskih porodica: „samohrani roditelj“ ima pravo na novčanu pomoć pod povoljnijim uslovima (povoljniji cenzus i uvećanu materijalnu pomoć porodici i dečiji dodatak), a deca ovih roditelja imaju apsolutni prioritet kada je u pitanju smeštaj u predškolske ustanove¹⁶.

Stvarnost primene ovih zakonskih rešenja, roditeljskih obaveza i prava izgleda bitno drugačije. Kada se uporede dokumenti iz sredine prošlog veka koji se bave stanjem post-razvodnih i jednoroditeljskih porodica nevenčanih majki (Gudac-Dodić, 2003), rezultati istraživanja „nepotpunih“ (post-razvodnih) porodica koje je sprovedeno krajem osamdesetih (Piorkowska – Petrović, 1990), kao i aktuelni tekstovi u medijima koji se bave problemima „samohranih“ roditelja, analize pokazuju da su i problemi, ali i rasprave o njihovom rešavanju uglavnom isti tokom poslednjih pedeset godina.

Analiza statističkih izveštaja iz druge polovine XX veka pokazuje da se deca u dve trećine do tri četvrtine slučajeva nakon razvoda dodeljuju majci (Gudac-Dodić, 2003: 45). Analiza rezultata anketa iz polovine prošlog veka ukazuje da je finansijska nesigurnost i deprivacija kao posledica izbegavanja zakonske obaveze plaćanja izdržavanja (alimentacije) za decu glavni problem sa kojim se sreću same majke nakon razvoda. Početkom šezdesetih godina prema jednom primjenjenom istraživanju, od devedeset anketiranih majki koje su bile razvedene, njih šezdeset nije primalo izdržavanje za decu od supružnika¹⁷. Anketa koju su sproveli radnici Centra za socijalni rad u Beogradu 1962. godine na uzorku od oko dvesta dece je

¹⁶ Uvećan dečiji dodatak od 3.295,62 dinara po detetu mesečno prema odredbama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom koristi 42.036 samohranih roditelja za 63.051 dete. Pravo na novčanu socijalnu pomoć ostvaruje se prema Zakonu o socijalnoj zaštiti, a koristi ga 16.564 jednoroditeljskih porodica, u kojima je 26.875 dece. Podaci dobijeni od Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku u septembru 2013. godine.

¹⁷ Istoriski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, k. 4, Zapisnik sa sastanka osnivačke konferencije za društvenu aktivnost žena opštine Stari grad, održane 10. novembra 1961. godine; prema Gudac-Dodić, 2003: 45.

otkrila da roditelji deci najčešće nisu isplaćivali alimentaciju (u 65% slučajeva), redovno ju je isplaćivao tek svaki četvrti roditelj (25%), dok je osam odsto roditelja anketirane dece davalо izdržavanje povremeno i neredovno. Među onim roditeljima koji nisu isplaćivali alimentacije, najveći procenat nije davao novac jer ga drugi roditelj nije ni tražio (oko 43% slučajeva), oko trećine (oko 31%) zato što to nisu hteli, a oko četvrtine (oko 26%) nisu bili u mogućnosti da plaćaju jer nisu bili zaposleni¹⁸. Čitajući zaključke sa savetovanja o materijalnom položaju dece održanom u Okružnom sudu u Beogradu iz 1965. godine¹⁹, imamo utisak kao da čitamo izveštaje iz medija danas: „... izdržavanje za svoju decu redovno daje samo 25 odsto roditelja. Postupci u sporovima za izdržavanje dece bili su spori i trajali su po nekoliko meseci. Sudovi su veoma retko izricali privremene mere i retko pribavljali dokaze o ličnim dohodima roditelja iako su bili obavezni da to čine. Saradnja između sudova i centara za socijalni rad bila je veoma slaba“ (Gudac -Dodić, 2003: 46). I danas se govori o „virtuelnoj alimentaciji“ koja se suštinski ne dobija, ali predstavlja zakonsku prepreku da sam roditelj ostvari prava i prinadležnosti koje pripadaju „samohranim“ roditeljima²⁰.

„Samohrani“ roditelji mogu da ostvare pravo na uvećan dečiji dodatak podnošenjem zahteva opštinskoj – gradskoj upravi dečije zaštite sa potrebnom dokumentacijom. Postoji problem sa definicijom „samohranosti“²¹, a on postaje aktuelan kada drugi roditelj ne isplaćuje alimentaciju, koja se ipak računa u prihode domaćinstva ukoliko neisplaćivanje nije dokazano. U slučaju neredovnog isplaćivanja ili neisplaćivanja alimentacije, centar za socijalni rad ne pruža nikakvu pomoć oštećenoj strani, već se nadležnost prenosi na sud što stvara dodatne troškove, a postupci za određivanje alimentacije traju predugo i sudovi ne izriču kazne ako se roditelj ogluši o svoju

¹⁸ Istoriski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, k. 5, Neki problemi dece iz razvedenih brakova, Zavod za proučavanje socijalnih problema grada Beograda, decembar 1962. godina; prema Gudac-Dodić, 2003: 46.

¹⁹ Istoriski arhiv Beograda, Konferencija za društvenu aktivnost žena, k. 5, Zaključci sa savetovanja u okružnom sudu u Beogradu na dan 29. 9. 1965. godine, o pitanju materijalnog položaja dece iz razvedenih brakova i vanbračne dece.; prema: Gudac Dodić, 2003: 46.

²⁰ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Sve-vise-samohranih-roditelja.lt.html>, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/260377.sr.html>

²¹ <http://www.cronabelo.com/samohrani-roditelji-u-srbiji/>

zakonsku dužnost. Postoji inicijativa za osnivanje alimentacionog fonda iz koga bi se samohranim roditeljima isplaćivala alimentacija koju ne mogu da dobiju od nekadašnjih partnera, a država bi preuzeila dalje njihovo krivično gonjenje²². U zamisli budućeg državnog alimentacionog fonda problem predstavlja predviđeni preduslov priznatog očinstva, jer dodatno diskriminiše decu čiji je „otac nepoznat“ (kako je ranije pisalo u krštenicama, a sada na mestu imena oca stoji crta)²³.

Stambeni problemi su povezani sa stambenom deprivacijom: preseljenjem u iznajmljeni stan, što predstavlja dodatno finansijsko opterećenje za roditelja²⁴ ili povratkom u roditeljsko domaćinstvo, što olakšava samim roditeljima, ali usložnjava intergeneracijske interakcije²⁵.

Usled dominacije socijalističke ideologije i realnosti visoke zapošlenosti žena, nezaposlenost i diskriminacija prilikom zapošljavanja samih majki nisu bili problemi o kojima se raspravljalo tokom dekada socijalizma u Srbiji. Danas, međutim, oni čine neke od ključnih problema sa kojima se suočavaju jednoroditeljske porodice. Procenjuje se da danas u Srbiji ima više od 75.000 samohranih roditelja od kojih su 75% žene, a na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje se nalazi 18.089 samohranih roditelja, od kojih su 14.965 žene²⁶. Iskazi koje prikupljaju organizacije samohranih roditelja ukazuju da su oni izloženi diskriminaciji prilikom zapošljavanja²⁷, a zaposleni imaju problem usklađivanja radnih i porodičnih obaveza.

Stigmatizacija samih majki je problem koji istrajava u društvu Srbije. U predratnom periodu je mogućnost samostalnog privređi-

²² http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/novi-sad/alimentacioni-fond-resenje-za-ne-naplacene-alimentacije_397661.html

²³ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Deca-bez-oca-diskriminisana.lt.html>

²⁴ Iako prema članu 194. Porodičnog zakona „Dete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo imaju pravo stanovanja na stanu čiji je vlasnik drugi roditelj deteta ako dete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo nemaju pravo svojine na useljivom stanu“.

²⁵ Prema istraživanju sprovedenom krajem osamdesetih u Beogradu, u zajedničkom domaćinstvu sa svojim roditeljima živelo je 42% razvedenih majki (Piorowska – Petrović, 1990: 93), a prema istraživanju na opštoj populaciji u Srbiji iz 2007. godine trećina jednoroditeljskih porodica živi u okviru proširenog porodičnog domaćinstva (Petrović, 2009).

²⁶ <http://www.dnevnik.rs/drustvo/decje-traume-pritisaka-i-drzavni-nemar>

²⁷ <http://www.mondo.rs/a278943/Info/Drustvo/MONDO-Kako-je-bititi-samohrani-roditelj.html>

vanja koja je postojala u velikim gradovima motivisala neke žene na razvod braka, ali ovo „lično oslobađanje“ stvaralo je društvenu marginalizaciju: uz traumatično odvajanje od dece, „raspuštenička stigma“ kao oblik društvene osude znatno je otežavala položaj razvedenih žena (Ristović, 2011: 450). Roditi vanbračno dete u predratnoj Srbiji je bilo velika sramota, čak i prokletstvo, ne samo za ženu već i za zajednicu u kojoj se rodilo „kopile“ ili „mule“ (Pavićević, 2006: 66). Potonji izrazi, kao i „raspuštenica“ reflektuju veliki prezir sredine prema ovim ženama i njihovoј deci²⁸. O tome koliko se mnjenje u sferi privatnosti promenilo nakon jednog veka nemamo istraživanja, ali sporadični izveštaji i iskazi ukazuju da se nisu desile promene u smislu potpunog prihvatanja ovih tipova jednoroditeljskih porodica. Na osnovu prikupljenih iskaza svojih članova ili istraživanja manjeg obima, organizacije civilnog sektora koje se bave jednoroditeljskim porodicama izveštavaju da je stigmatizacija značajan problem sa kojim se one sreću²⁹. Najveću legitimnost imaju i najprihvaćenije su porodice obudovelih, potom razvedenih, a na kraju nevenčanih majki³⁰. Posebno je prisutna diskriminacija dece koja odrastaju bez oca koji nije priznao očinstvo³¹.

Jedan od stalnih problema sa kojim se jednoroditeljske porodice suočavaju jeste ostvarivanje kontakta i dobrih odnosa sa drugim roditeljem deteta. Najčešće su majke te koje izražavaju problem koji imaju sa ocem deteta, ali se u poslednje vreme pojavljuju saopštenja očeva koji iskazuju sličan problem iz svoje perspektive³². Nemogućnost da se od roditeljstva razdvoji neuspešan partnerski odnos i prevaziđe njegov gubitak, ozbiljno narušena post-partnerska komunikacija u kojoj se ponekad manipuliše detetom, nije retka pojava, a za dete ja veoma štetna.

²⁸ U sociologiji su napušteni, ali u javnom diskursu nisu, izrazi kao što su „samohrani“ roditelj (majka) ili „nepotpuna“ porodica, jer oni ukazuju na nedovoljnost jednoroditeljskih porodica u funkcionalnom smislu (nedostatak hranioca) ili strukturalnom smislu (potpunosti), pa time i nose negativnu konotaciju.

²⁹ <http://www.crnonabelo.com/samohrani-roditelji-u-srbiji/>

³⁰ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Samohrani-roditelj-jedan-ali-zlata-vredan-lt.html>

³¹ <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Deca-bez-oca-diskriminisana.lt.html>

³² <http://www.dnevnik.rs/drustvo/decje-traume-pritiska-i-drzavni-nemar>, <http://www.tata.rs/razvodi-rastavljenja/#>

Problemi roditeljstva skopčani sa odsustvom drugog roditelja sa kojim bi se delile roditeljske odgovornosti, kao i obaveze oko domaćinstva, ređe se pominju u javnom diskursu, verovatno zbog opšteprihvaćenog mnjenja „roditeljstva kao privatne stvari“, a posebno jakog normativa roditelja (majke) koji se „žrtvuje“ za dete³³.

U situaciji nedovoljne i neadekvatne sistemske podrške, pored neformalnih (srodničkih i prijateljskih) mreža, brojnim problemima jednoroditeljskih porodica bavi se rastući broj samoorganizovanih grupa, udruženja i organizacija civilnog društva. Ova udruženja organizuju humanitarne akcije, traže donacije, stvaraju fondove, organizuju međusobno čuvanje dece, održavaju sastanke, rasprave – „okrugle stolove“, izlete, pružanje besplatne pravne pomoći, psihosocijalne pomoći, i različite druge usluge. S obzirom da nemaju finansijsku podršku države, izdržavaju se od članarina i donacija³⁴.

Pored podrške neformalnih udruženja, postoje i oblici institucionalne podrške. Jedno od najstarijih savetovališta u Srbiji – Centar za savetovanje i podršku porodici pri Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu uz podršku Ministarstva sprovodi program radionica putem kojih stručnjaci savetuju roditelje kako da se izbore sa brojnim problemima sa kojima se suočavaju³⁵.

U Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu, roditelji mogu da dobiju i besplatnu pravnu pomoć iz oblasti porodično-pravne zaštite, koja podrazumeva savete i podršku roditeljima i deci u ostvarivanju prava na alimentaciju, podnošenje tužbe za vršenje roditeljskog prava, i po drugim pravnim pitanjima³⁶.

³³ http://www.danas.rs/danasrs/srbija/beograd/prepusteni_sami_sebi.39.html?news_id=270096

³⁴ Takav je npr. program profesionalnog usavršavanja za nezaposlene samohrane majke i žene žrtve nasilja dostupan je četvrtu godinu za redom u organizaciji IAN u Beogradu. Sprovodi se zahvaljujući podršci Međunarodnog kluba žena, a program obuhvata paket kurseva (računara i web dizajna, engleskog jezika, aktivnog traženja posla i obuka za administrativnu asistentkinju) kako bi bile povećane šanse ovih žena u nalaženju posla <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:435429-Beograd-Besplatna-edukacija-za-samohrane-majke-i-zene-zrtve-nasilja>

³⁵ <http://www.youtube.com/watch?v=BA1UIMno2OI>. Neke lokalne samouprave, kao što je novobeogradska na primer, počinju da pružaju usluge pomoći „samohranim“ roditeljima. http://www.danas.rs/danasrs/srbija/beograd/kancelarija_za_podrsku_samohranim_roditeljima.39.html?news_id=270312

³⁶ <http://www.yumama.com/porodica/zivot-porodice/4150-samohrani-roditelji-hrabriji-od-drugih.html?p=2>

Iz navedenih izvora iz medija koji se bave položajem „samohranih roditelja“ očigledno je da savremeni javni diskurs prepoznaje prisustvo jednoroditeljskih porodica u Srbiji, da je on najčešće intoniran tako da se govori o njihovim problemima, ali se one implicite prikazuju kao *društveni problem* koji sistem treba da reši.

U opštem trendu rastuće desekularizacije, etnocentrizma, nacionalizma i drugih oblika tradicionalističkih vrednosnih orientacija, stav da razvodi, vanbračna rađanja i porodice nevenčanih majki predstavljaju društvenu devijaciju u odnosu na dominantni normativ bračne porodice i *društvenu pretnju* tradicionalnom poretku oličenom u tradicionalnoj Porodici, implicitno je prisutan u diskursima desničarskih organizacija i Srpske pravoslavne crkve. Suočene, međutim, sa sve većom prisutnošću „samohranih“ roditelja u javnom diskursu, neke organizacije sa desnog krila političke i javne scene, morale su svoju potenciranu „brigu“ o Porodici (nevoljno) da prošire i na „samohrane“ roditelje³⁷.

Povremeno se u medijima mogu naći prikazi koji učešće vanbračnih rađanja pokušavaju da tumače kao novi *životni stil* – posledicu *izbora* obrazovanih žena iz urbanih centara³⁸. Sve češće popularni magazini i dnevne novine donose pozitivno intonirane prikaze svakodnevnog života i roditeljstva poznatih žena koje same odgajaju decu³⁹.

Uprkos narastajućem javnom diskursu o jednoroditeljskim porodicama, o njima ne postoji sistematska saznanja kao proizvod naučnih istraživanja. Uzroci njihovog nastanka, razvod braka i vanbračna rađanja, posmatraju se prvenstveno iz demografske i sociodemografske perspektive (Petrović, 2011; Bobić, 2006; Bobić, Vukelić, 2011; Stanković, Penev, 2010; 2012), ređe iz socijalnopsihološke (npr. Polovina, Žegarac, 2005) i socijalnoistorijske (npr. Gudac-Dodić, 2003; Pavićević, 2006). Stvarnost života jednoroditeljskih porodica nije bila predmet naučne analize, osim jednog so-

³⁷ <http://www.dverisrske.com/sr/program/dveri-odgovaraju/1562-sta-je-sa-samohranim-roditeljima.html>

³⁸ <http://zena.blic.rs/Porodica/2801/Zelim-dete-ali-ne-i-muza-Da-li-Srpkinje-jos-uke-veruju-u-brak>

³⁹ <http://www.story.rs/intervju/32065-agneta-azirovic-abortus-je-ubistvo-a-majcinstvo-je-sreca.html>. Ovde je zanimljivo primetiti kombinaciju tradicionalnog konservativnog stava o abortusu i modernog propagiranja samostalnog majčinstva kao izbora.

cio-pedagoškog istraživanja sprovedenog krajem osamdesetih godina (Piorkowska – Petrović, 1990).

Posebno je vidljiv nedostatak proučavanja iz sociološke perspektive. Postojeće sociološke studije koje se bave porodicom delimično referiraju i na jednoroditeljske porodice. Dva sociološka istraživanja roditeljstva na velikim uzorcima zahvatila su i jednoroditeljske porodice. U anketnom istraživanju sprovedenom polovinom devedesetih na uzorku od 800 majki dece do 9 godina (Blagojević, 1997) – 6.5% ispitanica nije bilo u braku što uključuje 2.4% majki koje su živele same sa decom (Ibid.: 98, 100)⁴⁰. U analizi, međutim, ova grupa majki nije izdvojena zbog malog učešća, tako da nemamo podatke koji se odnose na jednoroditeljske porodice. Slično ovom, ni u istraživanju sprovedenom na uzorku od 1200 porodica sa decom 2008. godine, jednoroditeljske porodice kojih je bilo 4%⁴¹ nisu analizirane kao posebna kategorija, niti upoređivane sa dvoroditeljskim. Međutim, da bi ustanovili specifičnost situacije samih roditelja, istraživači su ispitanike pitali da u otvorenom odgovoru izdvoje tri osnovna problema sa kojima se suočavaju kao razvedena osoba ili udovica/udovac. Kao prvi problem ovi roditelji su navodili: nedovoljno novca 40.4%, usamljenost 34%, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu 12.8%; kao drugi: nedovoljno novca 33.3%, usamljenost 27.8%, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu 22.2%, reakciju okoline i stigmatizacija 13.9%; a kao treći: usamljenost 44%, reakciju okoline i stigmatizacija 28%, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu 24% (Tomanović, 2010:192). Uvidi na osnovu intervjuja iz jednog eksploratornog istraživanja (Blagojević, 2011)⁴², kao i ad hoc ispitanja koja sprovode organizacije civilnog društva koje se bave sa mohranim roditeljstvom, potvrđuju da su navedeni problemi oni sa kojima se sami roditelji najčešće suočavaju.

⁴⁰ Pošto se govori o strukturi domaćinstva, nejasno je da li su u uzorku obuhvачene i same majke koje žive u proširenom domaćinstvu (Ibid. 100).

⁴¹ U uzorku je bilo 4% razvedenih i 0.7% udovaca-udovica koji žive bez partnera. Pošto je uslov za izbor ispitanika bilo da su sklopili brak u određenom periodu koji je prethodio istraživanju, u uzorak nisu ušli vanbračni roditelji.

⁴² Mali broj intervjuja (10 u Republici Srbiji) sa samim roditeljima – razvedenim i obudovelim majkama i očevima, daje ovom istraživanju karakter preliminarne studije za ciljeve praktične politike (Ibid.)

Istraživanje i studija o jednoroditeljskim porodicama u Srbiji

Namera da se do izvesne mere prenosti jaz između stvarnosti svakodnevnog života jednoroditeljskih porodica i njegove sociološke analize bila je osnovna motivacija za pokretanje našeg istraživanja i pisanje ove studije.

Predmet istraživanja je svakodnevni život porodica sa decom u kojima roditelji žive bez partnera. Mada anketno istraživanje ima jasna ograničenja u smislu dometa zahvatanja celovitosti, dubine i razumevanja unutar porodičnih procesa, ono je sprovedeno sa namerom početnog osvetljavanja izvesnog broja pitanja relevantnih za jednoroditeljske porodice.

Polazeći od pretpostavke da su neka od strukturalnih obeležja i problemi zajednički, a da su neka relaciona i interakciona obeležja drugačija zbog različitih konteksta njihovog nastanka, u istraživanje smo uključili tri tipa jednoroditeljskih porodica: post-razvodne, porodice nevenčanih majki i porodice obudovelih roditelja. U analizu je uključeno 328 ispitanika (280 majki i 48 očeva) iz post-razvodnih jednoroditeljskih porodica, 255 obudovelih (198 majki i 57 očeva) 265 nevenčanih majki⁴³. Uslov za izbor ispitanika je bio da imaju maloletnu decu i da ne žive sa partnerom⁴⁴.

Analiza i tumačenje podataka zasniva se na kombinaciji nekoliko teorijsko – konceptualnih okvira. Najširi teorijski okvir predstavlja teorija *strukturacije*, koji postulira da u procesu *dvostrukе strukturacije* postoji međudejstvo struktura i delanja (Giddens, 1977; 1984). Usled *dvojnosti struktura*, koje su istovremeno „spoljne“ i „unutrašnje“ u odnosu na aktere (Giddens, 1984: 25) – strukturalni i institucionalni i kulturni kontekst svakodnevnog života dejstvuju internalizovani na nivou *praktične svesti* (*Ibid.*: 7), oblikujući delanje

⁴³ Naš istraživački tim je usvojio neutralnu terminologiju – tako da se za sva tri tipa porodica u kojima je roditelj sam sa decom koristi termin *jednoroditeljske*, a tzv. „potpune“ porodice – iz istraživanja 2008. godine - *dvoroditeljske*. Zbog konciznijeg izražavanja, jednoroditeljske porodice nastale nakon razvoda nazivaju se *porodica-ma razvedenih*, nakon smrti roditelja – *porodice obudovelih*, a treći tip su porodice *nevenčanih majki*. Kad referiramo na ispitanike - roditelje iz jednoroditeljskih porodica, koristimo izraz *sami roditelji*.

⁴⁴ Više o uzorku i metodologiji istraživanja u sledećem poglavljiju.

i strategije aktera, koji u povratnom procesu reprodukuju ili menjaju strukture.

Strukture su u našem istraživanju operacionalizovane kroz resurse: individualne, porodične i institucionalne, koji stoje na raspolaganju samim roditeljima, a koji su deo materijalnog, kulturnog i socijalnog kapitala jednoroditeljskih porodica. Strukture su takođe analizirane kroz vrednosti koje su roditelji usvojili, sa pretpostavkom da one utiču na njihovo delanje – operacionalizovano kroz strategije i odnose.

Analize su uzimale u obzir delovanje dvostrukе dinamike: (različite) procese nastanka jednoroditeljskih porodica sa njihovim specifičnim uticajem na njihov sadašnji položaj, kontekst svakodnevnog života, odnose, funkcionalnost i slično, kao deo unutarporodične dinamike.

Referentni okvir unutar kojeg je situirana analiza porodične dinamike je pronađen u sistemskoj porodičnoj teoriji i terapiji. Ovaj pristup polazi od teze o porodici kao o sistemu, sastavljenom od subistema, koji funkcioniše unutar šireg makrosistema. Porodica je sistem koji se stalno menja i to po principu cirkularne kauzalnosti. To bi drugim rečima značilo da promena u jednom delu makro ili subsistema nužno dovodi do promene načina na koji je porodica do tada funkcionalisala. Odatle se porodična dinamika može opisati kao proces manje-više stalnog menjanja, koji je uvek manje ili više funkcionalan/koristan za članove porodice i za porodicu kao sistem.

U našoj analizi porodičnu dinamiku smo opisivali koristeći ključne koncepte sistemske teorije. Reč je o: porodičnoj hijerarhiji, odnosno mestu koje članovi zauzimaju na porodičnoj lestvici moći, porodičnim ulogama dece i roditelja, te odlikama komunikacije. Dodatno, o tome na koji način funkcionišu porodice zaključivali smo na osnovu procene ispitnika o stepenu porodične kohezivnosti, odnosno emocionalne bliskosti između članova, i fleksibilnosti, koja meri načine na koje porodice izlaze na kraj sa (ne)očekivanim promenama sa kojima se susreću.

Jedna od specifičnih pretpostavki koja se ispituje u istraživanju, a potiče iz teorije refleksivne modernizacije, jeste da li se jednoroditeljska porodica može razumeti kao individualizovan izbor žene, kako se postulira u goreopisanom diskursu koji samostalno roditeljstvo tumači kao *alternativni životni stil* (Beck, Beck-Gernsheim, 1995; 2002).

Istraživanje je imalo nekoliko **ciljeva** koji su kroz analize predstavljeni u studiji. Na deskriptivnom nivou, jedan od ciljeva je da se rasvetli dinamika – različite faze i procesi nastanka jednoroditeljskih porodica. Potom je cilj bio da se analiziraju resursi (materijalni, kulturni i socijalni) koji porodicama stoje na raspolaganju. Cilj je bio i da se predstavi kontekst svakodnevnog života u jednoroditeljskim porodicama: aktivnosti (uključujući slobodno vreme i podelu domaćeg rada), odnosi (sa bivšim partnerom, sa okolinom, odnosi roditelja i dece), problemi i strategije suočavanja sa njima.

Na eksplorativnom nivou traže se razlike između porodica i analiziraju njihovi uzroci. Na jednom nivou, sve ispitivane dimenzije na ukupnom uzorku se porede sa rezultatima analize dvoroditeljskih porodica iz ankete koju je 2008. godine sproveo tim Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta (Milić *et al.* 2010). Na sledećem nivou analize poređenjem tri poduzorka traže se razlike između tri tipa jednoroditeljskih porodica. Ispitivanje i tumačenje socijalne diferencijacije unutar svakog tipa jednoroditeljskih porodica preko obeležja materijalnog položaja, kulturnog i socijalnog kapitala predstavlja poseban nivo analize.

Kao što je u konceptualnom delu rečeno, jednoroditeljske porodice su u velikoj meri kontekstualno utemeljene i društveno-kultурно određene. Sledstveno varijitetima uticaja koje određuju specifičnosti njihovog nastanka i položaja unutar različitih društveno-političkih konteksta, tri tipa jednoroditeljskih porodica se u tolikoj meri unutar sebe diverzifikuju i kros-kulturalno razlikuju, da to onemogućava smislenu komparaciju (npr. poređenje sa porodicama nevenčanih majki u zemljama zapadne Evrope ili SAD, o kojima postoji istraživanja). Nedostatak domaćih i istraživanja u regionu je onemogućio komparativnu analizu u vremenskoj perspektivi i na prostoru Balkana. Stoga se ovo istraživanje i studija fokusiraju na analizu jednoroditeljskih porodica u današnjoj Srbiji, na osnovu reprezentativnog uzorka sva tri njihova tipa.

Namera da istraživanje ima praktične implikacije opredelila je da njegovi ciljevi budu i ukazivanje na specifičnosti obeležja, problema i potreba jednoroditeljskih porodica, kao i ukazivanje na ograničenja sistemske podrške od strane države i mogućnosti njenog poboljšanja.

Dragan Stanojević

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, PLAN I Karakteristike uzorka

U skladu sa deskriptivnim, eksplorativnim i praktičnim ciljevima istraživanja pristupilo se izradi metodološkog okvira koji bi na najadekvatniji način omogućio dolazak do odgovora na postavljena istraživačka pitanja. U ovom delu studije biće prikazane osobine instrumenta istraživanja, plana i realizacije uzorka kao i osnovne sociodemografske osobine uzorka.

Instrument za prikupljanje podataka

Instrument kojim smo prikupljali podatke napravljen je tako da obuhvati zajedničke osobine svih tipova jednoroditeljskih porodica, ali i da prepozna njihove tipske specifičnosti. Upravo zato je za svaki tip napravljen poseban upitnik koji u manjem ili većem delu ima zajedničke indikatore za sve tipove porodica. Upitnik za jednoroditeljske porodice razvedenih roditelja je bio sačinjen od 105 pitanja odnosno 455 varijabli, obudovelih roditelja od 71 pitanja i 400 varijabli i nevenčanih roditelja – od 93 pitanja i 388 varijabli. Namera istraživača je bila i da se održi uporedivost između tipova jednoroditeljskih porodica i da se one uporede sa dvoroditeljskim porodicama koje su istraživane 2008. godine u projektu Instituta za sociološka istraživanja (Milić *et al*, 2010). Upravo zato je jedan deo indikatora preuzet iz instrumenta kojim su istraživane dvoroditeljske porodice. Na ovaj način nam je omogućeno da uočimo specifičnosti društvenog položaja, porodične dinamike i vrednosti jednoroditeljskih porodica u odnosu na porodice u kojima su prisutna oba roditelja. Osnovni demografski podaci o polu, srodstvu sa ispitanikom, godini rođenja, nivou obrazovanja, sadašnjem socio-ekonomskom statusu, bračnom/partnerskom statusu i zdravstvenom stanju su prikupljeni za sve članove domaćinstva, ali i za bivšeg supružnika/partnera. Instrument je bio

podeljen na nekoliko celina, čiji su predmeti: 1. materijalni položaj, 2. dinamika nastanka jednoroditeljske porodice, 3. trenutni porodični odnosi i dinamika, 4. socijalni kapital i mreže podrške, 5. kulturne prakse i slobodno vreme, 6. vrednosne orientacije. Materijalni položaj je prikazan preko 1. izvora svih prihoda, nosioca prihoda unutar domaćinstva i visine svakog prihoda ponaosob, 2. stambene situacije koja je obuhvatala vlasnički status i opremljenost nekretnine i 3. posedovanja automobila. Deo upitnika koji se bavio dinamikom nastanka jednoroditeljske porodice je prilagođen svakom tipu porodice, ali su pitanja o institucionalnoj i neformalnoj podršci, kao i o načinu prihvatanja nove situacije od strane dece i šire okoline bila zajednička za sve tipove. Trenutni porodični odnosi i njihova dinamika obuhvaćeni su pitanjima o odnosima unutar porodice, podeli kućnih poslova i obaveza oko dece, kod razvedenih i nevenčanih i o odnosima sa biološkim roditeljem njihove dece, ali uključuju i pitanja o sadašnjim partnerstvima (ukoliko ih ima). Porodična dinamika je posebno merena Olsonovom (2000) metodologijom i obuhvatila je tri osnovne dimenzije: fleksibilnost, kohezivnost i komunikaciju unutar porodice.

S obzirom da je pretpostavka bila da su jednoroditeljske porodice u materijalnom i socijalnom smislu posebno ugrožene, merili smo mreže podrške na koje se mogu osloniti za manje i veće usluge u svakodnevnom funkcionisanju. Kulturni kapital je u upitniku operacionalizovan kroz formalno i neformalno obarzovanje kao i kulturne resurse (posedovanje kućne biblioteke, računara, internet konekcije i sl.) i oblike provođenja slobodnog vremena (posećivanje kulturnih događaja, putovanja, dodatnog obrazovanja i zajedničkih porodičnih aktivnosti). Vrednosne orientacije su merene klasičnim instrumentom koji je obuhvatao izraze (izražene Likertovom skalom) kojima se meri stepen (ne)prihvatanja tradicionalnih/modernih vrednosti braka, porodice i rodnih odnosa. Jezik instrumenta je bio prilagođen ispitanicima bez obzira na njivov obrazovni i kulturni profil ili geografsko poreklo. S obzirom da je instrument u svom većem delu već proveren tokom istraživanja na dvoroditeljskim porodicama dve godine ranije, pilot studija je obuhvatila manji (desetak) broj ispitanika svih tipova jednoroditeljskih porodica i nakon konačnih izmena formiran je konačan set indikatora.

Plan i realizacija uzorka

Istraživanje jednoroditeljskih porodica u Srbiji je obavljeno u periodu oktobar 2010 – februar 2011. godine, i predstavlja pionirski poduhvat u istraživanju jednoroditeljskih porodica u zemlji i regionu. Osnovna namera istraživačkog tima je bila da dođe do reprezentativnih podataka na nacionalnom nivou o tipu porodice o kome se veoma malo zna i o kome ne postoje relevantni statistički podaci.

Ciljnu populaciju su činile jednoroditeljske porodice – u samostalnim domaćinstvima ili u okviru proširenih porodica – sa decom koja su maloletna. Ukoliko posmatramo distribuciju jednoroditeljskih porodica s obzirom na sastav domaćinstva situacija je prikazna tablom 2.1.

Tabela 2.1. Jednoroditeljske porodice prema tipu domaćinstva

Nukelarne porodice	% od ukupnog broja domaćinstva	% od porodičnih domaćinstava
Majka sa decom	8.23	12.31
Otac sa decom	2.00	2.98
<i>Proširene porodice</i>		
Majka sa decom	1.35	2.02
Otac sa decom	0.47	0.71
<i>Ukupno</i>	12.05	18.02

Izvor RZS (knjiga 13, 2013: 22)

Usled odsustva preciznih podataka o učešću pojedinih tipova jednoroditeljskih porodica u populaciji kao i usled nemogućnosti njihove jasne procene, odlučili smo se za strukturu uzorka koji je podjednaku važnost davao svakoj od njih (po 300) što je činilo planirani uzorak od 900 ispitanika/ispitanica. Nakon određenog perioda istraživanja i nemogućnosti da dostignemo puni planirani broj ispitanika, zaustavili smo se na obimu koji nam pruža zadovoljavajući nivo statističkog zaključivanja. Realizovani uzorak je nešto manji od planiranog: ukupan broj ispitanika iznosi 855. Distribucija tri poduzorka jednoroditeljskih porodica je sledeća: razvedenih u uzorku je 328 (38.4%), obudovelih 255 (29.8%) i nevenčanih roditelja 272 (31.8%).

Korišćen je višestapni uzorak stratifikovan po teritorijalnom principu gde su osnovni stratumi Centralna Srbija, Vojvodina i Beograd a u okviru njih dva podstratuma – urbani i ruralni. Princip selekcije ispitanika je bio teritorijalni uključujući kombinaciju sistemskog i

prigodnog. Prvi korak je uključivao izbor određenog broja opština unutar svakog stratuma. Velike gradove (Beograd i ostale gradove preko 100.000 stanovnika) smo van selekcije proporcionalno broju jednoroditeljskih porodica uključili u uzorak a ostale opštine su izabrane slučajnim izborom. Nakon izbora opština je u drugom koraku birano po dve mesne zajednice, urbane i ruralne unutar svake opštine, dok je treći korak uključivao sistematski izbor domaćinstva i u okviru njih ispitanka. Unutar svake opštine je vođeno računa o tome da proporcionalno budu zastupljene i gradska i seoska domaćinstva jednoroditeljskih porodica. Sistematski izbor domaćinstva je podrazumevao zahtevan i složen postupak u kome su anketari imali instrukcije da nakon odabira ulica unutar mesne zajednice (samo sa jedne strane ulice) sistematski biraju domaćinstva (svako treće) sve dok ne pronađu osobu koja odgovara ciljnoj populaciji. Unutar svake opštine je obavljeno između tri i deset intervjua po tipu porodice.

Istraživanje je sprovedeno u 48 opština u Srbiji, vodeći računa o zastupljenosti regiona (Beograd, Centralna Srbija i Vojvodina). U istraživanju je učestvovalo 57 anketara/anketarki od čega većinu čine studenti završnih godina studija sociologije i diplomirani socio-lozi Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Socio-demografske osobine uzorka

Teritorijalni raspored jednoroditeljskih porodica prema podeli selo-grad je ujednačen tako da je među razvedenima 22.9% na selu i 77.1% u gradu, obudovelimu 27.1% na selu i 72.9% u gradu i nevenčanima 25.7% na selu i 74.3% u gradu.⁴⁵

⁴⁵ Razvedenih u Beogradu i regionalnom centru (preko 200.000 stanovnika) ima 40.5%, velikom gradu (50.000-200.000 stanovnika) 17.4%, srednjem gradu (25.000-50.000 stanovnika) 9.8% i malom gradu (do 25.000 stanovnika) 9.5%; obudovelih u Beogradu i regionalnom centru ima 29.8%, velikom gradu 21.6%, srednjem gradu 11% i malom gradu 10.6% dok nevenčanih u Beogradu i regionalnom centru ima 31.6%, velikom gradu 21.7%, srednjem gradu 11.8% i malom gradu 9.2%.

Polna struktura ispitanika prema tipu porodice ima sledeću distribuciju: kod razvedenih roditelja ima 85.4% majki i 14.6% očeva, kod obudovelih 77.6% majki i 22.4% očeva i kod nevenčanih 97.4% majki i 2.6% očeva (koji su isključeni iz daljih analiza). Ovakva distribucija svedoči o polnoj neujednačenosti jednoroditeljskih porodica gde je najveći disbalans među nevenčanim roditeljima. Politika roditeljstva koja favorizuje majke kao roditelje kojima deca pripadaju nakon razvoda, nizak stepen prihvatanja roditeljskih obaveza očeva kao i veća smrtnost muškaraca (kod obudovelih) su najčešći uzroci neravnomerne polne strukture jednoroditeljskih porodica.

Nevenčani roditelji čine najmlađi deo populacije jednoroditeljskih porodica a obudoveli najstariji. Prosečne **godine starosti roditelja** su za razvedene 38.8, obudovele 43.9 i nevenčane roditelje 34.8 godina. Razvedene žene u uzorku su bile nešto mlađe (38.6) od muškaraca (40.3) kao i što su u proseku udovice (43.1) bile mlađe od udovaca (46.7). U svim tipovima porodica su stanovnici u gradu stariji od stanovnika na selu.⁴⁶

Tabela 2.2. *Godine protekle od nastanka jednoroditeljske porodice (%)*

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
do 3	43.9	34.5	21.3
4-6	26.2	35.3	22.4
7+	29.9	30.2	56.3
Ukupno	100.0	100.0	100.0

Pored godina starosti, ni godine **porodičnog života u jednoroditeljskoj porodici** nisu na isti način distribuirane među roditeljima. Među razvedenima je u proseku od razvoda prošlo 5.4 godina – i to kod žena 5.6, a kod muškaraca 4.7. Obudoveli su u poslednjih 5 godina ostali bez supružnika (udovci 4 godine, a udovice 5 ranije), dok su nevenčane majke u proseku 8.7 godina pre istraživanja ostale u drugom stanju.

⁴⁶ Među razvedenima u gradu je prosek godina 39.2 dok je na selu 37.6, kod obudovelih je u gradu 4.5 a na selu 42.5 dok je kod nevenčanih u gradu 35 a na selu 34 godine starosti.

Tabela 2.3. Broj članova domaćinstva prema tipu porodice (%)

Porodice	Broj članova domaćinstva					Ukupno	
	do 2	3	4	5	6+		
tip	razvedenih	31.0	36.0	19.5	8.5	4.5	100.0
	obudovelih	27.9	43.9	18.0	6.7	3.2	100.0
	nevenčanih	42.3	20.6	25.0	8.8	3.3	100.0
	dvoroditeljske	0.9	29.4	36.4	17.6	0.0	100.0

Prema **broju članova** koji žive unutar domaćinstva najmanja su domaćinstva nevenčanih majki sa decom. Kod razvedenih i obudovelih su u gradu nešto manja domaćinstva (u proseku je veličina 3.1 članova kod svih tipova jednoroditeljskih porodica, dok je na selu 3.5 kod razvedenih i obudovelih). Domaćinstva koja imaju preko pet članova su u svim tipovima porodica zastupljenija na selu.

U odnosu na **tip porodičnog domaćinstva** jednoroditeljske porodice su podeljene na nuklearne (sa majkom ili ocem na čelu) i one koje su uklopljene u prošireni porodični sastav (sa majkom ili ocem sa decom unutar šire porodične mreže).

Tabela 2.4. Tip domaćinstva jednoroditeljskih porodica (%)

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
majka sa detetom	59.1	63.1	56.3
majka sa detetom u PP*	26.2	13.3	43.7
otac sa detetom	8.5	17.6	0.0
otac sa detetom u PP*	6.1	5.9	0.0
Ukupno	100.0	100.0	100.0

*u proširenoj porodici

Najviše nevenčanih majki živi sa svojom decom unutar proširenog domaćinstva (najčešće sa svojim roditeljima), a najmanje udovica. Interesantno je da očevi češće žive sa decom unutar proširnih domaćinstava, što je rezultat kako patrilokalnosti tokom braka, tako i povratka u roditeljsku porodicu nakon razvoda ili udovištva. Značajno je i da je ova tendencija izraženija kod razvedenih očeva, pa je tako slično učešće razvedenih očeva koji žive samostalno i koji žive unutar proširenog domaćinstva, dok je ta razlika kod udovaca 3:1. Interesantno je da razvedene i nevenčane majke sa decom češće žive unutar porodičnog domaćinstva ukoliko imaju srednje obrazovanje, a nešto manje ukoliko imaju osnovno ili više/visoko

obrazovanje⁴⁷. Ovakva distribucija može biti posledica s jedne strane ekonomskih mogućnosti koje pruža viši obrazovni nivo, a sa druge strane nedostatka resursa i osude i svojevrsne diskriminacije od strane porodice porekla među najniže obrazovanima. Kod očeva je situacija drugačija. U oba tipa porodice (razvedenih i obudovelih) sa rastom obrazovanja opada učešće očeva koji žive unutar proširenih domaćinstva. Razvedeni očevi sa (nezavršenom) osnovnom školom u čak 83% žive unutar proširenog domaćinstva (za razliku od 41.4% sa srednjim i 23.1% sa višim/visokim obrazovanjem). Tačno polovina udovaca sa najnižim stepenom obrazovanja živi unutar proširenih domaćinstava (28.6% sa srednjim i 10.5% sa višim/visokim obrazovanjem).

Ista je situacija i sa socioekonomskim statusom (merenog preko hijerarhije zanimanja) razvedenih očeva. Među onima sa visokim statusom nema nijednog koji živi unutar proširene porodice, među onima na srednjim pozicijama je svaki treći (33%) a među onima na najnižim pozicijama čak dve trećine (68%) njih svoj životni prostor obezbeđuje unutar šire srodničke grupe. Među udovcima razlike su manje ali ipak evidentne (7.1% onih na visokim, 30% onih na srednjim i 31.2% onih na nižim pozicijama žive unutar proširenog porodičnog domaćinstva). Ista tendencija je prisutna i kod razvedenih i nevenčanih majki. I dok je među nevenčanim majkama u svim kategorijama više onih koje žive unutar proširenog domaćinstva kod razvedenih su izraženije stratifikacijske razlike u pogledu mogućnosti da se živi unutar samostalnog domaćinstva⁴⁸.

Ne postoje razlike između sela i grada u zastupljenosti porodica majki sa decom, ali više je i razvedenih (50% prema 37.5%) i obudovelih (36.4% prema 18.4%) očeva na selu nego u gradu koji žive unutar proširenog domaćinstva.

⁴⁷ Razvedene majke su u 35.2% sa srednjim obrazovanjem unutar proširenih, dok je onih sa osnovnim 29.4% i višim/visokim 21.4%; nevenčanih je unutar proširenih sa srednjim obrazovanjem 48.5%, sa osnovnim 42.1% i sa višim/visokim 32.1%.

⁴⁸ Kod razvedenih 12.2% onih na visokim, 30.8% na srednjim i 37.6% na niskim socioekonomskim pozicijama živi unutar proširenog domaćinstva, dok među nevenčanim majkama 36.4% onih na visokim, 45.3% na srednjim i 44.7% na niskim socioekonomskim pozicijama živi unutar proširenog domaćinstva.

Tabela 2.5. *Obrazovni status roditelja prema tipu porodice (%)*

Porodice	Obrazovni nivo roditelja						Ukupno
	bez škole	osnovna škola	srednja za radnička zanimanja	četvorogodišnja srednja	viša škola	fakultet i postiplomski stepen	
razvedenih	0.9	8.2	14.8	46.6	13.7	15.8	100.0
obudovelih	1.2	11.0	14.9	49.0	12.9	11.0	100.0
nevenčanih	3.0	13.6	12.9	48.3	10.0	12.2	100.0
dvoroditeljske	0.5	9.3	14.7	46.5	11.6	17.4	100.0

Obrazovna struktura roditelja nosioca jednoroditeljskih porodica je prikazana tabelom br. 5. U sva tri tipa porodice oko dve trećine roditelja ima završenu srednju školu, međutim među razvedenima je nešto više sa završenim fakultetom, dok je među nevenčanim značajno više sa (ne)završenom osnovnom školom. Udovaca je nešto više među visoko obrazovanim (31.6%) od udovica (21.7%) i nešto manje sa srednjom školom (57.9% nasuprot 67.7% udovica). Obrazovna struktura razvedenih očeva i majki je slična na nivou srednjoškolskog i visokog obrazovanja, ali su očevi sa osnovnom školom više zastupljeni (12.1%) nego majke sa istim nivoom obrazovanja (6.1%). U svim tipovima porodica oni sa diplomom su zastupljeniji u Beogradu i regionalnim centrima, dok oni sa najnižim nivoima obrazovanja dominiraju na selu. U odnosu na teritorijalnu podelu grad-selo među razvedenima u gradu sa diplomom fakulteta je 20.2% roditelja nasuprot 1.3% na selu (ali je zato onih sa (ne)završenom osnovnom školom u gradu 4.8% a na selu 14.6%). Slična je situacija i među obudovelima gde je 14% visokoobrazovanih u gradu i 2.9% na selu (dok je onih sa (ne)završenom osnovnom školom u gradu 5.3% a na selu čak 24.6%). Među nevenčanim majkama ova disproporcija je najniža tako da je u gradu sa fakultetskim obrazovanjem 13.9% roditelja a na selu 7.2% (ista je situacija i kod onih sa najnižim obrazovanjem jer je onih sa (ne)završenom osnovnom školom u gradu 11.5% a na selu 24.4%).

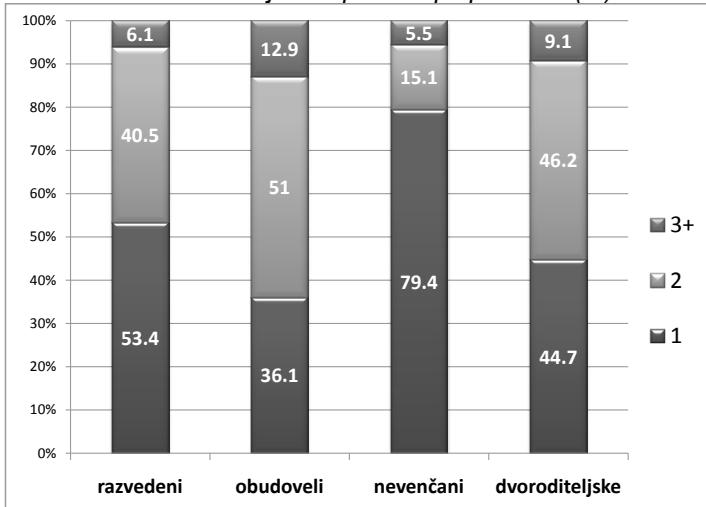
Tabela 2.6. Socio-ekonomski status roditelja
prema tipu porodice (%)

Socio-ekonomski status	Porodice			
	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
političar, direktor	2.2	3.2	0.7	1.8
preduzetnik	3.1	2.0	2.2	7.3
samozaposlen	4.0	2.4	4.1	5.5
niži rukovodilac	3.1	2.4	1.9	2.7
stručnjak	14.8	12.5	9.3	14.0
slobodna profesija	0.9	0.8	1.9	1.0
službenik i tehničar	19.7	20.4	14.1	16.8
radnik	21.6	24.7	20.0	19.2
osoblje zaštite	0.9	0.4	1.5	2.1
poljoprivrednik	0.9	2.4	1.1	3.5
penzioner	2.8	9.8	2.6	0.9
nezaposlen	20.6	14.5	33.3	17.8
domaćica	2.5	3.9	4.4	5.3
student	0.6	0.0	2.2	1.1
ostalo	2.5	0.4	0.7	1.0
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Prema **socioprofesionalnom statusu** roditelja, u uzorku sva tri tipa porodice je najviše radničkih zanimanja, zatim službeničkih i tehničkih i stručnjačkih. Među razvedenima je nešto više učešće stručnjaka, a svaka treća nevenčana majka je nezaposlena. Kada se iz analize isključe neaktivna i nezaposlena lica distribucija zanimanja po polu je veoma zanimljiva. Među razvedenima – žene zauzimaju bolje pozicije na tržištu rada od muškaraca. Razvedenih muškaraca u uzorku nema među direktorima, političarima i krupnim preduzetnicima za razliku od 4.1% žena. Žene zauzimaju u čak 23.4% stručnjačke pozicije nasuprot 7.7% muškaraca, ali muškarci u potpunosti pokrivaju poljoprivredu sa 7.7% kao što i u 38.5% obavljaju radnička zanimanja za razliku od 28.7% žena. Među obudovelima je ova struktura ujednačenija, iako je nešto više muškaraca u poljoprivredi i radničkim zanimanjima. U odnosu na mesto stovanja (podelu selo-grad) u gradu su daleko prisutnija upravljačka i stručnjačka zanimanja nego kod onih koji žive na selu.

Prema **radnom statusu** – zaposlenih je među razvedenima (71.2%) i obudovelima (71.6%) daleko više od nevenčanih roditelja (56.8%). Među obudovelima je s obzirom na prosečne godine stariji značajno među neaktivnim licima više penzionera, dok su kod nevenčanih značajnije prisutne domaćice i studenti.

Grafikon 2.1. Broj dece prema tipu porodice (%)

Prema **broju dece**, nevenčane majke se izdvajaju jer tek svaka peta ima više od jednog deteta. S obzirom da ovaj tip porodice u najranijoj fazi doživljava disoluciju partnerske dijade, očekivan je i niži prosečan broj dece. Ne javljuju se značajne razlike među roditeljima u odnosu na pol nosioca porodice i broj dece ali je u svim tipovima prisutna tendencija da je manji broj dece unutar porodice sa majkom na čelu ukoliko je ona deo proširene porodice,⁴⁹ i izvesna tendencija kod udovaca da u proširenim porodicama žive sa više dece.

⁴⁹ Razvedene majke koje žive samostalno imaju u 49% slučajeva jedno, 43.3% dva i 7.7% troje i više dece, dok razvedene majke koje žive unutar proširenih porodica u 65.1% imaju jedno u 30.2% dva i u 4.7% troje i više deteta. Ista je situacija i sa obudovlelim majkama, tako da one koje žive samostalno imaju u 32.3% slučajeva jedno, 52.6% dva i 16.1% troje i više dece, dok udovice koje žive unutar proširenih porodica u 47.1% imaju jedno u 47.1% dva i u 5.9% troje i više deteta. Kod nevenčanih majki je situacija sledeća: majke koje žive samostalno imaju u 77.9% slučajeva jedno, 16.8% dva i 5.4% troje i više dece, dok nevenčane majke koje žive unutar proširenih porodica u 82.8% imaju jedno u 12.9% dva i u 4.3% troje i više deteta. Kod udovaca je situacija drugačija jer oni u u više slučajeva žive unutar proširene porodice kada imaju više dece tako da očevi koji žive samostalno imaju u 46.7% slučajeva jedno, 46.7% dva i 6.8% troje i više dece, dok udovci koje žive unutar proširenih porodica u 20.0% imaju jedno u 60.7% dva i u 13.3% troje i više deteta.

Tabela 2.7. *Obrazovanje roditelja i broj dece prema tipu jednoroditeljske porodice (%)*

Porodice	obrazovanje roditelja		
	bez i sa osnovnom	srednje	više ili visoko
razvedenih	1 39.1	51.4	60.8
	2 39.1	43.8	34.0
	3+ 21.7	4.8	5.2
	100.0	100.0	100.0
obudovelih	1 29.6	33.5	45.9
	2 33.3	55.1	47.5
	3+ 37.0	11.4	6.6
	100.0	100.0	100.0
nevenčanih	1 65.0	81.2	83.3
	2 20.0	14.7	13.3
	3+ 15.0	4.1	3.3
	100.0	100.0	100.0

Kod svih tipova jednoroditeljskih porodica sa povećanjem nivoa obrazovanja roditelja opada broje dece (tabela 2.7.), odnosno postoji tendencija da se više dece rađa kod roditelja sa nižim obrazovanjem. Na ovom nivou ne postoje razlike između očeva i majki. Slična je situacija i u odnosu na socioekonomski status roditelja (njegovo zanimanje). U svim tipovima porodice opada broj dece sa povećanjem položaja roditelja na tržištu rada⁵⁰. U odnosu na mesto stana vanja, kod razvedenih na selu (9.3%) je češće da imaju troje dece, nego u gradu, kod obudovelih je prisutna ista tendencija (18.8% na selu i 10.8% u gradu) dok je kod nevenčanih gotovo izjednačeno (5.4% u gradu i 5.7% na selu).

Prosečne **godine starijeg deteta** kod jednoroditeljskih porodica razvedenih su 16.1 godina dok je prosek za mlađe dete 10.5, kod obudovelih starije dete u proseku ima 19.2 staro a mlađe 12.6 godina, dok u porodicama nevečanih majki starije dete ima u proseku

⁵⁰ Među onima koji imaju troje i više dece situacija je sledeća: među razvedenima oni koji su nisko na socioekonomskoj skali je 12.8%, za razliku od 2.7% onih koji zauzimaju srednji i 3.3% visok položaj; kod obudovelih je među onima sa niskim položajem 20.2%, srednjim 9.5% i niskim 8.9% dok je kod nevenčanih situacija uravnoteženija tako da troje i više dece imaju oni sa niskim (7.4%), sa srednjim (3.1%) i sa visokim (5.6%) obrazovanjem.

15.1 a mlađe 9 godina. Ne postoje značajne razlike u godinama starosti dece u jednoroditeljskim porodicama na selu i u gradu.

Dragan Stanojević

DRUŠTVENI POLOŽAJ JEDNORODITELJSKIH PORODICA

Cilj ovog poglavlja je da prikaže najznačajnije elemente društvenog položaja jednoroditeljskih porodica u Srbiji. Položaj pojedinaca, njihovih porodica i domaćinstava unutar kojih žive meren ekonomskim, socijalnim i kulturnim kapitalom predstavlja osnovni okvir od kog će zavisiti šanse da se na istim društvenim pozicijama na stratifikacijskoj lestvici ostane ili se one promene (na gore ili dole). Uslovi života predstavljaju okvir koji je istovremeno i podstičući i ograničavajući za delanja pojedinaca, tako da će od njega zavisiti kakve će odnose pojedinci razviti unutar porodice/domaćinstva, sa širom srodničkom mrežom, priateljima, institucijama, ali i čime će biti obeležen njihov unutrašnji svet koji podrazumeva zadovoljstvo životom, motivacije koje ih pokreću, aspiracije za sebe i decu.

Društveni položaj u velikoj meri utiče na koji način će se porodice i pojedinci suočiti sa egzistencijalnim i drugim društvenim izazovima, i upućuje nas da su velike verovatnoće da će pojedinci/porodice na sličnim društvenim pozicijama razvijati slične repertoare strategija. S obzirom da društveni položaj nije preporučljivo (u našem slučaju) svesti na jednu dimenziju (npr. klasnu), diverzifikovanje porodica/domaćinstava ćemo izvršiti preko nekoliko hijerarhijskih shema zasnovanih na materijalnom obezbeđenju porodice, socijalnim vezama i kulturnom kapitalu.

U daljem tekstu ćemo ispitati:

1. Razlike u društvenom položaju jednoroditeljskih porodica na osnovu više sintetičkih pokazatelja (indeksa materijalnog položaja, društveno-ekonomskog položaja, društveno-klasnog položaja, socijalnog kapitala i kulturnog kapitala).

2. Razlike između (pojedinačnih tipova) jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica prema elementima društvenog položaja.

3. Veze između različitih oblika društvenog položaja porodica/ domaćinstava i pojedinaca kao i njihove veze sa sociodemografskim osobinama pojedinaca i njihovih porodica/domaćinstava.

Za pokazatelje društvenog položaja smo formirali pet kompozitnih indeksa⁵¹:

1. materijalnog položaja domaćinstva koji je sastavljen od vlasničkog statusa nekretnine, njene opremljenosti, posedovanja automobila i prihoda po članu domaćinstva.

2. društveno-ekonomskog položaja domaćinstva formiranog na osnovu tržišne pozicije koju zauzima nosilac domaćinstva merenog radnim statusom i zanimanjem.

3. društveno-klasnog položaj domaćinstva koji je zbir *materijalnog položaja porodice*, *formalnog kulturnog kapitala* (nivoa obrazovanja) i *društveno-ekonomskog položaja domaćinstva*.

4. socijalnog kapitala porodice u njegovoj instrumentalnoj formi koji je izražen kroz broj osoba na koje se porodica može osloniti za značajniju pomoć u novcu, dobijanje važne informacije ili pristup nekoj ustanovi.

5. kulturnog kapitala porodice koji je predstavljen kroz tri oblika: kao *formalni kulturni kapital* izražen stepenom obrazovanja roditelja, kao *dodatne obrazovne prakse* roditelja i njihove dece (koje uključuju učenje stranog jezika, bavljenje umetnošću, stručno usavršavanje, sportske aktivnosti, škole muzike i baleta) i *kulturne resurse* koji obuhvataju posedovanje računara, internet konekcije, kablovskog priključka i kućne biblioteke.

Indeksi su u analizama korišćeni na dva načina: kao intervalne (kontinuirane) skale za potrebe analize, i kao ordinalne skale, podejmene na nizak, srednji i visok položaj, za potrebe grafičkog prikazivanja.

⁵¹ Da bismo održali uporedivost sa prethodnim istraživanjem trudili smo se da indeksi budu isti (vidi Milić, 2010a: 46-47) ili smo ih prekomponovali u skladu sa našom operacionalizacijom tamo gde smo smatrali da je neophodno.

Materijalni položaj domaćinstva

Tabela 3.1. Prihodi domaćinstva i ispitanika prema tipu jednoroditeljske porodice (%)

Porodice	razvedenih		obudovelih		nevenčanih	
	U domaćinstvu	Ispitanik	U domaćinstvu	Ispitanik	U domaćinstvu	Ispitanik
Vrsta prihoda*						
Zaposlenje	81.1	67.4	78.0	63.1	70.2	54.4
Poljoprivreda	5.5	2.1	5.5	4.3	5.2	1.2
Penzija	24.1	3.7	54.5	14.2	30.1	4.4
MOP	4.5	4.3	6.3	6.1	10.3	10.1
Dečiji dodatak	0.0	22.6	0.0	18.1	0.0	36.8
Alimentacija	0.0	63.5	0.0	0.0	0.0	37.1
Ostale pomoći (privatne)	8.6	7.6	8.3	5.1	7.7	5.2
Ostale pomoći (državne)	2.7	0.6	1.6	1.2	0.7	0.4
Ostali prihodi	18.0	14.0	17.7	12.9	25.0	17.3

*Ukupni prihodi prelaze 100% jer su prikazani svi izvori prihoda za glavnog ispitanika i domaćinstvo

Tabela 3.1. ukazuje na nejednake izvore prihoda u različitim tipovima jednoroditeljskih porodica.⁵² Prihodi su prikazani kao pojedinačni izvori prihoda ispitanika i kao ukupni za čitavo domaćinstvo. Kad je reč o izvorima prihoda na osnovu redovnog zaposlenja u nešto povoljnijoj poziciji u odnosu na druge tipove nalaze se jednoroditeljske porodice razvedenih. Oko dve trećine porodica razvedenih, nešto manje obudovelih i tek nešto preko polovine nevenčanih roditelja ima redovne prihode od zaposlenja. Ukoliko ovaj pokazatelj koristimo da opišemo i ekonomsku snagu čitavog domaćinstva (na osnovu ukupnog učešća prihoda iz ovog izvora u domaćinstvu) redosled je isti. Posmatrano po polu (kod razvedenih i obudovelih) i izvoru prihoda koje je iz redovnog zaposlenja, ne postoje velike razlike (u oba slučaja je oko dve trećine roditelja zaposleno). Prihodi iz poljoprivrede gotovo da su podjednako zastupljeni kod sva tri tipa jednoroditeljskih porodica, dok je razlika prisutna kod porodične penzije. Dok kod razvedenih i nevenčanih prihode od penzije u domaćinstvu ostvaruju roditelji roditelja (u proširenom domaćinstvu), kod obudovelih u tri četvrtine slučajeva pravo ostvaruje dete ili supružnik. Izvori prihoda od pomoći koju obezbeđuju državne institucije (javni transferi) ukazuju na materijalnu deprivaciju porodica koje se za njih kvalifikuju i u po ovim pokazateljima u najnezavidnijoj situaciji se nalaze jednoroditeljske porodice nevenčanih. Kad je reč o privatnim kanalima (transferima) preko kojih se ostvaruju prihodi

⁵² Za materijalni položaj domaćinstva videti pozicioniranost i diferencijaciju dvoroditeljskih porodica u Milić (2010a: 54-76).

(pomoć prijatelja) u nešto boljoj situaciji su jednoroditeljske porodice razvedenih. Interesantno da prihode iz dodatnih izvora ostvaruju svi u prilično visokoj srazmeri, ali da su nevenčane majke među njima najzastupljenije jer one imaju najmanje prihoda iz redovnih izvora. I kad je reč o alimentaciji nevenčane majke su u izrazito nepovoljnoj poziciji; tek nešto više od trećine uspeva da ostvari prihode iz alimentacije, za razliku od oko dve trećine razvedenih.

Kada analiziramo visinu primanja prepoznajemo pravilnost koja je prisutna i kod izvora prihoda. U periodu istraživanja (oktobar 2010. – februar 2011. godine) prosečna plata je varirala u rasponu od 34.422RSD (najniža u oktobru) do 39.580RSD (najviša u decembru)⁵³.

Tabela 3.2. Visina plata roditelja po tipu porodice (%)

Iznos prihoda – RSD / Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
M	37416.7	35500.0	33333.3
SD	2.89	2.68	2.38
Percentiles-			
10	15250.0	15000.0	15000.0
50	31500.0	30000.0	30000.0
90	70000.0	60000.0	60000.0

*% ispitanika sa određenim nivoom ličnih prihoda

Osim nevenčanih roditelja, ostali su u proseku iznad te granice. S obzirom da izrazito visok stepen varijabiliteta u primanjima utiče na prosek, zapravo su obudoveli po visini primanja bliži nevenčanim roditeljima nego razvedenima. Medijana nam ukazuje da preko 50% porodica (u kojima postoji prihod od redovnog zaposlenja) u sva tri uzorka živi sa platom koja je manja od prosečne.⁵⁴ Takođe, među razvedenima je nešto viša i gornja i donja granica primanja (a standardna devijacija primanja je najviša), što upućuje na zaključak da razvedeni u svim prihodovnim kategorijama bolje stoje od ostalih roditelja.

⁵³ Privredni savetnik: http://www.privsav.rs/pages/AktuelniPodaci/Zarade_u_Srbiji/Zarade_u_RS_2010.html, pristupljeno 22.06.2013. godine.

⁵⁴ Ukoliko kao prosek za istraživani period prihvatiimo iznos od 37.000 RSD, kod razvedenih je ispod ove granice 59.9%, kod obudovelih 63.1% a kod nevenčanih 64.5%.

Tabela 3.3. Visina korigovanih prihoda po članu domaćinstva po tipu porodice (%)

korigovani prihodi po članu domaćinstva	dvoroditeljske	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
M	134.5	116.5	115.0	103.9
SD	9.5	7.9	7.9	7.8
Percentiles				
10	44.0	33.1	37.3	22.9
25	70.0	62.3	58.5	47.7
50	110.0	100.0	99.4	88.1
75	166.7	156.3	151.3	135.1
90	260.0	218.7	218.7	200.0

Vrednosti u tabeli su izražene u % gde je kao 100% uzeta vrednost od 10.000RSD. Novčani iznosi nisu predstavljeni u apsolutnim vrednostima jer su korigovani za inflaciju zbog uporedivosti.

Analiza uporedivih primanja (iz svih izvora) po članu domaćinstva (Tabela 3.3.) ukazuje na značajno bolju finansijsku situaciju dvoroditeljskih porodica i prilično nezavidnu poziciju jednoroditeljskih porodica nevenčanih. Rezultati ukazuju na postojanje homogenosti jednoroditeljskih porodica prema raspoloživim prihodima i značajne razlike u odnosu na dvoroditeljske porodice.⁵⁵ U odnosu na mesto stanovanja, od sela ka većim gradovima opada učešće onih sa najnižim prihodima,⁵⁶ tako da se veličina mesta pojavljuje kao okvir opcija za sticanje prihoda. U odnosu na pol kod jednoroditeljskih porodica razvedenih ne postoje značajne razlike u prihodima domaćinstva, ali se razlika javlja kod obudovelih gde su očevi udovci u nešto boljoj situaciji od majki udovica. Preko polovine udovica (52.2%) živi sa niskim prihodima po članu domaćinstva, za razliku od 35.2% udovaca, kao i što 16.7% udovaca spada u kategoriju sa najvišim prihodima za razliku od 13% udovica sa decom. Kada posmatramo prihode i srodnički okvir funkcijonisanja porodice (da li porodice žive samostalno ili unutar proširenih porodica) u svim tipovima je jasna veza između materijalne zavisnosti i života u proširem porodicama. Tabela 1. u prilogu ukazuje da su u povoljnijem finansijskom položaju one porodice koje žive samostalno, što upućuje na

⁵⁵ Jednosmernom analizom varijanse smo ispitali da li postoje razlike između tri tipa jednoroditeljskih porodica i rezultat pokazuje da razlike ne postoje ($F=2.038$, $p=.131$, Leven's statistics=.885), ali t-test ukazuje na značajne razlike između dvoroditeljskih i jednoroditeljskih porodica ($t\text{-test}=-5.635$, $df=1870$, $p<.001$).

⁵⁶ U grupi razvedenih na selu je čak 63% u kategoriji niskih prihoda, za razliku od 29.4% u regionalnim centrima, kod obudovelih 64.5% na selu i 38% u regionalnim centrima i kod nevenčanih 62% na selu i 43.2% u regionalnim centrima; kod dvoroditeljskih porodica 61% na selu i 17% u najvećim gradovima.

opšti zaključak da one porodice koje ne mogu da budu finansijski održve često postaju deo proširenih. Interesantan je nalaz da su očevi koji žive sa svojom decom samostalno u boljoj poziciji od majki koje uspevaju da održe samostalno domaćinstvo, ali da su očevi koji žive unutar proširenih porodica prilično ugroženi i u nepovoljnijoj finansijskoj situaciji i od majki unutar proširenih porodica.

Stambena situacija jednoroditeljskih porodica je prilično složena. Kod obudovelih je stan najčešće u vlasništvu, i s obzirom da je novi tip porodice nastao smrću jednog supružnika, deobe imovine nije ni bilo.

Tabela 3.4. Stambeni položaj (vlasništvo) prema tipu porodice (%)

Porodice	razvedenih	obudoveli	nevenčanih	dvoroditeljske
Vlasništvo ispitanika (ili supružnika)	30.6	60.6	25.7	47.3
Drugog člana domaćinstva	32.7	19.7	44.9	21.8
Vlasništvo preduzeća/države	1.5	4.3	1.8	0.8
Vlasništvo rođaka	14.1	6.7	13.2	18.2
Vlasništvo prijatelja	0.6	1.6	0.0	1.0
Vlasništvo lica od koga se iznajmljuje stan	15.6	5.1	14.0	9.6
U vlasništvu bivšeg supružnika	2.1	0.0	0.0	0.0
Nešto drugo	2.8	2.0	0.4	1.3
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Po ovoj osobini udovci/udovice sa decom su sličniji dvoroditeljskim porodicama s obzirom da stambeni položaj predstavlja kapital koji se duže vremena stiče i ostaje (za razliku od sredstava potrebnih za svakodnevne potrebe). U najnepovoljnijoj poziciji su nevenčane majke sa decom koje tek u četvrtini slučajeva poseduju nekretninu u kojoj žive, a skoro u polovini slučajeva je vlasnik neki od članova domaćinstva. Imajući u vidu da je gotovo svaka druga ovakva porodica smeštena u okvire proširene porodice, ne iznenađuje visoka stambena zavisnost (odnosno niska stambena nezavisnost). Kod svih tipova porodica vlasnički status korelira sa ekonomskom snagom domaćinstva (merenom prihodima po članu domaćinstva), tako da oni koji poseduju nekretninu u vlasništvu češće pripadaju gornjim prihodovnim razredima.

U odnosu na pol ispitanika i kod razvedenih i kod udovaca muškarci su u boljoj stambenoj poziciji (kod nevenčanih je broj muških ispitanika bio prilično mali da bismo na osnovu njega zaključivali o razlikama). Tačno polovina (50%) razvedenih muškaraca sa decom poseduje sopstvenu nekretninu za razliku od gotovo dvostruko manje žena (27.2%). Slična je situacija i kod obudovelih gde 71.9% muškaraca i 57.4% žena živi u svom stanu.

Tradicionalno nasleđivanje nekretnine po muškoj liniji (ili pomoći pri osnivanju samostalnog domaćinstva koja se očekuje od porodice supruga) nakon dissolucije bračne zajednice ostavlja ženu u znatno nepovoljnijoj stambenoj situaciji. Značajna je informacija da su stariji ispitanici znatno češće vlasnici stana od mlađih (u svim tipovima jednoroditeljskih porodica), što upućuje na vrlo niske potencijale ovih porodica da na početku porodičnog ciklusa samostalno osnuju domaćinstvo.

S obzirom na mesto stanovanja i vlasnički status, razvedeni u najvećoj meri poseduju nekretninu u regionalnim centrima (38.6%), i taj procenat opada ka manjim mestima, tako da je u malom gradu najniži (19.4%). S druge strane nevenčane majke u najvećim gradovima Srbije u najmanjoj meri poseduju nekretninu (15.1%), dok je stan/kuća u vlasništvu u najvećoj meri na selu (37.1%).

Tabela 3.5. Zasebna soba – deca

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
Da	76.0	83.1	63.3
Ne	24.0	16.9	36.7
Ukupno	100.0	100.0	100.0

$\chi^2(848, 2)=27.56$, $p<.001$,
Cramer's $V=.180$

Tabela 3.6. Zasebna soba – roditelj

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
Da	59.0	68.2	50.9
Ne	41.0	31.8	49.1
Ukupno	100.0	100.0	100.0

$\chi^2(849, 2)=16.25$, $p<.001$
Cramer's $V=.138$

Vlasnička struktura u velikoj meri korelira i sa kvalitetom stanovanja, i to u prvom redu sa mogućnošću za privatnost (kako dece tako i roditelja) za koju je osnovna pretpostavka vlastiti prostor unutar stambene jedinice. Kod svih tipova porodice je privatnost nešto što se, ukoliko je moguće, primarno obezbeđuje detetu, pa ukoliko postoje mogućnosti i roditelju. Po oba obeležja su nevenčani u najnezavidnijoj poziciji, jer čak polovina roditelja nema vlastitu sobu i više od trećine njihove dece svakodnevni prostor deli sa nekim od ukućana.

Iako u odnosu na veličinu mesta ne postoje velike varijacije u posedovanju zasebne sobe za dete/decu unutar tipova jednoroditeljskih porodica, one se javljaju kod posedovanja sopstvenog prostora roditelja koji su razvedeni i obudoveli. Kod ovih porodica sa povećanjem veličine grada opada mogućnost da će roditelj imati svoju sobu. Ukoliko se posmatra samo razlika između sela i grada ona kod obudovelih (grad – 65.6%, selo – 75.4%) i razvedenih (grad –

54.8%, selo – 73%) ukazuje da je adekvatan prostor teže obezbediti u mestima sa višom cenom nekretnina.

U odnosu na pol roditelja razlika se pojavljuje u tome da muškarci češće imaju sopstvenu sobu, kao i da deca koja žive sa njima imaju nešto češće vlastiti prostor.⁵⁷ Ovaj rezultat korelira sa boljim vlasničkim statusom u kom se nalaze očevi.

Stanje osnovne infrastrukture stana (struja, voda, kanalizacija, daljinsko grejanje, telefon, kablovska televizija) nam je, uz posedovanje zasebne sobe, poslužilo, za analizu stambenog standarda jednoroditeljskih porodica.⁵⁸

Tabela 3.7. Opremljenost domaćinstva prema tipu porodice (%)

Opremljenost domaćinstva	Porodice			
	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
Bez osnovne infrastrukture i/ili voda i struja	20.1	29.0	27.2	23.3
i kanalizacija i telefon	49.4	48.2	50.4	45.8
i daljinsko grejanje i kablovska TV	30.5	22.7	22.4	30.9
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

$$\chi^2=16.859, p<.05, \text{Cramer's } V=.065$$

Prema rezultatima navedenim u tabeli 3.7. vidi se da dvoroditeljske i porodice razvedenih imaju nešto bolju infrastrukturnu opremljenosti stana/kuće od obudovelih i nevenčanih. Prva dva tipa porodice u manjem stepenu nemaju nikakvu ili imaju samo osnovnu infrastrukturnu opremljenost domaćinstva i češće od ostalih imaju potpunu opremljenost stana/kuće u kojoj žive.

⁵⁷ Kod obudovelih muškarci u 80.7% slučajeva imaju svoj prostor za razliku od 64.6% žena, kao i kod razvedenih gde muškarci imaju sobu u 77.1% a žene 55.8% slučajeva. Kod obudovelih deca koja žive sa ocem imaju svoju sobu u 89.5% a sa majkom u 81.2% slučajeva, dok kod razvedenih deca koja žive sa ocem u čak 91.7% imaju svoju sobu za razliku od 73.7% dece koja žive sa razvedenom majkom.

⁵⁸ Opremljenost stana smo izrazili kroz dva indeksa. Prvi je zbog uporedivosti sa dvoroditeljskim porodicama formiran na identičan način kao i u istraživanju Porodični život 2008 (vidi u Milić, 2010a:57), i obuhvata skalu od 1 do 3, gde se jedan odnosi na posedovanje struje i vode, 2 i na kanalizaciju i telefon i 3 dodatno i na daljinsko grejanje i kablovsku televiziju. Drugi indeks je formiran za poređenje samo jednoroditeljskih porodica i uključuje skalu od 0 do 6 gde su domaćinstva za posedovanje bilo kog obeležja dobijale ponder 1. Tamo gde u tekstu poredimo jednoroditeljske i dvoroditeljske koristićemo prvi način, a u ostalim slučajevima drugi tip indeksa.

Ekonomска snaga domaćinstva se vidi i u mogućnosti da se poseduje **automobil**. U najboljoj poziciji su dvoroditeljske porodice u kojima 88.2% domaćinstva poseduje automobil (11.8% više od jednog), dok je situacija kod jednoroditeljskih porodica sledeća: udovci u 51%, razvedeni roditelji 43% i nevenčani u 33.5% slučajeva imaju auto. U jednoroditeljskim porodicama razvedenih i obudovelih, očevi u daleko većem broju slučajeva poseduju automobil od žena.⁵⁹ Kao i kod vlasništva i opremljenosti stambenog prostora, i posedovanje automobila zavisi od visine prihoda po članu domaćinstva.

Tabela 3.8. *Povezanost prihoda i posedovanja automobila prema tipu porodice*

prihodi po članu domaćinstva	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
Posedovanje automobila Pearson r	.235**	.198**	.320**	.116**

Kao što tabela 3.8. korelacija pokazuje, kod jednoroditeljskih porodica je veza između posedovanja automobila i prihoda znatno jača. Naime, dvoroditeljske porodice usled većeg broja članova domaćinstva koji zarađuju, čak i sa nižim prihodima mogu obezbediti automobil i servisirati njegovo održavanje, dok su kod jednoroditeljskih porodica za posedovanje automobila u većoj meri preduslov visoki prihodi (i to je najizrazitije kod nevenčanih roditelja, koji su u odnosu na ostale u najnezavidnijoj ekonomskoj situaciji). Posedovanje automobila ne varira u odnosu na mesto stanovanja.

Da bismo dobili potpuniju sliku **materijalnog položaja domaćinstva** određenih tipova porodica formirali smo kompozitni indeks koji se sastoji od vlasničkog statusa i opremljenosti nekretnine u kojoj se živi, posedovanja automobila i prihoda po članu domaćinstva. Da bismo ispitali ukupne materijalne razlike između porodica sproveli smo jednosmernu analizu varianse. Analiza je pokazala ($F=29.933$ (1860, 3) $p<.001$, Leven's statistics=.59, $p=.649$) da postoje značajne razlike između tipova porodica dok je posthoc Scheffe test ukaže na konkretnе razlike između grupa. Dvoroditeljske porodice se prema materijalnom položaju značajno razlikuju ($M=8.01$, $SD=1.74$) od svih ostalih tipova jednoroditeljskih porodica i u proseku imaju

⁵⁹ Kod razvedenih tamo gde je otac sa decom 70.9% domaćinstava poseduje automobil za razliku od 38.2% domaćinstava razvedenih majki. Takođe, kod udovaca sa decom u 73.7% domaćinstava postoji makar jedan automobil dok je isti prisutan 44.4% domaćinstava gde živi udovica sa detetom.

najbolji materijalni položaj. Obudoveli ($M=7.65$, $SD=1.64$) imaju najviši materijalni položaj unutar grupe jednoroditeljskih i značajno se razlikuju od nevenčanih ($M=7.01$, $SD=1.44$) čija je situacija najnezavidnija, dok razvedeni ($M=7.34$, $SD=1.71$) zauzimaju srednje pozicije (i statistički se ne razlikuju od ostalih tipova jednoroditeljskih porodica).

Tabela 3.9. *Materijalni položaj (indeks) domaćinstva (%)*

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
nizak	33.4	23.5	42.8	20.0
srednji	55.1	64.1	49.4	60.0
visok	11.5	12.4	7.8	20.0
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Iz tabele 3.9. je vidljivo da su dvoroditeljske porodice u boljem položaju od jednoroditeljskih, kao i da su u najnezavidnijem materijalnom položaju nevenčane majke sa decom koje u preko dve petine slučajeva pripadaju kategoriji niskog materijalnog položaja.

Postoje izvesne razlike u materijalnom položaju između porodica u odnosu na to da li žive u okviru proširenih porodica ili kao samostalno domaćinstvo, koja imaju izraženu rodnu dimenziju.

Tabela 3.10. *Materijalni položaj i tip jednoroditeljskih porodica (%)*

Porodice	TIP PORODICE			
	majka sa detetom	otac sa detetom	majka sa detetom u PP	otac sa detetom u PP
razvedenih	nizak	35.8	18.5	37.0
	srednji	50.8	51.9	59.3
	visok	13.4	29.6	3.7
	ukupno	100.0	100.0	100.0
obudovelih	nizak	26.7	9.3	22.6
	srednji	62.3	62.8	74.2
	visok	11.0	27.9	3.2
	ukupno	100.0	100.0	100.0
nevenčanih	nizak	47.1		39.1
	srednji	45.0		53.6
	visok	7.9		7.3
	ukupno	100.0		100.0

Ne postoje izražene razlike u materijalnom položaju između onih koji žive u samostalnom domaćinstvu i onih u domaćinstvu proširene porodice kod obudovelih i razvedenih. Izvesna razlika se primećuje kod nevenčanih kod kojih je kod onih koji žive samo-

stalno nešto više sa niskim standardom življenja. Naime, proširena porodica se javlja kao oblik udruživanja resursa i spas od nemaštine (Miletić-Stepanović, 2011, Petrović, 2009). Vidljive su, međutim, jasne razlike u materijalnom položaju između očeva i majki. I kod obudovelih i kod razvedenih u samostalnom domaćinstvu majke su u nezavidnijem materijalnom položaju od očeva: dvostruko češće kod razvedenih i trostruko češće kod obudovelih su u najnižoj kategoriji materijalnog položaja. Ista je situacija i kod očeva i majki kod proširenih porodica (značajno je manje očeva sa niskim materijalnim položajem), ali je drugačija situacija kod obudovelih. Uдовci koji žive unutar proširenih porodica imaju značajno niži standard od očeva koji imaju samostalno domaćinstvo i čak i niži od majki koje žive unutar proširenih porodica.

Tabela 3.11. *Materijalni položaj i broj dece prema tipu porodice (%)*

Porodice	Broj dece		Total
	1	2+	
razvedenih	nizak	26.5	41.3
	srednji	61.1	48.3
	visok	12.3	10.5
		100.0	100.0
$\chi^2 (2, 305)=7.43, p<.05$. Cramer's V=.156			
obudovelih	nizak	19.5	25.7
	srednji	67.1	62.5
	visok	13.4	11.8
		100.0	100.0
$\chi^2 (2, 257)=6.83, p<.05$. Cramer's V=.163			
nevenčanih	nizak	40.2	52.8
	srednji	50.0	47.2
	visok	9.8	7.8
		100.0	100.0
$\chi^2 (2, 257)=6.83, p<.05$. Cramer's V=.163			
dvoroditeljske	nizak	21.3	19.1
	srednji	58.2	61.6
	visok	20.5	19.3
		100.0	100.0

Materijalni položaj jednoroditeljskih porodica se razlikuje i u odnosu na broj dece. Uočljivo je (tabela 3.11.) da je u svim jednoroditeljskim porodicama sa dvoje ili više dece niži standard na skali materijalnog položaja domaćinstva od dvoroditeljskih porodica. U najnezavidnijoj situaciji su jednoroditeljske porodice nevenčanih a za njima porodice razvedenih (porodice obudovelih se tek neznatno razlikuju od dvoroditeljskih). Statistički značajne razlike po ovoj osobini su se pokazale kod jednoroditeljskih porodica razvedenih i

nevenčanih, dok kod obudovelih i dvoroditeljskih porodica broj dece ne utiče na materijalno blagostanje odnosno ugroženost domaćinstva. Preko polovine nevenčanih majki sa više od jednog deteta ima najnižu poziciju na skali materijalnog položaja. Kod porodica razvedenih je najveća razlika (1:1.6) između porodica sa jednim detetom i više dece među onima sa niskim materijalnim standardom dok je kod ostalih tipova porodica ta razlika niža⁶⁰, tako da možemo da konstatujemo da su razvedeni roditelji koji imaju više od jednog deteta posebno materijalno ugrožena kategorija unutar ovog tipa porodice.

Društveno-ekonomski položaj ispitanika

Kao posebno značajan aspekt društvenog položaja ispitanika i njihovih porodica je njihov položaj na tržištu rada kao i njihovo zanimanje. U tom pogledu javljaju se značajne razlike između tipova porodica. Razvedeni i obudoveli pokazuju slične radne obrasce tako da je gotovo tri četvrtine roditelja formalno ili neformalno zaposleno, za razliku od nevenčanih majki kojih je čak trećina nezaposlena. Kod poslednjih je dodatno svaka deseta majka neaktivna (u 4.4% slučajeva se radi o domaćicama, dok ostatak čine studentkinje 2.2% i penzionerke 2.6%). Udovci i udovice su nešto češće neaktivni (9.8% čine penzioneri), jer su u proseku i znatno starija grupa.

**Tabela 3.12. Radni status roditelja prema
tipu jednoroditeljske porodice (%)**

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
zaposleni	73.5	71.8	57.5
nezaposleni	20.6	14.5	33.3
neaktivni	5.9	13.7	9.2

S obzirom da je u slučajevima kad roditelj ne radi njegova šira srodnička mreža najznačajnija potpora, roditelji koji su neaktivni ili nezaposleni češće žive unutar proširenih porodica. I ovde se javljaju razlike između jednoroditeljskih porodica, jer čak 46% zaposlenih nevenčanih majki živi unutar proširene porodice za razliku od 36.5%

⁶⁰ Odnos je kod nevenčanih 1:1.3, obudovelih 1:1.3 i dvoroditeljskih porodica 1:0.9.

razvedenih i 16.8% obudovelih zaposlenih majki. Pored toga, ukoliko je razvedena ili nevenčana majka nezaposlena, ona će u dve petine slučajeva (46% odnosno 40.4%) živeti u proširenoj porodici za razliku od jedne petine (20.9%) obudovelih majki. Slični trendovi su prisutni i kod očeva koji su na čelu porodice. U pogledu radnog statusa i mesta stanovanja se vidi blaga tendencija da je na selu nešto više nezaposlenih u sve tri grupe. Zaposlenost se kod svih roditelja povećava sa nivoom obrazovanja roditelja time je naravno veća i ekonomski snaga domaćinstva.

Za još precizniji pokazatelj stanja na tržištu rada smo koristili klasifikaciju zanimanja koje roditelji obavljaju. S obzirom da samo zaposlenje kao ni visina prihoda ne daju potpunu sliku o društvenoj poziciji, kao i šansama i rizicima sa kojima se suočavaju u sferi rada, hijerarhija zanimanja će nam dati nešto iznjansiraniju sliku. Kada se iz analize isključe neaktivni i nezaposleni, struktura tri tipa porodica prema zanimanju se ne razlikuje u velikoj meri. Među razvedenima je nešto više stručnjaka (20.8%, kod obudovelih 17.6% i 16.3% kod nevenčanih) i nešto manje radničkih zanimanja (29.9%, kod obudovelih 34% i 34.7% kod nevenčanih). Razlike se javljaju između jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica. Naime, u dvoroditeljskim porodicama su gotovo dvostruko više prisutni sitni preduzetnici, sa-mozaposleni i poljoprivrednici što upućuje na smanjeni nivo resursa, vremena i potencijala jednoroditeljskih porodica za samostalano privređivanje.

Kao sintetičku meru društveno-ekonomskog položaja koristili smo indeks društveno-klasnog položaja porodice. Ovaj pokazatelj je sačinjen od indeksa materijalnog položaja porodice, nivoa obrazovanja ispitanika i njenog/njegovog zanimanja i predstavlja kompleksnu meru koja izražava zbir materijalne, kulturne i tržišne pozicije domaćinstva.

Tabela 3.13. *Društveno-klasni položaj domaćinstva (%)*

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
nizak	3.7	6.0	11.3
srednji	66.9	68.4	69.1
visok	29.4	25.6	19.5
Total	100.0	100.0	100.0

Većina jednoroditeljskih porodica zauzima srednje pozicije na društveno-klasnoj lestvici i u poređenju sa vrednostima na posebnim skalamama od kojih je indeks sastavljen upućuje da specifične kombinacije resursa omogućavaju jednom delu domaćinstava da se pomere ka srednjim klasnim pozicijama (na drugim skalamama ih ima više u nižim kategorijama). Kao i u dosadašnjim analizama, među nevenčanim majkama je najviše onih koji su na najnižem delu stratifikacijske lestvice, dok je među razvedenima nešto više onih koji zauzimaju više pozicije. Iz ovog i dosadašnjih podataka možemo da zaključimo da u proseku razvedeni roditelji imaju nešto bolji društveno-ekonomski položaj od ostalih jednoroditeljskih porodica. Pretpostavka je da će se bračni partneri pre odlučiti na razvod (izlazak iz disfunkcionalnog braka) ukoliko je njihovo materijalno stanje i pozicija na tržištu rada bolja.

Tabela 3.14. *Društveno-klasni položaj domaćinstva
i tip jednoroditeljske porodice (%)*

Porodice		Društveno-klasni položaj domaćinstva			Ukupno
		nizak	srednji	visok	
razvedenih	majka sa detetom	4.0	61.4	34.7	100.0
	majka sa detetom u PP	1.3	80.8	17.9	100.0
	otac sa detetom	3.7	55.6	40.7	100.0
	otac sa detetom u PP	11.1	77.8	11.1	100.0
obudovelih	majka sa detetom	7.5	70.5	21.9	100.0
	majka sa detetom u PP	0.0	80.6	19.4	100.0
	otac sa detetom	2.3	51.2	46.5	100.0
	otac sa detetom u PP	14.3	71.4	14.3	100.0
nevenčanih	majka sa detetom	12.2	66.9	20.9	100.0
	majka sa detetom u PP	10.0	74.5	15.5	100.0

Kada uporedimo društveno-klasni položaj porodica u zavisnosti da li roditelji žive samostalno ili unutar proširene porodice dobijamo zanimljive podatke. U gotovo svim porodicama je među onima koji žive unutar proširenih porodica značajno manje jednoroditeljskih sa visokim položajem (najmanja je razlika kod udovica). U proširenim porodicama u kojima je majka sa detetom/decom je znatno manje onih sa niskim položajem (od onih koji žive samostalno) što ukazuje na stabilizacioni efekat proširenih domaćinstava. Takođe, razvedeni očevi i udovci koji žive samostalno imaju nešto bolji položaj od majki, ali zato oni koji žive unutar proširenih domaćinstava imaju nešto lošiji.

Tabela 3.15. *Društveno-klasni položaj porodica prema mestu stanovanja (%)*

Porodice		Društveno-klasni položaj domaćinstva			Ukupno
		nizak	srednji	visok	
razvedenih	grad	2.6	61.2	36.2	100.0
	selo	7.5	86.6	6.0	100.0
obudovelih	grad	2.3	66.5	31.2	100.0
	selo	16.4	73.8	9.8	100.0
nevenčanih	grad	10.4	68.2	21.4	100.0
	selo	14.1	71.9	14.1	100.0
dvoroditeljske	grad	1.6	57.1	41.3	100.0
	selo	10.5	75.4	14.2	100.0

Da je seoska populacija posebno ugrožena pokazuju i podaci iz table 3.15. U svim tipovima jednoroditeljskih porodica postoji značajna razlika između njihovog položaja u selu i u gradu. Diskrepancija je najveća među obudovelima gde je odnos između onih na dnu društvene lestvice u selu i gradu 7:1.

Socijalni kapital

S obzirom da je ekonomski kapital značajno niži kod jednoroditeljskih porodica u odnosu na dvoroditeljske, značajno je videti da li one drugim oblicima kapitala (posebno socijalnim) uspevaju da kompenzuju materijalnu osujećenost ili se radi o višestrukoj deprivaciji. Budući da su mnogi od samih roditelja postali samostalni nosioci domaćinstva i pritom neretko prošli kroz veoma stresne situacije, podrška porodice, rođaka i prijatelja je od velikog značaja.⁶¹

Odlika koja je odmah uočljiva jeste prilično često prisutno osećanje usamljenosti kod samih roditelja (tabela br. 16).

⁶¹ Za gustinu i širinu mreža razmena, njihove funkcije kod dvoroditeljskih porodica kao i osobine instrumentalnog socijalnog kapitala videti više u Tomanović (2010: 85-92).

Tabela 3.16. Stepen usamljenosti roditelja prema tipu jednoroditeljske porodice (%)

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
(vrlo) često	28.6	58.9	32.6
ponekad	22.5	24.5	29.6
(vrlo) retko	48.9	16.6	37.8
ukupno	100.0	100.0	100.0

Za razliku od dvoroditeljskih porodica kod kojih se roditelji u 16.3% ponekad i u 2.4% slučajeva često osećaju usamljeno (čak u 72.8% nikada), roditelji u jednoroditeljskim porodicama se ovako osećaju daleko češće: to je prevashodno osećanje za svaku četvrtu razvedenu, svaku treću nevenčanu osobu i svakog drugog udovca/udovicu. Najusamljenije se osećaju udovci i udovice s obzirom da je njihovo sadašnje bračno stanje rezultat sticaja okolnosti na koje nisu imali uticaj.⁶² Međutim, ovakvo stanje može biti i rezultat društvenih očekivanja koja postoje u tradicionalnom kontekstu gde se ne gleda blagonaklono na nove emotivne veze, posebno žena – udovica. Ovakvo osećanje ne varira s obzirom na to da li roditelji žive samostalno ili u okviru proširene porodice, kao što se razlike ne javljaju ni u odnosu na radni status, obrazovanje i mesto stanovanja. Jedina tendencija koja se primećuje jeste da sa povećanjem socijalnog kapitala i bolje materijalne situacije, usamljenost nevenčanih roditelja opada. S obzirom da su ove jednoroditeljske porodice u većoj meri nego ostale opterećene materijalnim problemima, usamljenost se može javiti kao posledica materijalne deprivacije.

Da bismo ispitali sadržaj društvene mreže roditelja, nastojali smo da identifikujemo pet osoba sa kojima su najčešće u kontaktu. Modaliteti odgovora su uključivali roditelje, rođake, susede, prijatelje, kolege i druge. Vrsta kontakata je u svim tipovima jednoroditeljskih porodica identična kao kod dvoroditeljskih porodica (vidi Tomanović, 2010) i podrazumeva da se najčešći kontakti ostvaruju sa prijateljima, zatim rođacima, roditeljima, susedima i na kraju sa kolegama.

⁶² Da bismo ispitali stepen razlika u usamljenosti između jednoroditeljskih porodica sproveli smo jednosmernu analizu varianse koja je ukazala na postojanje značajnih razlika između tipova porodica ($F=44.84$ (845, 2) $p<.001$, Leven's statistics= 3.01 , $p=.05$), dok je posthoc Scheffe test otkrio da se razlikuju obudoveli roditelji ($M=2.34$, $SD=1.22$) od obe grupe, kao i da ne postoji razlika između nevenčanih ($M=3.12$, $SD=1.32$) i razvedenih roditelja ($M=3.35$, $SD=1.34$).

Razlike se javljaju na nivou mesta stanovanja, gde kod svih tipova porodica roditelji na selu imaju više kontakta sa susedima od onih u gradu⁶³, a u gradu su veze sa prijateljima⁶⁴ čvršće nego što ih imaju roditelji na selu. Ovaj nalaz još jednom potvrđuje ranija istraživanja (Pešić, 1977, Tomanović 2010) i tezu da sa urbanizacijom dolazi do zamene srodničke mreže susedskom i prijateljskom. Sa rastom materijalnog standarda (merenog indeksom materijalnog položaja) opada učešće roditelja i suseda među kontaktima, a raste učešće prijatelja. Odnos sa kolegama ne varira samo kod razvedenih dok kod svih ostalih porodica prati istu pravilnost – sa boljim materijalnim položajem povećava se broj kontakata sa kolegama. Slična je situacija i sa obrazovanjem: sa rastom obrazovanja se povećava učešće prijatelja i kolega, a smanjuje učešće suseda, roditelja i rođaka. Jedini izuzetak od ovog pravila predstavljaju nevenčani roditelji kod kojih je primetna tendencija da sa rastom nivoa obrazovanja raste intenzitet kontakata sa njihovim roditeljima. Ovo naizgled odstupanje se, kao i ostali rezultati, može tumačiti u modernizacijskom ključu, koji podrazumeva da među niže obrazovanim ispitanicima postoji viši stepen osude i odbacivanja od strane porodice usled rađanja vanbračnog deteta. Kad je reč o visini prihoda, kod razvedenih roditelja sa rastom prihoda smanjuju se kontakti sa svojim roditeljima, dok kod svih ostalih (uključujući i dvoroditeljske) učešće roditelja raste. Kod onih koji po profesiji zauzimaju više i srednje položaje na skali društveno-ekonomskog položaja među kontaktima dominiraju prijatelji, a zatim slede rođaci i roditelji, dok je kod onih na nižim položaja redosled obrnut.

Mreže razmene jednoroditeljskih porodica su, kao i u prethodnom istraživanju porodica iz 2008. godine, ispitivane preko četiri najznačajnija oblika razmene – u vidu primanja i davanja – koja su prisutna na svakodnevnom nivou: pozajmica manjih suma novca, pomoć u kući (rad u kući, popravke), čuvanje dece i psihološke podrške (tabela br. 2 u prilogu). Najčešći oblik primanja i davanja pomoći kod svih tipova porodica je u vidu psihološke podrške, koji je

⁶³ Na selu kod razvedenih 72%, obudovelih 69.6%, nevenčanih 61.4 i dvoroditeljskih 76.5%, u gradu kod razvedenih 53%, obudovelih 60.1%, nevenčanih 53.2 i dvoroditeljskih 55.6%.

⁶⁴ Na selu kod razvedenih 74.7%, obudovelih 81.2%, nevenčanih 82.9 i dvoroditeljskih 74.8%, u gradu kod razvedenih 87.6%, obudovelih 83.1%, nevenčanih 89.6 i dvoroditeljskih 86.1%.

znatno zastupljeniji kad se porede sa dvoroditeljskim, što ukazuje na njihovu veću ranjivost u ovom aspektu. Ova vrsta razmene se najčešće odvija između prijatelja, ali je vidljivo da je kod razvedenih prijateljstvo izraziti okvir ove razmene (učešće roditelja i rođaka je značajno manje nego kod obudovelih i nevenčanih roditelja) što je delom rezultat nešto boljeg obrazovnog, materijalnog i socioekonomskog stanja ove populacije. Odmah treba istaći da sve ostale oblike razmene karakteriše izrazita disproporcija između primanja i davanja pomoći, gde se pomoć uglavnom u dvostruko većoj meri prima nego što se daje (dok je proporcija uravnotežena kod dvoroditeljskih porodica). Ovaj podatak govori o izrazito slaboj resursnoj osnovi – koja uključuje materijalne, organizacione i vremenske resurse – i relativno visokom nivou zavisnosti samih roditelja. Pomoć u kući se u svim tipovima jednoroditeljskih porodica razmenjuje sa roditeljima, a zatim rođacima i prijateljima, kao i pozajmica manjih sumi novca. Čuvanje dece je aktivnost koja se najređe daje i prima, i najprisutnija je kod nevenčanih majki koje se kao i ostali najčešće oslanjaju na sopstvene roditelje.

Kod svih oblika ispitivanih razmena jednoroditeljske porodice u manjoj meri od dvoroditeljskih porodica daju drugima i u većoj meri su korisnici dobara i usluga. Na primer, pozajmice malih sumi novca dvoroditeljske porodice daju u 62.4% za razliku od 40.7% nevenčanih, 49.6% obudovelih i 48.6% razvedenih roditelja, kao i što istu pomoć primaju u 64.7% slučajeva dok je kod nevenčanih 76.5%, obudovelih 72.4% i razvedenih 70.3%. Slična je situacija i sa drugim oblicima pomoći. Ovakav rezultat govori o višem stepenu zavisnosti jednoroditeljskih porodica kao i njihovom nižem potencijalu u svakodnevnoj razmeni.

Kad je reč o razmenama i sociodemografskim osobinama porodica, kod razvedenih postoji razlika između samostalnih i onih koji žive unutar proširenih porodica tako da se pomoć u kući, čuvanje dece i psihološka podrška češće dobija od rođaka i porodice unutar proširenih, dok se kod samostalnih češće dobija od prijatelja (ne postoje razlike kome se pomoći daju). Na selu se češće prima pomoć u kući od rođaka a u gradu od suseda, kao i što se češće prijateljima daje psihološka podrška u gradu a rođacima na selu. Kako rastu prihodi, materijalni i društveno-ekonomski položaj tako raste i mogućnost razvedenih roditelja da pozajmljuju manje sume novca, ali i da (i uz rast obrazovnog postignuća) pružaju i dobijaju psihološku

podršku. Obudoveli se među sobom najmanje diferenciraju, i jedine razlike se pojavljuju kod materijalnog i društveno-ekonomskog statusa, gde sa rastom oba raste i mogućnost da daju manje sume novca, kao i da se sa povećanjem materijalnog položaja češće prima pomoć u kući (posebno od roditelja). Nevenčani roditelji se s druge strane u većoj meri između sebe razlikuju. Unutar proširenih porodica se sve vrste razmene odvijaju češće među rođacima, dok kod samostalnih između prijatelja. U gradu se psihološka podrška češće prima od prijatelja a na selu od rođaka. Sa povećanjem materijalnog položaja se pomoć u kući u većoj meri prima, ali se češće prima od roditelja, što može da ukazuje (kao i kod obudovelih) da su nevenčani roditelji nižeg materijalnog položaja u manjoj meri prihvatičeni od svojih roditelja. U odnosu na dvoroditeljske ključna razlika je u manjoj diferenciranosti jednoroditeljskih porodica unutar sopstvene grupe, što uz niži kapacitet razmene u smeru davanja i većem stepenu zavisnosti govori o zajedničkim problemima koji karakterišu situaciju u kojoj se nalaze sami roditelji sa decom. Razmena pomoći, dobara i psihološke podrške ukazuje na razlike u obliku i stepenu diferenciranosti prema sociodemografskim obeležjima dvoroditeljskih i samih jednoroditeljskih porodica. Jednoroditeljske porodice pokazuju niži stepen diferenciranosti što uz inače niži stepen razmene ukazuje na sličnost obrazaca obeleženog niskim nivoom resursa. Porodice se diferenciraju gotovo isključivo prema tome koju vrstu pomoći i od koga mogu da prime, dok su mogućnosti davanja podjednako niske kod svih.

Potreba za podrškom roditeljstvu je značajna i za dvoroditeljske, ali je još izraženija kod jednoroditeljskih porodica, s obzirom da su najčešće u svakodnevnim aktivnostima sami roditelji odgovorni za brigu, negu i najrazličitije obaveze oko dece i porodice. Očekivanja od neformalne mreže (prijatelja i rođaka) ispitivali smo preko rangiranja tri najčešća oblika pomoći za koje ispitanici smatraju da su generalno potrebne roditeljima. Kao i u prethodnom istraživanju dvoroditeljskih porodica (Tomanović, 2010), i ovde se kao najčešći odgovori na prvom rangu navode finansijska pomoć kod nevenčanih (36.1%) i razvedenih roditelja (40.4%), dok je kod obudovelih na prvom mestu emotivna podrška (43.7%)⁶⁵.

⁶⁵ Kod dvoroditeljskih je rangiranje sledeće: finansijska pomoć (36.2%), emotivna podrška (20.9%), pomoć u čuvanju dece (18.5%), pomoć u kući (11.5%), pomoć i saveti u vezi sa zdravljem (5.6%) itd.

Kad u ukupnom zbiru odgovora (tabela 3.17.) pogledamo koje su tri pomoći navodili kao najpotrebnije od prijatelja i rođaka (neformalnih mreža podrške), vidimo da je u jednoroditeljskim porodicama u znatno većoj meri prepoznat značaj emotivne podrške i u nešto većem procentu finansijska podrška od dvoroditeljskih porodica. Razvedeni i nevenčani roditelji u većem broju slučajeva vide kao značajniju pomoć - čuvanje dece, jer su i njihova deca mlađa od dece obudovelih roditelja.

Tabela 3.17. *Pomoć koja je potrebna roditeljima od rođaka i prijatelja (tri rangirana - ukupno) (%)*

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
finansijska pomoć	69.3	63.0	68.8	62.6
pomoć u kućnim poslovima/ popravkama	30.1	44.1	28.3	42.5
pomoć u čuvanju dece	42.5	27.2	55.0	46.0
emotivna podrška	68.9	72.0	72.1	55.9
saveti o ponašanju i nezi dece	22.4	19.3	22.3	22.6
pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	21.4	23.6	16.4	36.3
pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	29.8	31.5	27.1	23.8
nešto drugo	0.6	1.6	0.7	2.7

Kad je reč o sociodemografskim razlikama i očekivanjima, roditelji koji žive unutar proširenih porodica češće smatraju da je roditeljima potrebnija pomoć oko čuvanja dece, dok oni koji žive samostalno češće navode emotivnu podršku. Materijalna i finansijska ugroženost značajnog dela nevenčanih majki se vidi i u tome da one koje žive samostalno češće prepoznavaju (41.1%) potrebu za finansijskom podrškom (za razliku od 29.7% onih unutar proširenih porodica). Kod svih vrsta porodica, sa rastom obrazovanja, prihoda po članu domaćinstva, materijalnog i društveno-ekonomskog položaja dolazi do značajnijeg prepoznavanja potrebe za emotivnom podrškom i istovremeno do opadanja značaja finansijske pomoći. Očekivana podrška prati prioritete Maslovlijeve hijerarhije potreba.

S druge strane, kad je reč o očekivanjima od institucija (formalnih mreža) u preko tri četvrtine slučajeva kao najpotrebniji vid podrške roditeljstvu (onaj koji su rangirali kao prvi) kod svih jednoroditeljskih porodica (76.2% kod razvedenih, 78.6% kod obudovelih i 79.6% kod nevenčanih) navodi se finansijska pomoć (71.3% kod dvoroditeljskih), a zatim pomoć i saveti u vezi sa zdravljem (4.7% kod razvedenih, 5.6% kod obudovelih i 5.9% kod nevenčanih) i pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece (5% kod razvedenih, 5.2% kod obudovelih i 5.3% kod nevenčanih).

Tabela 3.18. Pomoć koja je potrebna roditeljima od državnih institucija (%)

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
finansijska pomoć	92.2	89.7	89.3	86.2
pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	9.4	21.4	11.9	13.9
pomoć u čuvanju dece	21.9	14.3	20.7	22.0
emotivna podrška	13.1	17.1	17.0	11.6
saveti o ponašanju i nezi dece	29.7	22.6	31.5	24.8
pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	42.8	44.0	43.7	60.9
pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	54.1	52.4	52.2	55.8
nešto drugo	7.8	7.9	7.4	9.4

U ukupnom broju odgovora (tabela 3.18.) najznačajnija potrebljana pomoć od institucija je finansijska, za kojom ima potrebe čak dešet od deset roditelja. Kod jednoroditeljskih je sledeća po značaju pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece, a zatim pomoć i saveti u vezi sa zdravljem. Obudoveli u nešto manjem broju smatraju da je roditeljima potrebna pomoć oko čuvanja dece ali da im je češće potrebna pomoć u kući. Od dvoroditeljskih porodica se razlikuju u nešto češćem navođenju potrebe za emotivnom podrškom i finansijskom potporom, ali nižom za savetima oko zdravlja. S obzirom da je pozicija u kojoj se nalaze veoma ranjiva, prepoznavanje potrebe za emotivnom i psihološkom podrškom je očekivano viša. Žrtveni model roditeljstva se može prepoznati u davanju prednosti pomoćima koje se odnose na decu.

Sa rastom nivoa prihoda, socioekonomskog i materijalnog položaja kao i nivoa obrazovanja opada prepoznavanje potrebe za finansijskom podrškom roditeljstvu kod svih tipova porodica (tabele br. 3.1p i 3.2p u prilogu). Istu u manjoj meri navode obudoveli u gradu i nevenčani na selu, a češće razvedeni i obudoveli koji žive unutar proširenih porodica, ali i nevenčani koji žive samostalno.

Na selu nešto češće smatraju da je roditeljima potrebna pomoć i saveti u vezi sa zdravljem⁶⁶, dok razvedeni i obudoveli isto smatraju sa padom socioekonomskog položaja⁶⁷. Pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece sa povećanjem obrazovnog nivoa, materijalnog položaja i prihoda postaje sve veća prepoznata potreba kod razvedenih i obudovelih ali opada kod nevenčanih.⁶⁸ Praktična pomoć u

⁶⁶ 54.1% razvedenih na selu i 39.4% u gradu; 50.7% obudoveli na selu i 41.6% u gradu i 47.8% nevenčanih na selu i 42.3% i gradu.

⁶⁷ Kod razvedenih na nižim 46.2%, srednjim 42.8% i visokim položajima 37.8%, obudovelim na nižim 50.6%, srednjim 43.4% i visokim položajima 35.6%.

⁶⁸ Kod razvedenih sa niskim 30.4%, srednjim 53.4% i visokim obrazovanjem 61.5%, obudovelim niskim 37%, srednjim 52.4% i visokim obrazovanjem 59% i ne-

kući je nešto više prepoznata na selu (za razliku od dvoroditeljskih porodica) i kod samostalnih, što govori dodatno o ostavljenosti porodice samo sebi. Emotivna podrška roditeljima je nešto više isticana među razvedenima u gradu (13.8% u gradu i 10.8% na selu) ali na selu među obudovelim (19.4% na selu i 16.2% u gradu) i nevenčanima (21.7% na selu i 15.4% u gradu). Takođe je značajno prepoznata među razvedenima koji žive samostalno (15.2%) za razliku od onih koji žive unutar proširenih porodica (8.7%). Kod razvedenih sa rastom obrazovanja opada navođenje ove potrebe⁶⁹. Istanjanje potreba za savetima o ponašanju i nezi dece kod svih porodica raste sa nivoom obrazovanja. U svakom slučaju možemo reći da postoji visok nivo očekivanja od javnih institucija kao i da očekivana podrška roditeljstvu varira od stepena samostalnog posedovanja resursa, dostupnosti usluga i razgranatosti neformalnih mreža podrške.

Instrumentalni socijalni kapital

Instrumentalni kapital podrazumeva mogućnost porodica i pojedinaca da se u poslovima i situacijama koje podrazumevaju pristup značajnjim resursima oslove na vlastita poznanstva. Poznanstva se pojavljuju kao resurs koji se stiče i koji je neravnomerno raspoređen među pojedincima, ali i među samim tipovima ispitivanih porodica. Kod svih tipova jednoroditeljskih porodica, socijalne mreže se češće koriste za dobijanje informacija i pristup institucionalnim resursima, dok je dobijanje lične pomoći u vidu određene sume novca manje zastupljeno i sa manje osoba se vrši ovaj tip razmene.

Tabela 3.19. *Instrumentalni socijalni kapital (%)*

Porodice odsustvo	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
nizak	38.2	47.8	48.5	38.8
srednji	39.8	37.3	31.2	43.1
visok	15.9	11.4	11.4	14.0
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

venčanih sa niskim 56.4%, srednjim 55% i visokim obrazovanjem 41.7%.

⁶⁹ Sa niskim 8.8%, srednjim 14.1% i visokim obrazovanjem 21.7%,

Socijalni kapital meren indeksom (ukupnim brojem osoba na koje porodica može da se osloni za određene usluge, tabela 3.19.) i iskazan skalom ukazuje da je među nevenčanim majkama najviše onih koje nemaju ni na koga da se osalone dok su najveće sličnosti između razvedenih i dvoroditeljskih porodica. Rezultati ukazuju da postoje značajne razlike⁷⁰ između grupa, dok posthoc Scheffe test daje rezultate da su razlike između s jedne strane nevenčanih ($M=3.6$, $SD=2.21$) i sa druge dvoroditeljskih ($M=4.15$, $SD=2.12$) i razvedenih porodica ($M=4.13$, $SD=2.34$). Nevenčane majke u jednoroditeljskim porodicama imaju značajno manje socijalnog kapitala od onih koji su razvedeni i u dvoroditeljskim porodicama.

Kod razvedenih, nevenčanih majki i dvoroditeljskih porodica postoje sličnosti kad je reč o načinu diverzifikovanja unutar grupe na osnovu sociodemografskih osobina. Naime, kako raste obrazovni status, prihodi, materijalni i društveno-ekonomski položaj – raste i broj prijatelja koji omogućavaju pristup informacijama, institucionalnim resursima i koji mogu dati pozjamice u novcu. Obudoveli pokazuju sličnu tendenciju s tim što kod njih ne postoje razlike u pristupu informacijama s obzirom na navedne sociodemografska obeležja. U odnosu na tip jednoroditeljske porodice ne postoje značajna diverzifikovanja, ali se ona javljaju samo kod obudovelih na nivou razlika selo-grad: jer se nešto više oslanjaju na poznanike za dobijanje informacije i pomoći u novcu.

Kulturni kapital

Formalno obrazovanje se javlja kao najbitniji element kulturnog kapitala, njegova objektifikovana forma (Bourdieu, 1986). Stečen stepen obrazovanja, odnosno nivo kvalifikacija predstavlja najznačajni resurs na tržištu rada, a sa sobom nosi i određenu količinu društvenog prestiža. Poređenje tipova porodica ukazuje na sličnost obrazovnih profila dvoroditeljskih i razvedenih porodica i na nešto

⁷⁰ Da bismo ustanovili da li postoje statistički značajne razlike između tipova porodica u količini instrumentalnog socijalnog kapitala kojom raspolažu, sproveli smo jednosmernu analizu varianse koja je pokazala da su razlike između grupa značajne ($F=5.286$, $p<.05$, Leven's statistics=.069).

niže obrazovne profile nevenčanih i obudovelih.⁷¹ Naime, može se pretpostaviti da je među niže obrazovnim stanovništvom nešto učestalija smrtnost (usled veće izloženosti rizicima po zdravlje), kao i da je među njima nešto rasprostranjenija praksa napuštanja partnerke i odricanje odgovornosti za porodicu i dete od strane oca.

Tabela 3.20. *Formalni nivo obrazovanja i tip porodice (%)*

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
Osnovna škola	9.1	12.2	16.7	9.7
Trogodišnja srednja	14.6	14.9	12.6	14.9
Četvorogodišnja srednja	46.6	49.0	48.5	46.4
Viša i fakultet	29.6	23.9	22.2	28.9
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

$\chi^2(2018, 9)=17.70$, $p<.05$, Cramer's $V=.054$

Obrazovanje ispitanika pokazuje značajnu vezu sa tim da li porodica živi samostalno ili u okviru proširene porodice (tabela 4.p u prilogu). Kod razvedenih majki je oko četiri puta više onih koje žive samostalno među onima sa osnovnom školom i sa završenim fakultetom (ta je razlika daleko manja kod onih sa trogodišnjom i četvorogodišnjom školom). Naime, samostalan život može da se javi i kao izraz nužde i kao izbor ukoliko za njega postoje neophodni resursi. Situacija sa očevima je drugačija i ukazuje na linearni trend – sa višim nivoom obrazovanja oca manje je verovatnoća da će živeti sa roditeljima. Najnepovoljnija situacija je kod nevenčanih, gde pored toga što je gotovo polovina ovih porodica uklapljeno u proširene, razlika između obrazovnog statusa onih koje žive samostalno i onih u okviru proširenih je veoma mala. Visokoobrazovane nevenčane majke ipak češće žive u proširenom porodičnom domaćinstvu nego druge ispitanice koje imaju visoko obrazovanje.

Kod svih tipova porodice postoji jaka veza između mesta stanaovanja i nivoa obrazovanja (tabela 5.p u prilogu). Na selu je značajno više nego u gradu ispitanica/ka koje imaju osnovno i trogodišnje obrazovanje dok je u gradu značajno više onih sa fakultetom i četvorogodišnjom školom. Ta je razlika najveća među razvedenima i ukazuje da su unutar ove populacije visokobrazovani češće žive u gradovima nego u drugim tipovima naselja.

⁷¹ Detaljnije osobine kulturnog kapitala, resursa i praksi dvoroditeljskih porodica videti u Sekulić (2010: 96-111).

Obrazovanje korelira i sa prihodima i sa stambenim statusom (tabele 6.p i 7.p u prilogu). Oni sa osnovnom školom daleko češće ulaze u kategoriju sa niskim prihodima i daleko češće imaju nizak stambeni položaj od onih sa srednjom školom i višom školom/fakultetom. Odnos stečenog nivoa obrazovanja i trenutnog zanimanja (tabela br. 8 u prilogu) ukazuje na razlike u mogućnostima osoba iz različitih tipova porodica da se zaposle na nivou svojih kvalifikacija ili da ostvare karijeru (u okviru privatne ili javne kompanije ili samostalne firme) nezavisno od nivoa kvalifikacija. Ovaj odnos pokazuje zanimljive rezultate kod onih sa najnižim nivoom obrazovanja. Oni sami roditelji koji imaju završenu osnovnu školu, imaju manje šanse da se zaposle na nešto boljim radnim mestima od roditelja iz dvoroditeljskih porodica. Ne postoje značajne razlike kod roditelja sa srednjim obrazovanjem, kao i kod onih sa višom školom odnosno fakultetom.

Neformalno obrazovanje koje može biti u funkciji struke i/ili kvalitetnog provođenja slobodnog vremena, predstavlja pokazatelj životnog stila koji zavisi kako od preferencija osobe tako i od mogućnosti koje postoje u njenom/njegovom socio-kulturnom miljeu. Da bismo proverili aktivnosti koje obogaćuju lični portfolio, pitali smo roditelje da li su u toku protekle godine imali neku od sledećih aktivnosti koju su plaćali: pohađanje tečaja stranog jezika, redovno bavljenje sportom, rekreacijom, bavljenje umetnošću i bilo koji oblik stručnog usavršavanja.

Rezultati pokazuju da su roditelji u dvoroditeljskim porodicama u proseku najaktivniji jer njih 69.5% nema nijednu dodatnu aktivnost, za razliku od 72.8% razvedenih, 81.3% nevenčanih i 81.8% obudovelih. Iako roditelji koji žive sami imaju jedan odnos manje (supružnički/partnerski) koju održavaju, njihovo slobodno vreme nije bogatije sadržajima. Najbolji prediktori stepena uključenosti u dodatne aktivnosti za razvedene su pol, materijalni standard i stepen obrazovanja, za nevenčane materijalni standard i stepen obrazovanja dok je za obudovele to pol i stepen obrazovanja⁷². Iznenadujuće je

⁷² Sproveli smo regresionu analizu da bismo ustanovili koji su najbolji prediktori za stepen dodatnih aktivnosti roditelja. Kao zavisnu varijablu smo koristili indeks dodatnih aktivnosti sačinjen od četiri navedenih aktivnosti dok smo za kovarijate postavili godine obrazovanja, godine starosti, mesto stanovanja (selo-grad) i indeks materijalnog položaja domaćinstva. Rezultati ukazuju da je najveći deo varianse objašnjen kod razvedenih $R^2=22.7\%$, dok je kod obudovelih $R^2=9.1\%$ i nevenčanih

da radni status (formalan ili neformalan posao), mesto stanovanja, kao ni godine starosti nisu značajno povezani sa dodatnim aktivnostima roditelja, odnosno, ne postoje značajne varijacije bez obzira kako se zarađuje novac i gde se stanuje.

Tabela 3.21. Dodatne aktivnosti roditelja (%)

Porodice	Tečaj stranog jezika	Redovno bavljenje sportom, rekreacijom	Stručno usavršavanje	Bavljenje umetnošću
razvedenih	5.6	13.5	15.1	5.9
obudovelih	4.4	9.6	5.6	4.4
nevenčanih	3.7	8.1	12.1	2.9
dvoroditeljske	7.0	14.8	16.3	3.7

Obrazovne prakse usmerene ka deci ukazuju da su roditelji unutar jednoroditeljskih porodica nešto zainteresovаниji da se obrazovanje i aktivnosti dece tokom slobodnog vremena njihove dece unaprede od onih u dvoroditeljskim porodicama (Tabela 3.22.).

Tabela 3.22. Dodatne aktivnosti dece (%)

Porodice	Strani jezik	Treniranje sporta	Baletska škola	Muzička škola
razvedenih	31.3	43.5	5.7	10.0
obudovelih	24.7	36.8	2.1	3.0
nevenčanih	20.3	26.5	5.5	4.9
dvoroditeljske	28.6	42.4	4.8	7.7

Za pokazatelje uključenosti dece koristili smo pitanja da li su deca u proteklih godinu dana imala neku od sledećih plaćenih aktivnosti: treniranje sporta, učenje stranog jezika, pohađanje baletske ili muzičke škole. U ovom pogledu su razvedeni roditelji najviše angažovani, s obzirom da više od polovine (52.6%) njihove dece učestvuje u nekoj od aktivnosti za razliku od 47% dece obudovelih, 30.3% dece nevenčanih roditelja i 32.3% dece iz dvoroditeljskih porodica. Posmatrano prema tipu aktivnosti najčešća aktivnost dece jeste redovno treniranje sporta, učenje stranog jezika, dok je slabo zastupljeno pohađanje baletske i muzičke škole. Ipak, razvedeni roditelji nešto više od ostalih daju svoju decu upravo u ovakve škole.

R²= 13.9%. Kao statistički značajni prediktori su se izdvjili kod razvedenih: obrazovanje $\beta=250^{**} (.51)$, materijalni status $\beta=293^{**} (.025)$, kod obudovelih obrazovanje $\beta=172^* (.52)$ a kod razvedenih obrazovanje $\beta=199^* (.47)$ i materijalni status $\beta=201^* (.025)$.

Prediktori stepena aktivnosti dece razvedenih roditelja su stepen obrazovanja, materijalni standard i mesto stanovanja, odnosno, sa povećanjem nivoa obrazovanja, materijalnog standarda domaćinstva i ukoliko dete živi u gradu javlja se i veći nivo aktivnosti dece. Godine starosti i pol roditelja nemaju značajan efekat. Deca obudovelih se češće uključuju u ove aktivnosti takođe u zavisnosti od nivoa obrazovanja roditelja i materijalnog položaja domaćinstva u kom žive. Za decu nevenčanih majki nivo obrazovanja roditelja nije značajan pokazatelj stepena aktivnosti dece, ali jesu godine starosti roditelja, materijalni položaj domaćinstva i mesto stanovanja. Naime, ukoliko su roditelji mlađi, ukoliko žive unutar bolje stojecog domaćinstva koje se nalazi u gradu, i njihova deca će imati više šansi da imaju dodatne aktivnosti⁷³.

Kad je reč o planiranju obrazovanja za sopstvenu decu sve porodice u preko dve trećine slučajeva planiraju da njihova deca steknu diplomu fakulteta ili više od toga. Međutim, među razvedenima nešto je više ambicioznijih roditelja koji smatraju da njihova deca treba da završe najviši stepen studija, dok ih je istovremeno najmanje koji optiraju samo za završenu osnovnu školu ili zanat. Istovremeno, među nevenčanima je nešto više onih roditelja koji planiraju obrazovanje svoje dece do završene srednje škole ili zanata. Obrazovne aspiracije roditelja za svoju decu zavise u velikoj meri od njihovog nivoa obrazovanja kao i finansijskih i materijalnih mogućnosti, i ove veze su najizraženije kod nevenčanih, što nas upućuje da su čak i njihove želje i strategije u većoj zavisnosti od realnih prilika u kojima žive⁷⁴.

⁷³ Da bismo ispitali koji faktori doprinose uključivanju dece u ovaj tip aktivnosti sproveli smo regresionu analizu. Kao zavisnu varijablu smo koristili indeks dodatnih aktivnosti dece koji je sastavljen od četiri aktivnosti dok smo za prediktore koristili pol roditelja, godine obrazovanja roditelja, godine starosti roditelja, mesto stanovanja (selo-grad) i indeks materijalnog položaja domaćinstva. Rezultati ukazuju da je najveći deo varijanse objašnjen kod razvedenih $R^2=19.5\%$, dok je kod obudovelih $R^2=11.4\%$ i nevenčanih $R^2=14.7\%$. Kao statistički značajni prediktori su se izdvojili kod razvedenih: obrazovanje $\beta=285^{**} (.063)$, mesto stanovanja $\beta=-.128^{*} (.119)$ materijalni status $\beta=134^{*} (.031)$, kod obudovelih obrazovanje $\beta=.204^{*} (.68)$, materijalni status $\beta=198^{*} (.035)$, a kod nevenčanih godine starosti $\beta=-.244^{**} (.004)$ i materijalni status $\beta=.150^{*} (.026)$, mesto stanovanja $\beta=-.126^{*} (.086)$.

⁷⁴ Stepen korelacije (Spearman ρ) između stepena obrazovanja koje je planirano za dete i materijalnog indeksa domaćinstva iznosi za obudovele .209**, nevenčane .233* i razvedene .153**, prihodi po članu domaćinstva za obudovele 258**

Tabela 3.23. Planiranje obrazovanja za decu prema tipu porodice (%)

Porodice	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
ne planiram (nisam planirao/la)	10.1	9.0	10.0	12.9
do završene osnovne škole	0.3	1.6	1.5	0.6
do završene srednje škole	8.6	10.6	15.5	10.2
do završenog zanata (trogodišnje stručne skole)	2.4	3.1	3.3	1.6
do završenog fakulteta	68.5	69.0	60.1	64.3
školovanje ili usavršavanje u inostranstvu	10.1	6.7	9.6	10.3
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

$\chi^2(2013, 15)= 26.67$, $p<.05$, Cramer's V= .066

Analizirajući razloge koje su roditelji navodili zašto je bitno da deca steknu taj nivo obrazovanja, nanovo prepoznajemo izvesne razlike između tipova porodica. Prva i najupečatljivija razlika je da svi roditelji unutar jednoroditeljskih porodica imaju najmanje dvostruko više odgovora koji upućuju da je taj nivo obrazovanja značajan jer žele da postignu ono što nastoji većina roditelja. Ova nesrazmerna ukazuje na pritisak pod kojim žive roditelji koji sami podižu decu i isticanje značaja da deca ne budu uskraćena za ono što bi imala da žive u dvoroditeljskim porodicama. Ovaj utisak je još izraženiji kod nevenčanih majki. Iako je instrumentalni cilj, u smislu da deca imaju bolji standard značajno prisutan kod svih, motivacija da se obrazovanjem "obezbedi hleb" je nešto prisutnija kod obudovelih i nevenčanih koji ređe optiraju za značaj obrazovanja po sebi, unapređenje opšte kulture i razvoj talenata.

Tabela 3.24. Razlog zašto dete treba da stekne određeni nivo obrazovanja prema tipu porodice (%)

	razvedenih	obudovelih	nevenčanih	dvoroditeljske
da postignemo ono što može da obezbedi većina roditelja	11.3	12.9	16.1	6.1
da bi deca imala bolji materijalni standard	30.7	33.5	32.2	29.2
da bi deca stekla kvalitetnije obrazovanje i opštu kulturu	34.1	25.8	27.7	41.0
da bi deca razvila posebne talente	3.8	0.9	5.0	2.1
da bi deca postigla dobar društveni status i ugled	11.9	14.2	8.7	13.7
da bi deci "obezbedili hleb"	5.8	11.6	9.5	6.4
nešto drugo	2.4	1.3	0.8	1.6
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

$\chi^2(1773, 18)= 74.75$, $p<.001$, Cramer's V= .119

, nevenčane .266** i razvedene .141*, kao i obrazovanja roditelja za obudovele .258**, nevenčane .294** i razvedene .190*.

Kulturni resursi

Značaj tehnologije za kulturne obrasce danas je više nego očigledan. U istraživanju smo pošli od toga da će način provođenja slobodnog vremena, način informisanja i komunikacija sa drugima zavisiti u značajnoj meri od tehničke opremljenosti (koja je opet u vezi sa materijalnim mogućnostima porodica). Posedovanje mobilnog telefona je kod svih tipova porodica prisutno na visokom nivou (preko 98%) i govori o tome da je ovo sredstvo komunikacije visoko dostupno i deo svakodnevne upotrebe. Međutim, posedovanje kompjutera i internet koneksiјe je neravnomerno zastupljeno, tako da su domaćinstva razvedenih bolje tehnički opremljena⁷⁵. Identična je situacija i kad je reč o kablovskoj televiziji. S obzirom da digitalizacija programa u Srbiji još uvek nije dovršena, posedovanje kablovske koneksiјe predstavlja i dalje značajan pokazatelj pristupa programskim sadržajima. Svaki četvrti razvedeni i čak svaki treći nevenčani roditelj nema pristup ni internetu ni raznovrsnim programskim sadržajima, tako da ovu kategoriju možemo smatrati posebno *informativno deprivilegovanim*.

Tabela 3.25. Posedovanje računara, internet veze i kablovske TV (%)

Porodice		Kompjuter	Internet	Kablovska TV	Internet i kablovska TV
razvedenih	ne	17.6	35.3	34.9	23.8
obudovelih	ne	20.3	40.6	41.4	30.9
nevenčanih	ne	37.3	49.4	43.4	33.8
dvoroditeljske	ne	26.3	46.8	40.3	29.2

Posedovanje kompjutera, interneta i kablovske televizije je kod svih tipova porodica u značajnoj statističkoj vezi sa stambenim položajem, mestom stanovanja (na selu značajno manje), prihodima po članu domaćinstva, materijalnim i obrazovnim statusom porodice. Kod razvedenih je nešto veće učešće posedovanja računara i internet koneksiјe kod porodica koje žive samostalno (85.8%, odnosno 69.3%) od onih koji žive unutar proširenih (75.2%, odnosno 55.2%) i ove razlike su statistički značajne⁷⁶, što ukazuje na nešto

⁷⁵ Kada je reč o internetu, s obzirom na veoma brzo širenje mreže i broja korisnika uporedivost sa dvoroditeljskim porodicama nije potpuna s obzirom da se radi o razlici od dve godine u sprovođenju istraživanja.

⁷⁶ Razlike su statistički značajne $X^2=5.419$, $p=.02$, odnosno $X^2=6.109$, $p=.013$.

bolju materijalnu situaciju razvedenih roditelja koji imaju mogućnosti da samostalno žive.

Posedovanje knjiga, odnosno kućne biblioteke je sledeća značajna dimenzija (tabela 9.p u prilogu). Ovaj deo kulturnog kapitala je nešto prisutniji kod razvedenih roditelja gde svaka četvrta porodica poseduje kućnu biblioteku sa preko 100 knjiga, za razliku od 15.7% obudovelih i 16.2% nevenčnih. I ovde prepoznajemo sličan obrazac, tako da sve jednoroditeljske porodice sa višim materijalnim, stambenim i finansijskim standardom, sa mestom prebivališta u gradu, sa višim socijalnim kapitalom i nivoom obrazovanja, ali i sa višim nivoom dodatnih obrazovnih praksi, imaju češće i veću kućnu biblioteku. Najjače korelacije se javljaju sa nivoom obrazovanja i materijalnim položajem porodice (tabela br. 10 u prilogu). Preko dve trećine onih koji imaju završenu višu školu ili fakultet u svim tipovima porodica imaju kućnu biblioteku sa preko pedeset knjiga (dok među onima koji su sa (ili bez) osnovnom školom manje od 15%). Istovremeno, među onima koji su bez škole ili imaju završenu samo osnovnu školu je visok procenat onih koji nemaju kućnu biblioteku (57% nevenčanih, 69.6% razvedenih i 74.1% obudovelih).

Tabela 3.26. Odlazak na događaje u prethodna tri meseca (%)

	Porodice		
	razvedenih	obudovelih	nevenčanih
odlazak u pozorište	26.7	22.4	18.1
	$\chi^2=6.282^*$, Cramer's V=.086		
odlazak u bioskop	20.9	13.9	11.4
	$\chi^2=10.794^*$, Cramer's V=.113		
odlazak na koncert klasične muzike	9.8	6.8	2.6
	$\chi^2=12.641^*$, Cramer's V=.122		
odlazak na koncert popularne muzike	21.6	14.2	14.8
	$\chi^2=7.109^*$, Cramer's V=.092		
večernji izlazak ili žurka	48.3	28.9	37.9
	$\chi^2=22.882^{**}$, Cramer's V=.164		
sportska manifestacija	29.2	25.1	14.4
	$\chi^2=18.707^{**}$, Cramer's V=.149		
putovanja (turistička ili zbog nekog kulturnog dogadjaja)	28.7	24.9	19.6
	$\chi^2=6.742^{**}$, Cramer's V=.089		
putovanja u inostranstvo (turistička ili zbog nekog kulturnog dogadjaja)	19.3	12.7	9.6
	$\chi^2=12.174^*$, Cramer's V=.12		

Kad je reč o kulturnim praksama koje roditelji upražnjavaju, pojavljuju se značajne razlike. Razvedeni roditelji upražnjavaju nešto češće aktivnosti kao što su odlazak u pozorište, bioskop, na koncert klasične muzike i sportsku manifestaciju kao i putovanja u zemlji i

inostranstvu od ostalih, a obudoveli češće od nevenčanih. Večernje izlaske i odlaske na koncerte popularne muzike češće praktikuju razvedeni roditelji, potom nevenčani a najmanje obudoveli. Ovaj vid zabave, koji može uključivati komunikaciju sa potencijalnim partnerima najmanje je prisutan kod obudovelih koji od ovog vida provođenja slobodnog vremena mogu odustajati upravo iz razloga nižih aspiracija za ponovnim emotivnim vezivanjem. Kulturni život razvedenih je bogatiji u poređenju sa druge dve grupe samih roditelja, ali je i on na prilično niskom nivou. U poređenju sa dvoroditeljskim porodicama, kulturna participacija je na nižem nivou kod svih tipova jednoroditeljskih porodica. Dok su četiri od pet ispitanika koji su u braku posetili neki od kulturnih događaja u skorijem periodu, to je slučaj sa dve od tri razvedene osobe, i sa svakim drugim nevenčanim ili obudovelim roditeljem.

Sumarno posmatrano (tabela 3.27.), bez ikakvih aktivnosti vezanih za kulturnu participaciju tokom slobodnog vremena najviše je među nevenčanim majkama, gde gotovo polovina ne posećuje kulturna ili zabavna dešavanja, a najmanje među razvedenim roditeljima. Razvedeni takođe češće u odnosu na ostale posećuju raznovrsne kulturne sadržaje.

Tabela 3.27. Indeks kulturnih praksi - skala (%)

		Kulturne prakse - indeks				Ukupno
		odsustvo	nizak	srednji	visok	
	razvedenih	29.7	46.5	20.2	3.7	100.0
	obudovelih	39.0	47.6	12.2	1.2	100.0
	nevenčanih	44.1	45.2	9.2	1.5	100.0
	ukupno	37.0	46.4	14.3	2.2	100.0

$$\chi^2=27.563, p<.001, \text{Cramer's } V=.127$$

Kao i kod kulturnih resursa, i u ovom slučaju kulturne prakse visoko koreliraju (tabela 3.28.) sa veličinom naselja, što je naselje u kome sami roditelji žive veće, veći je i broj i raznovrsnost kulturnih aktivnosti koje oni praktikuju. Nivo obrazovanja, ekonomski i socijalni kapital pokazuju jake veze sa indeksom kulturnih praksi, ali ni u jednom slučaju činjenica da li žive samostalno ili unutar proširenih porodica ne određuje stepen kulturne participacije.

Tabela 3.28. Nivoi korelacija sa indeksom kulturnih praksi

Porodice	Veličina naselja	Godinje obrazovanja	Materijalni položaj	Prihodi po članu domaćinstva	Socijalni kapital
razvedenih	-.246**	.433**	.476**	.394**	.359**
obudovelih	-.163**	.358**	.367**	.276**	.368**
nevenčanih	-.135*	.391**	.468**	.435**	.509**

Kod samih roditelja najčešći odgovor na pitanje zašto nisu (ukoliko nisu) posetili je da nisu imali dovoljno novca, što govori o značajnoj materijalnoj deprivaciji kao uzroku niske kulturne participacije. Na drugom mestu se izdvaja odgovor da nisu zainteresovani za takve događaje i to u dva puta više slučajeva kod obudovelih, a tek onda da takvi događaji nisu dostupni. Sa padom materijalnog standarda, prihoda, nivoa obrazovanja i veličine mesta stanovanja opada i mogućnost, ali i interesovanje da se posećuju kulturni događaji.

Tabela 3.29. Razlozi zašto nisu posetili neki od kulturnih događaja prema tipu porodice (%)

	rezvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
posetio/la sam	61.3	51.0	55.7	80.4
nismo imali dovoljno novca	21.4	25.5	25.4	5.3
nije bilo takvih događaja	4.4	6.8	7	7.2
nismo zainteresovani	7.4	15.5	7.9	3.5
nešto drugo	5.5	1.2	4.0	3.6
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Zdravstveno stanje

Pored materijalnih, socijalnih i kulturnih resursa pojedinaca, porodica i domaćinstava zdravlje predstavlja još jedan značajan resurs koji nije jednako distribuiran među pojedincima pojedinih tipova porodica kao i u odnosu na ostale resurse i socijalne pozicije koje pojedinac i njegova porodica zauzima.

Tabela 3.30. Zdravstveno stanje roditelja prema tipu porodice (%)

roditelj	razvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
zdrav	84.7	79.1	80.5	93.8
akutno bolestan	5.5	4.3	5.1	2.3
hronična somatska bolest	5.8	11.8	8.8	2.8
mentalna oboljenja	1.8	3.5	2.9	0.8
fizička invalidnost	0.9	0.4	1.5	0.2
ostalo	1.2	0.8	1.1	0.1
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Vidljive su izvesne razlike u zdravstvenom stanju između roditelja u različitim tipovima porodica. Zdraviji su oni roditelji koji žive unutar dvoroditeljskih porodica,, a najviše izloženi zdravstvenim rizicima obudoveli. Roditelji u jednoroditeljskim porodicama su dvostruko češće akutno bolesni od onih u dvoroditeljskim, daleko češće imaju hronične bolesti (najviše obudoveli) i značajno češće imaju mentalna oboljenja. Prema polu roditelja javljaju se razlike samo među obudovelima kod kojih su žene češće bolesne (odnosno obudoveli muškarci su u 94.6% zdravi nasuprot 74.7% žena). Posmatrano prema tome da li porodica živi samostalno ili u okviru proširene porodice pokazuje se da prošireno domaćinstvo predstavlja sigurnije zdravstveno okruženje za razvedene osobe, jer je među onima koji žive samostalno 18.6% na neki način bolesno za razliku od 8.5% onih unutar proširenih porodica⁷⁷. U odnosu na socio-ekonomski položaj domaćinstva kod obudovelih i nevenčanih roditelja sa boljim zanimanjem ide i manja verovatnoća da će osoba biti bolesna, a kod obudovelih i materijalni standard utiče na neravnomernu raspodelu zdravlja, tako što je među siromašnjim porodicama nešto više bolesnih. Uz materijalnu ugroženost, jednoroditeljske porodice su i zdravstveno pod većim pritiskom od dvoroditeljskih.

Tabela 3.31. *Zdravstveno stanje dece prema tipu porodice (%)*

dete	razvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
zdrav	96.3	97.0	93.4	98.5
akutno bolestan	0.4	0.0	0.0	0.2
hronična somatska bolest	2.3	1.6	4.0	0.8
mentalna oboljenja	0.6	0.7	2.0	0.2
fizička invalidnost	0.0	0.5	0.0	0.3
ostalo	0.4	0.2	0.6	0.1
ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0

Pored zdravlja roditelja i zdravlje njihove dece varira u odnosu na tip porodice u kojoj žive. Zdravstveno su najsigurnija deca koja žive unutar dvoroditeljskih porodica a najugroženija ona unutar jednoroditeljskih porodica nevenčanih. Deca koja žive sa jednim roditeljem znatno češće imaju hronične bolesti i mentalna oboljenja od dece koja žive sa oba roditelja. Ovakvo zdravstveno stanje može biti prouzrokovano celokupnom lošijom materijalnom situacijom po-

⁷⁷ Razlika pokazuje statističku značajnost izraženu $X^2(327.1)=5.59$. $p<.05$. $V=.097$.

rodice, ali i većim stepenom brige i stresa (kome je izložena) unutar nje⁷⁸.

Diskusija

Dosadašnja analiza je pokazala da postoje značajne razlike između tipova jednoroditeljskih porodica, kao i između njih i dvoroditeljskih porodica. Osnovne osobine jednoroditeljskih porodica su: lošija pozicija na tržištu rada, prosečno niži prihodi po članu domaćinstva od dvoroditeljskih porodica, lošija ukupna materijalna situacija, viši stepen zavisnosti od formalnih i neformalnih mreža podrške (ali i viši stepen isključenosti iz istih), mreže razmene koje su u funkciji primanja pomoći daleko više nego davanja, prisutnije osećanje usamljenosti, izraženije finansijske potrebe – i od institucija i od neformalnih mreža i značajnije trošenje resursa za dobrobit dece. Usled materijalnih i nematerijalnih rizika kojim su izloženi članovi jednoroditeljskih porodica češće imaju zdravstvene probleme.

U najnezavidnijoj poziciji se nalaze nevenčane majke. Na svim skalamama kojima smo merili društveni položaj one češće od ostalih zauzimaju najniže, a veoma ih je malo na najvišim pozicijama. Najmanje ih je među zaposlenima, češće su finansijski zavisne, lična primanja su im u proseku niža od ostalih roditelja, i češće od ostalih su primorani da žive unutar proširenih domaćinstava. Pored značajnije lošije stambene vlasničke situacije, opremljenost domaćinstva je u proseku lošija od ostalih dok svega trećina poseduje automobil. Nevenčane majke imaju najlošiju obrazovnu strukturu i najniže obrazovne aspiracije za svoju decu. Pored češće materijalne deprivacije i socijalne mreže podrške su manje razvijene kod ovog tipa porodice, tako da u uslovima kada institucionalni okviri ne funkcionišu na zadovoljavajućem nivou roditelji u ovim porodicama često bivaju ostavljeni isključivo sebi. Uz nešto viši stepen zdravstvenih problema koje i roditelji i deca imaju možemo da zaključimo da prema tipovima porodica predstavljenih ovim istraživanjem, porodice nevenčanih majki funkcionišu pod značajnim rizicima.

⁷⁸ Takođe se može otvoriti pitanje da li i neke od ovih porodica nastaju usled hroničnih bolesti dece, tako da jedan od roditelja napušta porodicu u kojoj je rođeno dete sa hendikepom ili je u međuvremenu obolelo.

Porodice obudovelih su u pogledu materijalne obezbeđenosti (posebno stanovanja) najsličnije dvoroditeljskim. Specifičnost ovog tipa je da je deo očeva unutar proširenih domaćinstava, kao i onih koji žive na selu posebno ugrožena kategorija, za razliku od majki kojima je proširena porodica okvir poboljšanja materijalne situacije. Udovci i udovice se značajno češće osećaju usamljeno i potrebnija im je emotivna podrška i od formalnih i od neformalnih mreža.

Jednoroditeljske porodice razvedenih roditelja su finansijski nešto bolje obezbeđene i po visini prihoda sličnije dvoroditeljskim porodicama, ali ih vlasništvo i veličina nekretnine u kojoj žive čini materijalno ranjivim i zavisnim. Na tržištu rada su bolje pozicionirani od ostalih roditelja jednoroditeljskih porodica s obzirom da ih je manje među nezaposlenima i neaktivnima, i zato što su bolje pozicionirani u strukturi zanimanja. Razvedeni roditelji se nešto ređe osećaju usamljeno, u proseku imaju viši nivo socijalnog i kulturnog kapitala od ostalih i aktivniji su tokom slobodnog vremena.

Prilog

Tabela 1.p *Nivo prihoda prema tipu domaćinstva i tipu porodice (%)*

Tip	prihodi	majka sa detetom	otac sa detetom	majka sa detetom u PP	otac sa detetom u PP
razvedeni	niski	41.4	33.3	55.6	78.9
	srednji	42.5	44.4	38.3	21.1
	visoki	16.1	22.2	6.2	
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
obudoveli	niski	51.0	25.6	62.5	57.1
	srednji	34.9	53.5	28.1	42.9
	visoki	14.1	20.9	9.4	
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
nevenčani	niski	52.9		54.1	
	srednji	36.4		36.9	
	visoki	10.7		9.0	
	ukupno	100.0		100.0	
dvoroditeljske		proširene	nuklearne		
	niski	52.6	31.8		
	srednji	36.9	43.8		
	visoki	10.5	24.4		
	ukupno	100.0	100.0		

Tabela 2.p Mreže razmene prema tipu porodice (%)

Tabela 3.1p Materijalni status i pomoć očekivana od institucija prema tipu porodice (%)

materijalni status - % svih odgovora		razvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
nizak	finansijska pomoć	100.0	92.5	92.7	91.0
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	7.9	15.1	10.0	11.3
	pomoć u čuvanju dece	17.8	15.1	14.5	24.1
	emotivna podrška	17.8	11.3	12.7	14.2
	saveti o ponašanju i nezi dece	23.8	22.6	31.8	29.2
	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	45.5	45.3	44.5	60.4
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	48.5	47.2	53.6	49.1
srednji	nešto drugo	11.9	11.3	10.9	9.4
	ukupno	273.3	260.4	270.9	288.7
	finansijska pomoć	89.5	91.9	89.7	86.9
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	6.8	22.8	13.5	15.3
	pomoć u čuvanju dece	21.6	12.1	24.6	22.0
	emotivna podrška	11.1	18.8	19.8	11.8
	saveti o ponašanju i nezi dece	35.2	20.8	29.4	23.9
visok	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	42.0	46.3	41.3	61.3
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	58.0	51.7	50.8	56.6
	nešto drugo	6.2	8.1	6.3	10.0
	ukupno	270.4	272.5	275.4	287.7
	finansijska pomoć	80.0	72.4	65.0	78.9
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	17.1	27.6	10.0	13.2
	pomoć u čuvanju dece	34.3	10.3	30.0	20.1
	emotivna podrška	14.3	13.8	15.0	11.3
	saveti o ponašanju i nezi dece	22.9	31.0	40.0	22.5
	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	51.4	48.3	65.0	65.2
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	60.0	65.5	60.0	61.3
	nešto drugo	2.9	0.0	0.0	7.4
	ukupno	282.9	269.0	285.0	279.9

Tabela 3.2.p Obrazovni status i pomoć očekivana od institucija prema tipu porodice (%)

obrazovanje roditelja		razvedeni	obudoveli	nevenčani
bez skole i sa osnovnom	finansijska pomoć	95.7	96.3	94.9
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	13.0	33.3	10.3
	pomoć u čuvanju dece	34.8	7.4	17.9
	emotivna podrška	21.7	18.5	28.2
	saveti o ponašanju i nezi dece	21.7	14.8	28.2
	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	52.2	48.1	38.5
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	30.4	37.0	56.4
srednje	nešto drugo	4.3	14.8	10.3
	ukupno	273.9	270.4	284.6
	finansijska pomoć	96.6	90.2	91.7
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	6.8	19.5	12.4
	pomoć u čuvanju dece	17.0	14.6	17.2
	emotivna podrška	14.1	15.9	13.6
	saveti o ponašanju i nezi dece	30.1	22.6	30.8
više / visoko	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	41.7	48.2	46.2
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	53.4	52.4	55.0
	nešto drugo	9.2	8.5	5.3
	ukupno	268.9	272.0	272.2
	finansijska pomoć	81.3	85.2	78.3
	praktična pomoć u kućnim poslovima ili popravkama	14.3	21.3	10.0
	pomoć u čuvanju dece	29.7	16.4	31.7
	emotivna podrška	8.8	19.7	20.0
	saveti o ponašanju i nezi dece	30.8	26.2	35.0
	pomoć i saveti u vezi sa zdravljem	42.9	31.1	41.7
	pomoć oko vaspitanja i obrazovanja dece	61.5	59.0	41.7
	nešto drugo	5.5	3.3	11.7

Tabela 4.p Obrazovanje ispitanika prema tipu domaćinstva i tipu jednoroditeljske porodice (%)

tip		JP	JP u PP	Ukupno
razvedeni	bez škole i sa osnovnom	5.9	9.4	7.0
	srednje	59.9	70.8	63.4
	više ili visoko	34.2	19.8	29.6
	Ukupno	100.0	100.0	100.0
	X ² (328.2)=7.69. p<.05. Cramer's V=.153			
obudoveli	bez skole i sa osnovnom	11.2	8.2	10.6
	srednje	63.1	75.5	65.5
	vise ili visoko	25.7	16.3	23.9
	Ukupno	100.0	100.0	100.0
	X ² (255.2)=2.73. p=.255			
nevenčani	bez skole i sa osnovnom	15.9	13.4	14.8
	srednje	58.3	68.9	63.0
	vise ili visoko	25.8	17.6	22.2
	Ukupno	100.0	100.0	100.0
	X ² (255.2)=3.48. p=.177			

Tabela 5.p Obrazovni status prema mestu stanovanja i tipu jednoroditeljske porodice (%)

Tabela 6.p *Obrazovanje i prihodi po članu domaćinstva prema tipu jednoroditeljske porodice (%)*

tip	prihodi po članu domaćinstva			Ukupno	
	niski	srednji	visoki		
razvedeni	bez škole i sa osnovnom	11.0	3.2		6.4
	srednje	77.4	58.7	26.8	63.3
	više ili visoko	11.6	38.1	73.2	30.4
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(313,4)=67.44, p<.001, \text{Cramer's } V=.318$					
obudoveli	bez škole i sa osnovnom	20.0	2.2		10.5
	srednje	74.8	67.8	30.3	66.0
	više ili visoko	5.2	30.0	69.7	23.5
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(238,4)=74.86, p<.001, \text{Cramer's } V=.397$					
nevenčani	bez škole i sa osnovnom	24.8	4.2		14.8
	srednje	67.9	65.3	28.0	63.0
	više ili visoko	7.3	30.5	72.0	22.2
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(257,4)=70.27, p<.001, \text{Cramer's } V=.370$					

Tabela 7.p *Obrazovanje i stambeni status prema tipu jednoroditeljske porodice (%)*

Tip	stambeni status			Ukupno	
	nizak	srednji	visok		
razvedeni	bez škole i sa osnovnom	18.8	8.0	3.1	6.6
	srednje	68.8	69.5	55.8	63.9
	više ili visoko	12.5	22.4	41.1	29.5
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(319,4)=19.19, p<.05, \text{Cramer's } V=.173$					
obudoveli	bez škole i sa osnovnom	27.3	18.0	2.4	10.4
	srednje	72.7	66.7	63.0	65.1
	više ili visoko	0.0	15.3	34.6	24.5
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(249,4)=29.11, p<.001, \text{Cramer's } V=.242$					
nevenčani	bez škole i sa osnovnom	38.9	17.4	4.4	14.5
	srednje	50.0	65.2	62.2	63.2
	više ili visoko	11.1	17.4	33.3	22.3
	ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0
$\chi^2(269,4)=22.87, p<.001, \text{Cramer's } V=.206$					

Tabela 8.p *Obrazovanje i socioekonomski status prema tipu jednoroditeljske porodice (%)*

tip		Socio-ekonomski položaj			Ukupno
		visok	srednji	nizak	
razvedeni	bez škole i sa osnovnom		9.1	90.9	100.0
	srednje	1.5	59.8	38.7	100.0
	više ili visoko	60.4	27.1	12.5	100.0
	ukupno	19.2	46.4	34.4	100.0
$\chi^2(317.4)=178.27, p<.001, \text{Cramer's } V=.530$					
obudoveli	bez škole i sa osnovnom	0.0	7.4	92.6	100.0
	srednje	1.8	61.6	36.6	100.0
	više ili visoko	71.2	22.0	6.8	100.0
	ukupno	18.0	46.4	35.6	100.0
$\chi^2(250.4)=184.39, p<.001, \text{Cramer's } V=.607$					
nevenčani	bez škole i sa osnovnom	0.0	5.1	94.9	100.0
	srednje	3.0	46.7	50.3	100.0
	više ili visoko	54.4	26.3	19.3	100.0
	ukupno	13.6	36.2	50.2	100.0
$\chi^2(265.4)=132.67, p<.001, \text{Cramer's } V=.500$					

Tabela 9.p *Posedovanje kućne biblioteke prema tipu porodice (%)*

tip		Posedovanje kućne biblioteke i koliko knjiga sadrži					Ukupno
		bez kućne biblioteke	1-25 knjiga	26-50 knjiga	51-100 knjiga	preko 100 knjiga	
razvedeni	23.5	16.5	18.3	15.2	26.5	100.0	
obudoveli	23.6	23.2	18.1	19.3	15.7	100.0	
nevenčani	28.3	22.8	20.2	12.5	16.2	100.0	
dvoroditeljske	32.9	19.5	17.6	12.1	17.9	100.0	
ukupno	29.6	19.9	18.1	13.6	18.8	100.0	

$\chi^2(2016,12)=38.99, p<.001, \text{Cramer's } V=.080$

Tabela 10.p *Korelacije veličine kućne biblioteke prema tipu porodice*

tip	Godine obrazovanja	Prihodi po članu domaćinstva	Materijalni status - indeks
razvedeni	.438**	.338**	.419**
obudoveli	.507**	.360**	.411**
nevenčani	.453**	.337**	.362**

Tabela 11.p *Instrumentalni socijalni kapital prema tipu porodice*

Porodice		važna informacija	pristup ustanovi	pozajmica veće sume novca
razvedenih	nijednu	12.5	14.4	26.4
	jednu do dve	36.7	41.0	50.3
	tri do četiri	28.4	26.0	16.9
	pet i vise osoba	22.3	18.7	6.4
	ukupno	100.0	100.0	100.0
obudovelih	nijednu	9.0	15.7	25.5
	jednu do dve	45.5	43.7	56.5
	tri do četiri	30.2	23.6	13.7
	pet i vise osoba	15.3	16.9	4.3
	ukupno	100.0	100.0	100.0
nevenčanih	nijednu	13.6	19.1	28.7
	jednu do dve	46.0	44.9	58.5
	tri do četiri	25.7	23.2	8.1
	pet i vise osoba	14.7	12.9	4.8
	ukupno	100.0	100.0	100.0
dvoroditeljske	nijednu	10.1	12.9	23.0
	jednu do dve	40.5	40.6	55.3
	tri do četiri	29.9	26.9	16.5
	pet i vise osoba	19.4	19.6	5.3
	ukupno	100.0	100.0	100.0

Tabela 12.p *Instrumentalni socijalni kapital - indeks
prema nivou obrazovanja*

		obrazovanje roditelja		
		bez škole i sa osnovnom	srednje	više ili visoko
Porodice				
razvedenih	odsustvo	13.0	6.7	3.1
	nizak	60.9	40.4	28.1
	srednji	21.7	38.5	46.9
	visok	4.3	14.4	21.9
		100.0	100.0	100.0
obudovelih	odsustvo	7.4	3.0	3.3
	nizak	66.7	48.5	37.7
	srednji	25.9	37.1	42.6
	visok	0.0	11.4	16.4
		100.0	100.0	100.0
nevenčanih	odsustvo	17.5	9.4	0.0
	nizak	55.0	51.2	38.3
	srednji	20.0	30.0	41.7
	visok	7.5	9.4	20.0
		100.0	100.0	100.0

Smiljka Tomanović

DINAMIKA NASTANKA JEDNORODITELJSKIH PORODICA

U ovom poglavlju analizira se dinamika nastanka tri tipa ispitivanih jednoroditeljskih porodica. Polazimo od pretpostavki da su u pitanju procesi koji su bitno različiti i da njihove specifičnosti imaju uticaja na sadašnji trenutak svakodnevnog života u ovim porodicama.

Razvod kao proces

Razvod smo istraživali kao proces čija dinamika uključuje nekoliko faza sa specifičnim problemima.⁷⁹

Prva faza podrazumeva *individualno saznanje* o potrebi da se brak razvede, donošenje odluke i suočavanje supružnika sa tom odlukom. Istraživanja⁸⁰ govore da se bolje prilagođavaju promeni porodične situacije osobe od kojih je potekla odluka o razvodu, a to su skoro četiri petine (78%) naših ispitanika. Zanimljivo je da skoro dve trećine (63%) ispitanika – očeva koji žive sa decom u jednoroditeljskim porodicama nisu inicirali razvod, već njihova bivša supruga⁸¹. Kada se odluka o razvodu analizira u odnosu na obrazovanje i pol ispitanika, primećuje se da je odluka žene bila zastupljenija kod ispitanica sa visokim obrazovanjem (87.5%) nego onih sa niskim (70.6%), što može ukazivati na individualizaciju u odlučivanju, naspram prilagođavanja tuđoj odluci.

Skoro polovina ispitanika (43.7%) od kojih je potekla odluka donosili su je dugo i teško – preko godinu dana. To se, međutim, u mnogo većoj meri odnosi na ispitanice (majke), nego na ispitanike

⁷⁹ Vidi Milić, 2007: 133.

⁸⁰ Vidi npr. u Piorkowska – Petrović, 1990.

⁸¹ Razlika je statistički značajna X^2 (1, n=313)=52.75, p<.001, fi=.41.

(očeve): među onima koji su inicirali razvod, 60% je donosilo odluku do par meseci⁸².

Predlog za razvod češće je iznesen u raspravi i svađi (38.3%), nego kroz dogovoren razgovor (31%). Skoro trećina (29.8%) ispitanika – očeva izjavila je da predlog nije iznesen, već je supruga otisla, naspram dvostruko manje (15.2%) ispitanica – majki. Pored toga, supružnici su češće napuštali porodicu bez razgovora na selu (29.3%), nego u gradu (13.7%).

Reakcija drugog supružnika je u dve trećine slučajeva bila negativna (pretežno i izrazito – po trećinu), kod četvrtine uglavnom pozitivna, a u manje od desetine (7.6%) sasvim pozitivna.

Glavni razlog razvoda u skoro polovini porodica bio je „nerazumevanje, neslaganje naravi“ (49.1%), ali su u velikoj meri zastupljeni i nasilje (17.8%), alkoholizam (13.8%) i preljuba (13.5%). Gledano prema polu ispitanika pokazuje se razlika: žene znatno češće navode alkoholizam i nasilje, a muškarci preljubu (27.7% naspram 11.1%).

Tabela 4.1. Razlog razvoda u odnosu na obrazovanje ispitanika (%)

Glavni razlog razvoda						
		nerazumevanje, neslaganje naravi	alkoholizam	nasilje	preljuba	nešto drugo
obrazovanje ispitanika	osnovno i niže	39.1	26.1	4.3	21.7	8.7
	srednje	47.3	13.0	20.8	12.1	6.8
	više i visoko	55.2	12.5	14.6	14.6	3.1
Ukupno		49.1	13.8	17.8	13.5	5.8
Ukupno						

Među našim ispitanicima koji su razvedeni, samo je 7% sa niskim (osnovnim i nižim) obrazovanjem, ali je među njima dvostruko više onih koji su kao razlog razvoda naveli alkoholizam u odnosu na one sa srednjim i visokim obrazovanjem, kao i skoro dvostruko više onih koji kao razlog navode preljubu. Ispitanici sa srednjim obrazovanjem srazmerno više navode nasilje kao razlog zbog koga su se razveli u poređenju sa ispitanicima sa visokim, a posebno onim sa niskim obrazovanjem, što može da upućuje na veću toleranciju prema nasilju kod potonjih. Ispitanici sa visokim obrazovanjem su se najčešće razvodili zbog nerazumevanja i neslaganja naravi⁸³. Kod

⁸² Razlika je statistički značajna X^2 (1, n=252)=11.81, p<.05, Cramer's V=.22

⁸³ Uočene razlike između obrazovnog nivoa i razloga za razvod ne pokazuju statističku značajnost.

ispitanika sa sela se u odnosu na one iz grada nešto češće kao razlog razvoda navodi nasilje (22.7% naspram 16.3%), a nešto ređe preljuba (8% naspram 15.1%).

Dužina trajanja braka u vreme razvoda braka je obrnuto сразмерna obrazovanju ispitanika: od 6 za one sa visokim, preko 8 za one sa srednjim, do 9 godina za one sa niskim obrazovanjem. S obzirom na kasnije sklapanje braka, starost ispitanika i supružnika u vreme razvoda je ipak bila veća za one sa visokim (33 do 36), nego za one sa niskim obrazovanjem (31 do 33).

U drugoj fazi procesa – koja se naziva *porodično metasaznanje*, ispitanici su najčešće prvo obaveštavali svoje roditelje (60.5%), decu (18.2%), prijatelje (10.8%) ili najbližeg rođaka (9.3%).

Detetu/deci je odluku najčešće saopštavao sam ispitanik/ca (62%) ili oba supružnika zajedno (21%)⁸⁴. Reakciju deteta/dece na saopštenu odluku da se razvedu ispitanici su u preko dve trećine slučajeva (68.4%) doživeli kao pozitivnu, a kao negativnu u manje od trećine slučajeva (31.6%). Kao negativna je bila doživljena reakcija roditelja, kao i rođaka u petini slučajeva (21.9%, odnosno 22.1%), sestre ili brata – 15.9% i prijatelja u 14.8% situacija. Očevi su u većem broju slučajeva doživljivali kao negativne reakcije i dece (54.5%) i roditelja (48.9%) i brata/sestre (37%) i rođaka (35.6%) i prijatelja (34%)⁸⁵.

Savet i pomoć su najčešće traženi od roditelja (49.7%), stručnjaka (19.7%) ili prijatelja (16.6%). U poređenju sa razvedenim majkama, očevi su se dvostruko manje obraćali svojim roditeljima, a dvostruko više prijateljima i sestri/bratu.

Postoje razlike i u odnosu na obrazovanje ispitanika, jer su visokoobrazovani više orijentisani na podršku prijatelja od ispitanika sa srednjim i posebno od onih sa niskim obrazovanjem, kao i na pomoć stručnjaka u odnosu na njih (Tabela 4.2.).

⁸⁴ Za 9% dece je rečeno da su bila mala, a retko su supružnici decu obaveštavali odvojeno (2.6%).

⁸⁵ Sve razlike u percepciji reakcija okoline prema polu ispitanika pokazuju statističku značajnost.

Tabela 4.2. Pomoć i podrška u vreme razvoda (%)

Od koga ste tražili savet ili pomoć u ovom periodu					
obrazovanje ispitanika	od roditelja	sestre/brata	prijatelja	stručnjaka	Ukupno
osnovno i niže	61.9	23.8	0.0	14.3	100.0
srednje	54.3	9.4	14.0	20.0	100.0
više i visoko	36.1	14.6	26.8	22.0	100.0
Ukupno	49.7	12.0	17.0	20.1	100.0

$X^2 = (283, 6) = 18.09, p < 0.05, \text{Cramer's } V = .179$

U kontekstu prethodnih rezultata zanimljivo je da unutar nešto više od trećine (34.3%) ispitanika koji su sami ili sa supružnikom koristili usluge terapeuta (u savetovalištu ili zasebno) nema razlika gledano prema obrazovanju.

Ispitanici su velikom većinom bili zadovoljni podrškom koju su u ovom periodu dobijali od najbližih: od braće/sestara, dece, roditelja i prijatelja (od 83.4% do 89.7%). Petina (21%) nije bila zadovoljna podrškom stručnjaka u procesu razvoda, posebno ispitanici sa visokim obrazovanjem (26%). Iako su, kako je gore navedeno, više od majki opažali reakciju okoline na razvod kao negativnu, očevi izražavaju skoro isti stepen zadovoljstva podrškom koju su dobijali od različitih članova neformalne mreže.

Sledeća faza razvoda je *sistemska separacija* i ona podrazumeva zakonsko razdvajanje supružnika. Proces od rastave do podnošenja zahteva za razvod trajao je najčešće do šest meseci (59.3%) ili do godinu dana (24%). Razvodi su uglavnom sproveđeni na osnovu tužbe – ispitanika/ce (48.4%) ili supružnika (12.1%), a manje sporazumno (39.4%). Ispitanici sa visokim obrazovanjem su se u više slučajeva (47.8%) sporazumno razveli u odnosu na one sa srednjim (36.8%) i niskim (30.4%) obrazovanjem.

U procesu razvoda, ispitanici su najčešće imali jednu posetu centru za socijalni rad (35.6%), potom dve do pet (27%), ali i nijednu (24.2%). Prepostavljamo da su posebno problematični razvodi u kojima je bilo više od pet poseta centru za socijalni rad (13.2%), a taj slučaj je najčešći bio kod ispitanika sa završenom srednjom školom (18.3%) u odnosu na one sa osnovnim i visokim obrazovanjem (kod kojih je po 4%).

Medijacija je u 16% slučajeva dovela do sporazuma, dok je preko polovine (59.1%) ispitanika nije koristilo (što uključuje i one koji su sami napravili sporazum o razvodu), a kod ostalih (24.9%) nije dala rezultate. U odnosu na prosek, medijacija je bila uspešnija kod ispitanika sa visokim obrazovanjem (19.8%), a neuspešnija kod onih

sa niskim (34.8%), kao što je bila uspešnija kod ispitanika u gradu (18.8%), a neuspešnija kod onih koji žive na selu (30.7%).

Proces od podnošenja zahteva do razvoda je najčešće trajao manje od 6 meseci (59.1%), potom do godinu dana (27%), ali i preko godinu dana (13.8%).⁸⁶ Visinu alimentacije je češće određivao sud (58.5%), nego sami supružnici sporazumno (41.5%). Odluke o starateljstvu nad detetom ili decom su donesene sporazumno u preko polovine slučajeva, bilo da je dodeljeno jednom roditelju (49.4%) ili da je deljeno (4.6%), dok je u ostalim slučajevima sud odlučio. Ispitanici sa sela su u manje slučajeva uspevali da se sporazumeju o starateljstvu (42.7% i 2.7% deljeno), u odnosu na ispitanike koji žive u gradu koji su češće uspevali da naprave dogovor (51.4% i 5.2% deljeno).

U ovoj fazi razvoda, ispitanici su pomoć dobijali od roditelja (86.8%), potom prijatelja (83.9%), sestre/brata (82.5%), a manje od drugih rođaka (62%), advokata (54%) i stručnjaka (45%).⁸⁷ Zanimljivo je da su pomoć od advokata i stručnjaka više tražili ispitanici koji žive na selu, nego oni u gradu (65% naspram 50.5% i 48.4% naspram 43.9%).

Podaci o načinu odvijanja dinamike razvoda: kod većine kroz svađu, negativne reakcije, tužbe i suđenja, ukazuju da je proces nastanka post-razvodne porodice bio turbulentan i interakcijski težak za sve uključene aktere (oba supružnika i decu). Neformalne mreže podrške predstavljaju jači resurs u krizi i stresu i prilagođavanju promeni nego institucije sistema.

Poslednje dve faze razvoda: *sistemska reorganizacija i redefinicija porodice* odnose se na post-razvodnu jednoroditeljsku porodicu, a njihovi različiti sadržaji biće analizirani u poglavljima o svakodnevnom kontekstu roditeljstva, odnosima u porodici i funkcionalnosti porodice.

⁸⁶ Ovde se nanovo od proseka izdvajaju ispitanici sa završenom srednjom školom, jer je kod 18.2% njih razvod dugo trajao.

⁸⁷ Razlika prema obrazovanju se ispoljava utoliko što su ispitanici sa visokim obrazovanjem nešto više bili orientisani na pomoć prijatelja od ostalih, koji su se više oslanjali na srodrnike.

Nastanak porodica nevenčanih majki

Jedna trećina (34%) nevenčanih majki je planski zatrudnela, dok se ostalima trudnoća desila neplanirano. Kada se analizira u okviru svake obrazovne kategorije, vidi se da se rađanje kao rezultat odluke učestalije javlja sa rastom nivoa obrazovanja, pa je tako 11.6% ispitanica sa nižim, 33.5% – sa srednjim i 44.6% sa visokim obrazovanjem planski ostalo u drugom stanju. Međutim, drugi pokazatelji socio-ekonomskog statusa: prihodi po članu domaćinstva, zanimanje, indeksi materijalnog statusa i socijalnog kapitala – ne ukazuju na viši društveni položaj nevenčanih majki koje su planski ostale u drugom stanju. I kada se analizira posebno za one ispitanice koje žive same sa decom, a ne u okviru proširenog porodičnog domaćinstva, ne može se, barem na osnovu anketnog istraživanja, zaključivati da je planirana trudnoća motivisana izborom životnog stila samih majki koje imaju viši materijalno – obrazovno – profesionalni položaj. Istraživanje motivacije za izbor životnog stila ipak zahteva kvalitativni pristup.

Bez obzira na neplaniranu trudnoću, velika većina (83%) nije razmišljala o njenom prekidu. U skladu sa prethodnom analizom, srazmerno je više ispitanica sa nižim nego onih sa visokim obrazovanjem razmišljalo da prekine trudnoću (24.3% naspram 10.3%).

Većina ispitanica je zatrudnela sa dugogodišnjim partnerom (58.8%), nešto više od trećine (35.7%) sa muškarcem sa kojim su bile u kraćoj vezi, a mali broj (4.3%) sa osobom sa kojom nisu bile u vezi. Skoro svi očevi (95%) su bili upoznati sa trudnoćom. Oko jedne trećine očeva su nudili aktivnu podršku: zajednički život (27.3%) ili priznavanje deteta i podršku roditeljstvu (8.3%), a jedan deo očeva se postavio pasivno: davao (verbalnu) podršku da bi potom odustao od nje (21.3%) ili odluku prepustio partnerki (17.8%). Kod nekih očeva reakcije su bile negativne – bili su protiv rađanja (18.2%), a ostali nisu znali za trudnoću.

**Tabela 4.3. Reakcija oca deteta na trudnoću,
prema obrazovanju nevenčane majke (%)**

Obrazovanje majke	Reakcija oca							Ukupno
	bio je za rađanje, pa je kasnije odustao	pustio je da ja odlučim, a on prihvata svaku odluku	podržao me je i nudio zajednički život	podržao me je i nudio priznavanje deteta i podršku	bio je protiv rađanja	nije znao za trudnoću		
Osnovno i niže	29.7	16.2	16.2	2.7	21.6	13.5	100.0	
srednje	22.9	17.0	26.8	9.2	22.9	1.3	100.0	
više i visoko	13.2	22.6	41.5	11.3	5.7	5.7	100.0	
ukupno	21.8	18.1	28.4	8.6	18.9	4.1	100.0	

$X^2(243, 10)=28.51, p<0.05$, Cramer's $V=.242$

Kao što se vidi prema Tabeli 4.3., podrška očeva odluci majke da rodi vanbračno dete progresivno raste sa njenim obrazovanjem, što visokoobrazovne stavlja u znatno povoljniji položaj u odnosu na nevenčane majke koje nisu obrazovane.

U vreme nastanka porodice, rađanja deteta – četvrtina (24.6%) nevenčanih majki je imala 20 godina i manje, preko polovine (56.2%) 25 godina i manje⁸⁸. Njihov uzrast – mladost, povezan je sa njihovom strukturalnom nesamostalnošću i zavisnošću od pomoći najbliže okoline.

Preko dve trećine (68.4%) ispitanica su svoju odluku da rode i same odgajaju dete prvo saopštile svojim roditeljima, od kojih je najčešće tražena pomoć i podrška u ovoj fazi tranzicije u roditeljstvo (68.6%), i tu ne postoje razlike prema obrazovanju. Reakciju okoline na svoju odluku ispitanice su doživele kao pretežno pozitivnu (od 78.8% kad su u pitanju roditelji do 89.8% kad su u pitanju prijatelji). Međutim, skoro četvrtina doživila je negativnu reakciju svojih roditelja i to više ispitanice sa završenom srednjom školom, nego one sa osnovnom, a posebno one sa visokim obrazovanjem. Porodice nevenčanih majki u 42.6% slučajeva žive u proširenom porodičnom domaćinstvu (majčinih roditelja)⁸⁹ i to češće u gradu (45.5%) nego na selu (34.3%). U samostalnom domaćinstvu češće žive porodice nevenčanih majki sa visokim obrazovanjem (63.3%), nego onih sa završenom srednjom (48.2%) ili osnovnom školom (40%).

Nevenčane majke su veoma zadovoljne podrškom koju su dobile od svojih najbližih: najviše od strane prijatelja (91.8% zadovolj-

⁸⁸ Mediana godina nevenčane majke u vreme rođenja deteta je 25, a godina oca deteta – 28 godina.

⁸⁹ Više od jednoroditeljskih porodica razvedenih od kojih manje od trećine (32.3%), a posebno od obudovelih roditelja od kojih manje od petine (19.2%) živi u proširenom porodičnom domaćinstvu.

nih), sestre/brata (87.6%) i roditelja (83.5%), a najmanje od strane stručnjaka (22.9% nezadovoljnih).

Polovina očeva je dobrovoljno priznala očinstvo, a jedna desetina po zahtevu suda:

Tabela 4.4. *Priznavanje očinstva prema obrazovanju majke (%)*

	da, svojevoljno	da, sudskim putem je zahtevano	nije, nisam ni tražila	nije hteo, a meni nije bilo važno	nije hteo, mada sam insistirala	nije znao za trudnoću	Ukupno
Osnovno i niže	22.2	11.1	13.9	19.4	19.4	13.9	100.0
srednje	52.2	10.8	17.8	12.1	5.7	1.3	100.0
više i visoko	73.2	3.6	16.1	1.8	0.0	5.4	100.0
ukupno	52.6	9.2	16.9	10.8	6.4	4.0	100.0

X²(249, 10)=45.71, p<0.001, Cramer's V=.303

I u slučaju priznavanja očinstva vidljivo je da podrška partnera roditeljstvu nevenčane majke raste sa njenim obrazovanjem. Nepriznavanje očinstva je direktno povezano sa strukturalnom ranjivošću ovih jednoroditeljskih porodica⁹⁰: lišene dodatnog prihoda od alimentacije su nevenčane majke nižeg društveno-ekonomskog položaja, što njih i njihovu decu dodatno izlaže riziku od materijalne deprivacije i socijalne isključenosti.

U polovini porodica gde je otac priznao dete, alimentacija, a u preko 60% slučajeva i starateljstvo, dogovoreni su sporazumno, a u ostalim slučajevima prema odluci suda.

U ovoj fazi konstituisanja jednoroditeljskih porodica nevenčanih majki pomoć je najčešće dobijana od roditelja (85.5%), potom prijatelja (81%), sestre/brata (76.8%), rođaka (62.8%). Manje je tražena pomoć stručnjaka (39.5%) i advokata (35.8%), posebno od strane ispitanica sa nižim obrazovanjem (dvostruko i više manje u odnosu na one sa visokim).

Očigledno je da kada su u pitanju jednoroditeljske porodice nevenčanih majki postoji značajna razlika između obrazovanih i nevenčanih majki. U kojoj meri i na koji način te razlike utiču na njihov sva-kodnevni život, probleme, odnose i funkcionalnost videćemo iz daljih analiza.

⁹⁰ Videti treće poglavlje ove studije.

Nastanak jednoroditeljske porodice obudovelih roditelja

Suočavanje sa trajnim gubitkom supružnika i jednog roditelja predstavlja interakcioni i organizacioni kontekst koji je bitno različit od procesa nastanka ostala dva tipa jednoroditeljskih porodica. On nije oblikovan prethodnom odlukom ili delanjem, već ga obeležava adaptacija porodice na stres i trajnu strukturalnu dezorganizaciju usled gubitka jednog člana.

Promena je za preko dve trećine porodica bila iznenadna i neочекivana, s obzirom da je manje od trećine (29%) preminulih supružnika – roditelja dugotrajno bolovalo od hroničnog oboljenja, a ostali su preminuli naglo: od akutnog oboljenja (47.2%), poginuli u saobraćaju (14.7%), izvršili samoubistvo (4.4%) ili poginuli na radu (2.4%). Supružnik je preminuo najčešće nakon 15 godina braka, sa 43 godine starosti kada su ispitanice – udovice imale u proseku 38 godina, a ispitanici – udovci su imali 43 godine kada su preminule njihove supruge u proseku sa 40 godina⁹¹.

Reakcije okoline na situaciju u kojoj se našla porodica obudovelih ispitanici u većoj meri (u preko 90% slučajeva) doživljavaju kao pozitivne (razumevanje, podršku), a manje kao negativne (nerazumevanje, odbacivanje) u poređenju sa ostala dva tipa jednoroditeljskih porodica. Pored saosećajnosti, pozitivne reakcije ukazuju na veću legitimnost ovog tipa porodice u društvenom okruženju. Postoje, međutim, razlike u odnosu na obrazovanje obudovelih roditelja: preko četvrtine (26.1%) ispitanika sa nižim obrazovanjem doživeli su kao negativnu reakciju svojih roditelja⁹², a preko petine (22.6%) ih je tako doživelo reakciju rođaka.⁹³

Obudoveli roditelji su se u periodu tranzicije u novu životnu situaciju, u poređenju sa drugim samim roditeljima, manje oslanjali na savet i pomoć svojih roditelja (37.4%), a više od njih na prijatelje (22%) i na pomoć stručnjaka (17.6%). Trećina porodica (32.5%) je koristila usluge savetovališta ili terapeuta, a korišćenje formalnih

⁹¹ Zbog tendencije kasnijeg sklapanja braka kod visokoobrazovanih, u vreme kada je supružnik preminuo brakovi ispitanika sa osnovnim obrazovanjem su trajali duže, a sa visokim kraće: 18, odnosno 14 godina, dok su razlike u starosti ispitanika manje.

⁹² Pokazuje statističku značajnost $\chi^2(229, 2)=23.69$, $p<0.001$, Cramer's $V=.322$

⁹³ Pokazuje statističku značajnost $\chi^2(246, 2)=8.31$, $p<0.05$, Cramer's $V=.184$

izvora podrške raste sa obrazovnim nivoom: od 20% kod ispitanika sa nižim, preko 30% kod onih sa srednjim do 44.3% onih sa višim i visokim obrazovanjem⁹⁴.

Obudoveli roditelji nižeg obrazovanja, koji su reakciju svojih roditelja i rođaka na njihovu novu porodičnu situaciju doživeli kao negativnu, u istoj srazmeri (preko četvrтине) izražavaju nezadovoljstvo podrškom i pomoći koju su dobili od njih⁹⁵, a preko trećine je nezadovoljno podrškom stručnjaka⁹⁶. To je znatno veći stepen nezadovoljstva u poređenju sa ispitanicima sa završenim srednjim, a posebno onim sa visokim obrazovanjem. Očigledno je da su očekivanja ispitanika sa nižim obrazovnim i materijalnim statusom bila veća od dobijene količine, pretpostavljamo materijalne, pomoći od strane najbližih srodnika, ali i stručnjaka, što je uslovilo i da njihovu reakciju na svoju životnu situaciju više doživljavaju kao negativnu.

Promene i problemi u tranziciji u jednoroditeljsku porodicu

Tranzicija u jednoroditeljsku porodicu povezana je sa nizom promena, koje samim roditeljima mogu predstavljati problem. Ispitivali smo da li su naši ispitanici doživeli neku od sledećih promena: promenu prebivališta, promenu škole, promenu posla i promene u kruugu prijatelja, kao i da li su ih opažali kao problematične.

Iz donje tabele je vidljivo da su razvedeni roditelji češće nego ostali menjali prebivalište i da im je preseljenje bilo problem.

Promene nisu ravnomerno pogađale sve ispitanice/ke, što pokazuju dodatne analize⁹⁷.

Gledano po polu, žene su više od muškaraca menjale prebivalište u toku nastanka jednoroditeljske porodice: najviše razvedene majke u gradu i to i one koje žive same sa detetom i one koje su se vratile u roditeljsko domaćinstvo. I udovice su se selile nakon smrti supruga (19%), za razliku od udovaca (1.8%).

⁹⁴ Pokazuje statističku značajnost $X^2(22, 6)=14.8$, $p<0.05$, Cramer's V=.171

⁹⁵ Razlike pokazuju statističku značajnost $X^2(226, 2)=30.79$, $p<0.001$, Cramer's V=.369 i $X^2(242, 6)=5.84$ $p<0.05$, Cramer's V=.155

⁹⁶ Razlike pokazuju statističku značajnost $X^2(177, 2)=10.73$, $p<0.05$, Cramer's V=.246

⁹⁷ Ovde navodimo samo one razlike kod kojih se pokazuje statistička značajnost.

Tabela 4.5. Promene u toku nastanka jednoroditeljske porodice (%)

	Promena prebivališta			Ukupno	Promena škole			Ukupno
	da	ne	promena je bila problem		da	ne	promena je bila problem	
razvedeni	42.2	49.1	8.7	100.0	8.9	86.6	4.5	100.0
obudoveli	12.8	84.8	2.4	100.0	2.8	97.2	0.0	100.0
nevenčani	12.5	75.8	11.7	100.0	10.6	84.0	5.3	100.0
Ukupno	24.0	68.2	7.8	100.0	7.6	89.0	3.4	100.0
Promena posla			Ukupno	U krugu prijatelja			Ukupno	
da	ne	promena je bila problem		da	ne	promena je bila problem		
razvedeni	10.7	85.2	4.1	100.0	16.3	80.3	3.4	100.0
obudoveli	10.1	87.5	2.4	100.0	8.5	90.7	0.8	100.0
nevenčani	13.7	81.0	5.3	100.0	10.6	85.2	4.2	100.0
Ukupno	11.5	84.6	4.0	100.0	12.2	84.9	2.9	100.0

Gledano prema materijalnom statusu unutar pojedinačnih tipova jednoroditeljskih porodica, nevenčane majke sa niskim materijalnim statusom su dvostruko više (svaka četvrta) menjale prebivalište od onih sa visokim (svaka deseta) i to češće u gradu nego na selu.

Pored preseljenja, i kod nekih drugih promena se pokazuju razlike unutar jednoroditeljskih porodica. Nevenčane majke iz grada su dvostruko više (svaka četvrta) menjale posao od onih sa sela (svaka deseta). Promenu odnosa prijatelja prema njima najviše su percepirale razvedene žene – dvostruko više od muškaraca, posebno one koje žive u samostalnom domaćinstvu.

Sledstveno različitim uzrocima i dinamici nastanka tri tipa jednoroditeljskih porodica, oni roditelji koji su odgovorili na pitanje sa otvorenim odgovorom *koje su im promene najteže pale i zašto*, naveli su različite stvari. Razvedenim roditeljima su teške bile sledeće promene (navedene redom prema učestalosti navođenja): promena prebivališta, samoća i gubitak partnera, povećanje obaveza u kući oko dece, gubitak prijatelja, nedostatak materijalnih sredstava i promena posla. Nevenčanim majkama – nedostatak materijalnih sredstava, promena prebivališta, odbacivanje od strane prijatelja i okoline, nedostatak vremena zbog obaveza prema detetu. Obudovelim – samoća (gubitak supružnika), promena prebivališta, povećanje obaveza u kući i dodatni poslovi. Ovi odgovori na dobar način reflektuju različite kontekste: strukturalne (nivo materijalne situiranosti) i

kulturalne i interakcijske (nivo legitimacije i prihvaćenosti) – koji odlikuju svakodnevni život ovih porodica.

Ni ovi problemi, međutim, nisu uniformni – i oni imaju svoju rodnu dimenziju⁹⁸. Razvedeni roditelji oba pola navode promenu prebivališta, ali majke navode samoču i gubitak partnera, kao i gubitak prijatelja i nedostatak materijalnih sredstava, koje očevi uopšte ne navode, a njima je teže palo povećanje obaveza u kući i oko dece, a potom i promena posla.

Odgovori na pomenuto pitanje sa otvorenim odgovorom može nam dati neke kvalitativne uvide u obim i dubinu promena sa kojima su se nakon razvoda suočile ispitanice. Nekoliko njih je ukazalo na sveobuhvatnost promena i problem prilagođavanja na novi život:

Ceo život se promeni, sve.

Promena načina života, sve se promeni sa razvodom.

Teško je ponovo uspostaviti životnu ravnotežu, sve se promeni.

Sve mi je bilo podjednako teško.

Neke ispitanice su naglasile samoču i usamljenost:

Najteže mi je pala samoča i nesigurnost zbog odsustva muškarca u kući.

Nedostatak partnera, moralna podrška i u početku finansijska.

Nedostatak seksualnih odnosa i promena u shvatanju ljubavi.

To što sam sama i deca pate.

U periodu nastanka jednoroditeljskih porodica, roditelji su se susretali i sa problemima vezanim za posao. Iz Tabele 4.6. je jasno da su nevenčane majke bile više pogodjene problemima u vezi sa poslom u poređenju sa drugim samim roditeljima.

Tabela 4.6. *Problemi u periodu nastanka jednoroditeljske porodice (%)*

	Problemi sa zapošljavanjem	Problemi sa radnim vremenom	Problemi sa bolovanjima	Problemi sa ponašanjem šefa	Problemi sa ponašanjem kolega
	da	da	da	da	da
razvedeni	18.5	17.2	7.2	6.9	3.8
obudoveli	15.9	13.5	5.8	7.0	4.1
nevenčani	27.5	17.6	12.8	10.5	7.1
Ukupno	20.6	16.2	8.6	8.1	4.9

⁹⁸ Ovde navodimo samo one razlike kod kojih se pokazuje statistička značajnost.

Očekivano je da što je niži obrazovni nivo samih roditelja, to su se češće susretali sa problemom zapošljavanja. Nevenčane majke su, međutim, u više slučajeva imale probleme sa zapošljavanjem i kada imaju više i visoko obrazovanje: u 17.2% slučajeva, u poređenju sa 11.8% razvedenih i 10.2% obudovelih.

Problem sa zapošljavanjem imaju posebno oni sami roditelji sa niskim društvenim položajem gledano prema profesiji i prema materijalnom statusu domaćinstva – mereno indeksom. Ovaj problem nanovo ima rodnu dimenziju: dvostruko više je pogađao razvedene i obudovele majke nego očeve.

Diskusija

Tranzicija u novi porodični oblik se u sva tri tipa jednoroditeljske porodice odvija u jakom neformalnom okruženju od kojeg se mnogo očekivalo i dobijalo.

Neformalne mreže, posebno roditeljska porodica, imaju srazmerno najveći značaj kao izvor podrške za nevenčane majke, koje su u trenutku nastanka jednoroditeljske porodice bile najmlađe, strukturalno najranjivije i time najzavisnije od pomoći najbližih. Ta podrška nije bila bezkonfliktna, s obzirom da su neke ispitanice reakciju roditelja na svoju odluku da same rode dete doživele kao negativnu. One su, međutim, izrazile visok stepen zadovoljstva podrškom i pomoći koje su dobijale od strane svojih roditelja i drugih iz neformalnog okruženja. Slično je sa razvedenim roditeljima: više je onih koji su prvobitnu reakciju svojih roditelja i rođaka doživeli kao negativnu nego onih koji izražavaju nezadovoljstvo. Obudoveli roditelji su pomoći i podršku dobijali od različitih aktera iz neformalnog okruženja: roditelja, prijatelja, rođaka i srazmerno su zadovoljni i reakcijom i podrškom okoline, osim dela onih s najnižim obrazovanjem, čija se očekivanja nisu ispunila.

Dva procesa koja predstavljaju strukturalnu i funkcionalnu de-zorganizaciju i nose rizik interakcione dezintegracije – razvod i smrt supružnika/roditelja upućivali su naše ispitanike više na pomoć stručnjaka. U korišćenju formalne, institucionalne podrške u ovoj fazi životnog ciklusa jednoroditeljske porodice očitavaju se neke od stratifikacijskih razlika prema obrazovanju ispitanika/ispitanica.

Zadovoljstvo je najmanje kada je u pitanju pomoć dobijena od strane stručnjaka.

Analize pokazuju takođe da su u procesu tranzicije u jednoroditeljske porodice kvalitativno različito bile opterećene problemima koje je prouzrokovala promena njihovog statusa, što je povezano sa njihovim različitim kontekstima nastanka. Majke su više od očeva osećale teret promena, a nevenčane majke su imale najviše problema u vezi sa poslom i materijalnim statusom.

Unutar sva tri tipa porodica, obrazovanje se pokazalo kao obeležje koja najviše diverzifikuje same roditelje: u količini i tipu podrške – neformalne i formalne, u reakcijama okoline i u zadovoljstvu, a ono je povezano sa različitim materijalnim položajem domaćinstva i društvenim položajem roditelja⁹⁹. Rodna dimenzija se pokazuje kao relevantna za diverzifikaciju roditeljstva u procesu tranzicije u jednoroditeljsku porodicu.

Kakve su razlike u interakcionim kontekstima nastale usled različite dinamike nastanka ova tri tipa jednoroditeljskih porodica, promena i sa njima povezanih problema, kao i različite količine i kvaliteta podrške koje su ispitnice i ispitnici dobijali, kako se one reflektuju na svakodnevnicu i njene probleme, a kako na odnose i funkcionalnost porodice, teme su analiza u narednim poglavljima.

⁹⁹ Videti treće poglavje ove studije.

SVAKODNEVNI KONTEKST RODITELJSTVA

U ovom poglavlju namera nam je da predstavimo kontekst svakodnevnog života jednoroditeljskih porodica preko nekoliko njegovih osnovnih odlika: materijalne situacije, aktivnosti domaćeg rada i aktivnosti nege i brige vezane za dete, širih problema porodice i posebnih problema roditeljstva sa kojima se prema vlastitom opažanju suočavaju sami roditelji, podrške – neformalne i formalne na koju računaju u suočavanju sa problemima svakodnevnog života svojih porodica, kao i kvantiteta i kvaliteta institucionalne pomoći koji su dobili. Specifičnost svakodnevnog života pojedinačnih porodica se, kao i u prethodnim poglavlјima, analizira kroz stalnu komparaciju sa dvoroditeljskim porodicama, između tipova jednoroditeljskih porodica i u odnosu na stratifikacijske odlike unutar proučavanog tipa porodice. Nalazi se tumače u kontekstu u prethodnim poglavlјima predstavljenih odlika njihovog društvenog položaja, kao i odlika procesa njihovog nastanka.

U analizi polazimo od ustanovljavanja promena materijalne situacije u toku nastanka jednoroditeljske porodice i njihove sadašnje finansijske situacije i strategija suočavanja sa njom.

Materijalno stanje se malo ili znatno pogoršalo nakon nastanka jednoroditeljske porodice u oko polovini slučajeva: od 42% kod razvedenih, preko 49% kod nevenčanih do 56% kod obudovelih.

Tabela 5.1. *Promena materijalnog stanja nakon nastanka jednoroditeljske porodice (%)*

	manje – više je isto	malо se pogoršalo	znatno se pogoršalo	malо se popravilo	znatno se popravilo	ukupno	
tip	razvedeni	44.6	26.6	15.5	8.0	5.3	100.0
obudoveli	43.2	27.6	28.0	1.2	0.0	100.0	
nevenčani	50.0	28.1	20.7	0.4	0.7	100.0	
Ukupno	45.9	27.4	20.9	3.6	2.3	100.0	

U suočavanju sa ovom vrstom problema izražena je rodna nejednakost, jer je daleko više žena nego muškaraca osetilo pogoršanje materijalnog položaja kada su ostale same sa decom¹⁰⁰. Život u proširenom porodičnom domaćinstvu ublažava materijalnu deprivaciju jednoroditeljskih porodica¹⁰¹, što su za sve tipove porodica pokazala i druga domaća istraživanja (Petrović, 2009).

Više su pogoršanje osetili oni ispitanici koji imaju nizak materijalni status meren indeksom¹⁰². Drugim rečima, porodice u kojima roditelji individualno pripadaju rizičnijim grupama izložene su dodatnom riziku od pauperizacije.

Osnovna strategija rešavanja problema pogoršanja materijalne situacije je dodatni posao – veća radna angažovanost roditelja.

Tabela 5.2. Strategije suočavanja sa materijalnom deprivacijom (%)

	Ako se materijalno stanje pogoršalo, šta preduzimate da ga popravite	Ukupno			
	ništa	dodatni posao, veća radna angažovanost	pomoći roditelja, priatelja	ostalo	
razvedeni	16.1	70.3	4.2	9.3	100.0
obudoveli	22.2	63.0	3.7	11.1	100.0
nevenčani	16.1	75.0	1.8	7.1	100.0
Ukupno	18.0	69.5	3.3	9.2	100.0

Alimentacija – novac za izdržavanje deteta od strane drugog roditelja, značajan je izvor prihoda za one porodice koje je redovno

¹⁰⁰ Kod razvedenih je 63.8% muškaraca u istoj materijalnoj situaciji kao i pre razvoda za razliku od 41.3% žena, dok se stanje pogoršalo kod 44.6% žena nasuprot 27.7% muškaraca, $\chi^2(323,2)=8.25$, $p<.05$, Cramer's $V=.160$. Kod obudovelih je situacija još drastičnija jer je 75% muškaraca u istoj materijalnoj situaciji za razliku od 34% žena, dok se stanje pogoršalo kod čak 64.4% žena nasuprot 25% muškaraca, $\chi^2(250,2)=29.912$, $p<.001$, Cramer's $V=.236$.

¹⁰¹ Među razvedenima je 66.3% unutar proširenih porodica čija je materijalna situacija ista za razliku od 44.1% onih koji žive samostalno, dok se situacija pogoršala kod 55.9% onih koji žive samostalno za razliku od 33.7% onih unutar proširenih porodica $\chi^2(280,1)=12.138$, $p<.001$, Cramer's $V=.208$. Kod nevenčanih je 57.6% unutar proširenih porodica materijalna situacija ista za razliku od 45% onih koji žive samostalno, dok se situacija pogoršala kod 55 % onih koji žive samostalno za razliku od 42.4% onih unutar proširenih porodica $\chi^2(267,1)=4.22$, $p<.05$, Cramer's $V=.126$.

¹⁰² Za obudovele je stepen korelacija između stepena poboljšanja – pogoršanja materijalne situacije i materijalnog indeksa mereno Spearman $ro=-.186^*$, a za nevenčane roditelje Spearman $ro=-.201^*$.

primaju. To nažalost često nije slučaj za polovinu porodica razvedenih roditelja i skoro dve trećine nevenčanih majki:

Tabela 5.3. *Da li drugi roditelj ispunjava obavezu isplaćivanja alimentacije (%)*

	nevenčani	razvedeni
da, u potpunosti	24.9	35.2
da, nakon insistiranja, opominjanja	5.1	14.3
sporadično daje novac	7.0	14.0
ne daje alimentaciju	15.8	36.5
otac je bez „obaveze“ alimentacije	47.3	0.0
	100.0	100.0

Nevenčane majke sa niskim obrazovanjem i sa niskim materijalnim statusom domaćinstva – gledano prema indeksu i prema prosečnom prihodu po članu, izdvajaju se kao posebno deprivirane što se tiče primanja alimentacije.

Posebno su strukturalno ranjive nevenčane majke koje imaju više dece, kojih je u našem uzorku petina (21%): one u dve trećine slučajeva žive same sa decom (64.3%), najviše u gradovima (78.6%), a preko polovine ovih porodica ima nizak materijalni status gledano prema indexu (52.8%). Iako većinom imaju završeno srednje obrazovanje (57.1%), one imaju nizak socio-profesionalni status (54.5%). Pošto trećina nevenčanih majki više dece ne prima alimentaciju (34.3%) ili je prima sporadično (11.4%), njihove porodice u preko dve trećine slučajeva imaju niske prihode po članu domaćinstva (67.9%). Sva navedena obeležja ukazuju da su porodice nevenčanih majki sa više dece, pod velikim rizikom od socijalne isključenosti, posebno ako žive same i nemaju alimentaciju i podršku najbližih.

Najveći broj roditelja ne preuzima ništa kad se suoči sa problemom neredovne alimentacija, a četvrtina razvedenih i trećina nevenčanih majki dece koju su očevi priznali, podigla je tužbu da bi pokušala da reši ovaj problem.

Manje od polovine (47.5%) razvedenih roditelja koji nisu starijeti se u potpunosti pridržava dogovora ili sudske odluke o viđanju deteta, jedna petina ga/ih ne viđa, dok ostali to čine sporadično. Očevi koji su priznali očinstvo iz vanbračne zajednice, u manje od polovine (42.2%) slučajeva redovno viđaju dete/decu, manje od trećine sporadično, a četvrtina ih ne viđa uopšte. Preko polovine ra-

zvedenih roditelja (52%) i nevenčanih majki (54.1%) je izjavilo da bi volelo da dete češće bude u kontaktu sa drugim roditeljem.

Domaći rad i briga o detetu

Kao deo konteksta roditeljstva ispitivali smo podelu rada u domaćinstvu jednoroditeljskih porodica, na osnovu istog instrumenta kao u istraživanju dvoroditeljskih porodica iz 2008. godine, što nam je dalo osnov za poređenje.

Kada se gledaju svi tipovi porodica i domaćinstava, podela domaćih poslova odvija se u srazmeri četiri petine – jedna petina između roditelja – ispitanika/ispitanice i druge odrasle osobe. U raspodeli domaćeg rada sasvim je jasna rodna dimenzija. Majke u inokosnim jednoroditeljskim porodicama skoro sve poslove obavljaju same: teret domaćih poslova je sada veći, jer ga je u inokosnim dvoroditeljskim porodicama ipak jednim delom delila sa suprugom (u prosečnom obimu učešća oko 5%)¹⁰³. S druge strane, očevi koji žive sami sa decom kuvaju na primer sami u oko polovini porodica, dok značajnu pomoć dobijaju od druge odrasle osobe (35.7% razvedenih, 22.2% obudovelih) ili u slučaju obudovelih očeva – deteta (24.4%) koji preuzimaju tu dužnost. Slično je i sa poslovima čišćenja domaćinstva i peglanja odeće, dok kupovinu namirnica obavljaju u najvećoj meri ispitanice i ispitanici, uz delimičnu pomoć od strane dece.

Način na koji deluju rodna dimenzija i tip porodičnog domaćinstva prikazaćemo uporedno na primeru tri obaveze: kuvanja (kao aktivnosti koja podrazumeva izvesne veštine), čišćenja domaćinstva (koja to ne zahteva) i kupovine (što je najčešće deljena aktivnost).

Tabela 5.4. Uporedni prikaz obavljanja domaćeg posla kuvanja glavnog obroka prema polu i tipu domaćinstva (%)

Jednoroditeljske porodice	tip porodice	majka sa detetom	otac sa detetom	majka sa detetom u PP	otac sa detetom u PP
Ko uglavnom kuva	ispitanik/ca	94.6	55.8	55.6	23.7
	dete	0.2	18.2	0.4	2.6
	druga odrasla osoba	5.2	26.0	44.0	73.7
Ukupno		100.0	100.0	100.0	100.0
Dvoroditeljske porodice	tip porodice	nuklearna		proširena	
Ko uglavnom kuva	otac-suprug	5.0		2.4	
	majka-supruga	88.7		54.5	
	dete	0.1		0.0	
	druga odrasla osoba	6.2		43.1	
Ukupno		100.0		100.0	

¹⁰³ Analiza podataka iz baze ankete o porodicama iz 2008. godine

Tabela 5.5. Uporedni prikaz obavljanja domaćeg posla čišćenja domaćinstva prema polu i tipu domaćinstva (%)

Jednoroditeljske porodice	tip porodice	majka sa detetom	otac sa detetom	majka sa detetom u PP	otac sa detetom u PP
Ko uglavnom čisti	ispitanik/ca	92.8	61.0	73.1	26.3
	dete	5.4	15.6	2.6	7.9
	druga odrasla osoba	1.8	23.4	24.4	65.8
Ukupno		100.0	100.0	100.0	100.0
Dvoroditeljske porodice	tip porodice	nuklearna		proširena	
Ko uglavnom čisti	otac-suprug	4.9		3.0	
	majka-supruga	82.1		72.1	
	dete	2.7		1.1	
Ukupno		100.0		100.0	

Tabela 5.6. Uporedni prikaz obavljanja domaćeg posla svakodnevne kupovine namirnica prema polu i tipu domaćinstva (%)

Jednoroditeljske porodice	tip porodice	majka sa detetom	otac sa detetom	majka sa detetom u PP	otac sa detetom u PP
Ko uglavnom obavlja kupovinu	ispitanik/ca	91.6	80.5	62.1	57.9
	dete	6.8	13.0	1.3	10.5
	druga odrasla osoba	1.6	6.5	36.6	31.6
Ukupno		100.0	100.0	100.0	100.0
Dvoroditeljske porodice	tip porodice	nuklearna		proširena	
Ko uglavnom obavlja kupovinu	otac-suprug	25.3		17.9	
	majka-supruga	56.9		53.0	
	dete	4.0		2.2	
Ukupno		100.0		100.0	

Kada sama majka sa decom živi u proširenom porodičnom domaćinstvu, poslovi se dele između nje i njene majke – najviše kuhanje, potom kupovina, pa peglanje i čišćenje i tu se situacija ne razlikuje značajno u odnosu na dvoroditeljske porodice. Sami očevi koji žive u proširenom domaćinstvu, međutim, više učestvuju u obavljanju kućnih poslova nego očevi u dvoroditeljskim porodicama u proširenim porodičnim domaćinstvima, što je očigledno i iz gornjih tabela.

Dete/deca preuzimaju neke poslove (kao što su pranje sudova, peglanje, čišćenje, kupovina – oko 10%) srazmerno više u porodicama obudovelih, što je povezano sa njihovim starijim uzrastom. Jedini izuzetak je sređivanje vlastite sobe što je obaveza koju deca nešto više preuzimaju, opet srazmerno starosti najviše deca u porodicama obudovelih roditelja (46.7%), potom razvedenih (34.9%) i deca u porodicama nevenčanih majki (17%), koja su najmlađa.

Aktivnosti brige o detetu smo takođe merili istim setom pitanja kao i u istraživanju dvoroditeljskih porodica iz 2008. godine. Ovaj domen reproduktivnog rada u porodici obuhvata sledeće aktivnosti: odvođenje deteta u obdanište, u školu, na vanškolske aktivnosti i

kod lekara, kao i pomoć u učenju i odlazak na roditeljske sastanke. Aktivnost odvođenja deteta kod lekara je najmanje vezana za određeni detetov uzrast, pa je možemo uzeti kao najindikativniju za reci-procit roditeljstva i saradnju roditelja u odgoju dece: 58.7% venčanih roditelja tu obavezu obavljaju zajedno ili naizmenično, ali samo 11.3% razvedenih i 4.5% nevenčanih. Ne tako drastične razlike, ali sa istim trendom da je briga o detetu obaveza samo roditelja koji je staratelj, pokazuju se i kad se sagledavaju odlasci na roditeljske sastanke (gde oba roditelja učestvuju u 36.1% dvoroditeljskih, a u 4.6% jednoroditeljskih porodica), kao i pomoć u učenju (26% nasprom 4.2%) ili odvođenje deteta na vanškolske aktivnosti (19.2% prema 4.2%).

Imajući ovo u vidu, ne čudi podatak da je preko polovine razvedenih roditelja i nevenčanih majki veoma nezadovoljno učestovanjem drugog roditelja u vaspitanju dece (47.2%), u organizaciji života deteta (53.7%), u kontaktu sa institucijama – školom, lekarom (54.6%), u angažovanju oko školskih aktivnosti (56.4%), u pomoći oko školskih obaveza (58.3%), dok je broj sasvim zadovoljnih veoma mali (od 5 do 7%).

Štaviše, neučestvovanje u obavezama koje se tiču deteta je drugi po učestalosti, nakon problema oko novca – izdržavanja, razlog sukoba između pređašnjih partnera – supružnika u četvrtini jednoroditeljskih porodica razvedenih i petini porodica nevenčanih majki¹⁰⁴.

Percepcija problema u jednoroditeljskim porodicama

Kao i drugi, sami roditelji se susreću sa spektrom problema i razvijaju strategije za njihovo prevazilaženje. Pogledaćemo po čemu je njihova situacija specifična.

Materijalna situacija i napor da se ona poboljša povezani su sa većinom problema sa kojima se susreću sami roditelji.

¹⁰⁴ O sukobima videti više u narednom poglavlju o odnosima u porodici.

Tabela 5.7. *Problemi sa kojima se susreću roditelji u jednoroditeljskim porodicama (opcije „često“ i „vrlo često“ zajedno u %)*

	razvedeni	obudoveli	nevenčani
nedovoljno novca	56.6	53.9	62.7
nedostatak vremena za svoje potrebe	49.5	44.9	52.8
nedovoljno pomoći oko kućnih poslova	30.2	27.3	26.3
nedostatak drugog roditelja u vaspitanju	32.2	64.2	37.7
nerazumevanje okoline	11.7	11.8	24
usamljenost	28.6	58.9	32.6
sukobi sa decom	5.6	3.2	4.3
prezir i podsmeđ okoline	5.9	3.6	13.8
uskladivanje radnih i porodičnih obaveza	27.5	24.4	29.0
umor	49.3	61.8	51.7
neraspoloženje	25.4	36.6	31.0

Problemi koji dominiraju u oko polovine sva tri podtipa jednoroditeljskih porodica su nedostatak novca¹⁰⁵, nedostatak vremena za svoje potrebe i umor¹⁰⁶.

Mada manje učestali, zajednički su im i problemi usklađivanja radnih i porodičnih obaveza (zastupljeni u oko četvrtine svih jednoroditeljskih porodica) i nedovoljno pomoći oko kućnih poslova (između četvrtine i trećine roditelja, posebno oni koji žive u inokosnom domaćinstvu) i neraspoloženje. Najmanje zastupljen problem u sva tri tipa porodica su sukobi sa decom.

Razlike se pojavljuju kod onih problema koji su povezani sa nastankom jednoroditeljskih porodica, pa tako obudovale često tišti nedostatak drugog roditelja u vaspitanju i usamljenost¹⁰⁷, a nevenčane majke se češće od ostalih samih roditelja susreću sa nerazumevanjem, pa i prezicom okoline. Nerazumevanje okoline više od proseka za taj tip porodice prijavljuju obudoveli niskog materijalnog statusa, profesionalnog položaja i obrazovanja, i razvedeni čiji je materijalni

¹⁰⁵ Statistički značajno povezano za sva tri tipa jednoroditeljskih porodica – sa niskim prihodima po članu domaćinstva, niskim materijalnim statusom, nižim obrazovanjem.

¹⁰⁶ U prethodnom istraživanju se u otvorenim odgovorima takođe izdvajaju slični problemi razvedenih i obudovelih roditelja: kao prvi problem navodili su: nedovoljno novca, usamljenost, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu; kao drugi: nedovoljno novca, usamljenost, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu, reakciju okoline i stigmatizaciju; a kao treći: usamljenost, reakciju okoline i stigmatizaciju, previše obaveza i odgovornosti oko dece i u domaćinstvu.

¹⁰⁷ Kod svih samih roditelja je usamljenost prisutnija kod ispitanika sa nižim profesionalnim položajem, što je saglasno sa analizama u trećem poglavljju ove studije, kao i sa rezultatima ranijih studija roditeljstva (Tomanović, 2004; 2010).

i profesionalni status nizak. Očigledno je, kao što smo napomenuli u analizi nastanka porodica, da su očekivanja od podrške kod ovih ispitanika veća od onoga što opažaju da dobijaju, što se percepira kao nerazumevanje i izaziva nezadovoljstvo.

Primetno je da su nevenčane majke, a posebno one sa niskim profesionalnim položajem i indeksom materijalnog statusa domaćinstva, u odnosu na ostale ispitanike/ispitanice češće opterećene materijalnim problemima i problemima povezanim za nelegitimaciju i stigmatizaciju, što je refleksija njihovog izrazito ranjivog strukturalnog položaja.

Vremenska dimenzija, period koji je protekao od nastanka jednoroditeljske porodice – ima uticaja na percepцију problema i on nije jednoznačan. Tako se sa protokom vremena kod razvedenih smanjuje učestalost problema nerazumevanja (koeficijent korelације $-.107$)¹⁰⁸ i prezira i podsmeha okoline ($-.134$), a povećava učestalost javljanja problema nedovoljne pomoći oko kućnih poslova (.141) i sukoba sa decom (.205)¹⁰⁹. Kod obudovelih roditelja, protok vremena smanjuje učestalostjavljanja problema nedovoljne pomoći oko kućnih poslova ($-.125$) i usklađivanja radnih i porodičnih obaveza ($-.108$). Zanimljivo je da se problem nedovoljnosti novca kod nevenčanih majki tokom vremena počinje učestalije javljati (.173), kao i sukobi sa decom (.157), dok se smanjuje učestalostjavljanja problema nedostatka vremena za svoje potrebe ($-.150$).

Problemi roditeljstva i mreže podrške

Koristeći isti instrument kao u istraživanjima iz 2003. i 2008. godine, roditelje u jednoroditeljskim porodicama smo pitali da rangiraju po važnosti tri od problema navedenih na listi koji kod njih izazivaju najveću zabrinutost. Analize prvorangiranih odgovora, kao i zbirnih rangova ukazuju na neke zanimljive specifičnosti.

¹⁰⁸ Navodimo samo one korelacije koje pokazuju statističku značajnost.

¹⁰⁹ Problem koji se kod svih ispitanika navodi kao redak, a ovde je verovatno povezan sa adolescencijom dece.

Tabela 5.8. Izvori zabrinutosti za roditelje najčešće navođeni u I rangu prema tipu porodice (%)

	razvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
detetovo zdravlje	32.0	25.9	32.6	32.7
opasnosti od alkohola i/ili droga	16.6	15.7	10.4	19.5
finansijski problemi -"spajanja kraja s krajem"	9.2	16.5	15.6	6.8
opasnost u saobraćaju	11.1	8.2	10.0	17.0
opasnost da dete bude napadnuto/maltretirano	10.2	7.1	8.9	6.2

Kod svih tipova jednoroditeljskih, kao i kod dvoroditeljskih porodica, najčešće sa na prvom rangu navodi zabrinutost za zdravlje deteta, za razliku od rezultata ankete iz 2003. godine kada je ovaj problem bio treći po učestalosti navođenja u prvom rangu (Tomanović, 2004, 2010). Drugi po učestalosti navođen problem za razvedene i roditelje u dvoroditeljskim porodicama je zabrinutost zbog opasnosti od alkohola i/ili droga, koji je bio najčešće navođen 2003. godine. Nevenčane majke i obudoveli roditelji češće od toga kao izvor zabrinutosti navode finansijske probleme sa kojima se suočavaju, znatno više nego roditelji u dvoroditeljskim, a na nivou rezultata iz 2003. godine (Tomanović, 2004). Kako su i nalazi prethodnih studija pokazali, ovaj problem je u direktnoj korelaciji sa nižim materijalnim položajem, a tu su srazmerno više zastupljene nevenčane majke i obudoveli roditelji. Na trećem mestu po intenzitetu zabrinutosti je za razvedene i za roditelje u dvoroditeljskim porodicama opasnost u saobraćaju, a tu se potonji posebno razlikuju od roditelja u jednoroditeljskim. Čini se da zabrinutost od vršnjačkog nasilja postaje tokom vremena značajan problem za sve roditelje. To se pokazuje kada se pogledaju zbirno sva tri ranga (Tabela 5.9.), gde se vidi da razvedeni roditelji i nevenčane majke učestalije navode nasilje, nego kad se posmatra samo prvi rang. Najveća razlika se i dalje vidi u znatno većoj ozbiljnosti finansijskog problema za porodice nevenčanih majki i obudovelih roditelja, posebno u odnosu na dvoroditeljske porodice.

Tabela 5.9. Najčešći navođeni izvori zabrinutosti za roditelje - zbirno u tri ranga prema tipu porodice (%)

	razvedeni	obudoveli	nevenčani	dvoroditeljske
detetovo zdravlje	61.2	55.7	56.3	61.0
opasnosti od alkohola i/ili droga	40.3	48.2	33.3	51.8
finansijski problemi -"spajanja kraja s krajem"	28.3	38.8	40.4	19.3
opasnost u saobraćaju	29.8	21.6	24.8	37.3
opasnost da dete bude napadnuto/maltretirano	31.1	30.2	35.2	32.4

Kao i u prethodnim istraživanjima 2003. i 2008. godine, roditelje u jednoroditeljskim porodicama smo pitali kome bi se prvo, a kome potom obratili za pomoć kada bi se susreli sa problemom koji kod njih izaziva najveću zabrinutost. Kao prvoizabrani se u prosečno jednoj četvrtini slučajeva javljaju roditelji ispitanika: kod nevenčanih majki je učestalost ovog izbora preko jedne trećine (35.2%), a kod obudovelih ispod petine (17.8%), dok se razvedeni ne razlikuju od dvoroditeljskih porodica iz 2008. godine. Za obraćanje nekoj službi opredelilo se oko četvrtine roditelja i tu ne postoji razlike između porodica, što je svakako povezano sa vrstom problema koju su navodili, a slično je i sa obraćanjem stručnjacima, koji su po učestalosti sledeći izbor za pomoć. Kada se zbirno gledaju prvi i drugi izbor za pomoć, distribucije su slične.

Formalna – institucionalna podrška

Pošto je analiza pokazala da u tranziciji u jednoroditeljsku porodicu najveći izvor pomoći i podrške predstavljaju neformalne mreže i kontakti, ovde smo ispitivali izvore formalne podrške – da li je i kakva pomoć tražena od države: novčana, savetodavna, oko zaposlenja, oko dece, oko stambenog prostora.

Ustanovljeno je da je najviše tražena novčana pomoć – dobilo ju je 31.4% nevenčanih majki, 19.8% obudovelih i 16.1% razvedenih roditelja, dok je između polovine (nevenčanih) i dve trećine (obudovelih i razvedenih) ispitanika nije tražilo, a oko šestine (svih roditelja) je tražilo, ali nije dobilo traženu pomoć.

Razvedeni roditelji su nešto više od drugih koristili savetodavnu pomoć, ali je četiri petine ispitanika nije tražilo, a mnogo je manje odbijenih u odnosu na novčanu pomoć. Od petine roditelja koji su tražili pomoć oko zapošljavanja, trostruko je više onih koji su odbijeni od onih koji su tu pomoć dobili. Najmanje je tražena i dobijena pomoć oko dece i oko stambenog prostora.

Obrazloženja razloga za odbijanje kada je tražena pomoć od različitih društvenih institucija koje su ispitanice i ispitanici navodili, ukazuju na mnogostrukе probleme sa kojima suočavaju sami roditelji. Prikaz nekih tipičnih iskaza može nam pružiti makar mali kva-

litativni uvid u složenost položaja i svakodnevnog života jednoroditeljskih porodica.

Najveći broj iskaza se odnosi na razloge za odbijanje za traženu novčanu pomoć, koji su vezani i za nedefinisan sadržaj pojma „samohranosti“ i često rigidna pravila ko se kvalifikuje za mere materijalne podrške:

Tražila sam novčanu pomoć, ali kako sam se odselila kod roditelja, u centru za socijalni rad su mi rekli da su roditelji dužni da me izdržavaju, bez obzira što sam punoletna. (razvedena majka).

Za stan nisu hteli ni da me saslušaju, a u vezi MOPa („materijalno obezbeđenje porodice“) ne mogu da ostvarim čak ni sa zakskim minimalnim primanjem, bez obzira na status samohranog roditelja dvoje dece. (nevenčana majka).

Zaposlena sam i nemam pravo na pomoć, deca isto nemaju pravo na porodičnu penziju, jer je otac imao malo radnog staža. (udovica).

Pokojnom mužu je nedostajalo tri meseca da bi deca dobila penziju. (udovica).

Česti su i problemi sa zapošljavanjem, koji se usložnjavaju kad roditelj (majka) nema načina da obezbedi čuvanje dece, jer: *nezaposleni samohrani roditelj nema prava na obdanište* (nevenčana majka).

Odbili su me za posao, otkaz sam dobila od kako sam ostala u drugom stanju, a u obdaništu «nema mesta». (razvedena majka).

Posebno je težak položaj samih roditelja čija su deca sa zdravstvenim problemima¹¹⁰, a ne mogu da dobiju potrebnu pomoć:

Tražena je pomoć od centra za socijalni rad i SIZa za lečenje deteta, ali nisu nadležni. Tražena i od oca deteta koji je odbio. (razvedena majka).

Dodatni problemi su stigmatizacija i isključivanje dece sa zdravstvenim problemima:

Kažu da su deca sa posebnim potrebama zarazna i da će ako se ubaci u grupu ostala deca biti zaražena. (nevenčana majka).

Same majke se takođe susreću sa stigmatizacijom od strane onih državnih službenika i stručnjaka čija je dužnost da podržavaju jednoroditeljske porodice:

¹¹⁰ Kojih je u svakom tipu porodica oko 5%, a ukupno u uzorku 13% - vidi treće poglavlje.

Tražila sam savet i pomoć od socijalnog radnika, a dobila odgovor – sami ste birali za koga ćete se udati. (razvedena majka).

Niko ne pomaže samohranim majkama, odgovaraju kako sam o tome trebala da razmislim da ne bi bila u ovoj situaciji. (nevenčana majka).

Za novčanu pomoć su mi rekli da ako nisam sposobna da odgajam decu, da ih dam u hraniteljsku porodicu. (razvedena majka).

Udruženja samohranih roditelja su novi kanal pomoći i samopomoći, međutim, samo manji broj (ispod 10%) ispitivanih roditelja je u kontaktu sa nekom od tih organizacija civilnog sektora.

Diskusija

Uporedna analiza je pokazala da je kontekst svakodnevnog života u jednoroditeljskim porodicama problematičniji u odnosu na kontekst roditeljstva u porodicama u kojima zajedno žive oba roditelja. Deo tih razlika potiče iz nepovoljnijeg društvenog položaja roditelja u jednoroditeljskim porodicama¹¹¹, a deo problema potiče iz specifičnih situacija povezanih sa različitim procesima nastanka jednoroditeljskih porodica, o čemu smo pisali u prethodnom poglavlju.

Problem materijalne deprivacije povezan je sa nastankom jednoroditeljskih porodica, jer je oko polovine ispitanika u tom periodu bilo suočeno sa pogoršanjem materijalnog položaja. Ovaj aspekt svakodnevnog života dodatno otežavaju odsustvo sistemskog rešenja redovnog isplaćivanja alimentacije, problemi sa ostvarivanjem prava na porodičnu penziju, rigidni uslovi i nepristupačne sistemske mere finansijske podrške porodici i druga institucionalna ograničenja.

Osnovna strategija samih roditelja u rešavanju materijalnih teškoća je dodatni rad, ali je ona povezana sa problemom usklađivanja radnog vremena i reproduktivne sfere – domaćeg rada, koji skoro sasvim sam/a obavlja roditelj/ka, i brige o detetu, koja se mnogo manje deli sa drugim roditeljem nego u dvoroditeljskim porodicama, što naravno proizvodi umor i osećanje psihofizičke opterećenosti.

¹¹¹ Čije su odlike prikazane u trećem poglavlju ove studije.

Odsustvo drugog roditelja u različitim aspektima svakodnevnog života porodice je značajan problem, a posebno je izražen u porodica obudovelih roditelja, gde, u kombinaciji sa usamljenošću i lošim raspoloženjem, stvara specifičan interakcioni kontekst.

Probleme povezane sa niskom društvenom legitimacijom i stigmatizacijom posebno osećaju nevenčane majke, ali i neke razvedene žene.

Rodna dimenzija svakodnevnog života je i kod roditelja koji žive sami sa decom ispoljena kao rodna nejednakost. Takav je slučaj na primer sa domaćim radom i brigom o detetu, jer su same majke daleko opterećenije od očeva, koji više mogu da računaju na pomoć i podršku od (ženskih) srodnika.

Stratifikacijske razlike u svakodnevnom kontekstu roditeljstva postoje, što ukazuje da su njegove odlike povezane sa obeležjima društvenog položaja roditelja. Pa su tako, srazmerno više problemom nedovoljnih finansijskih pogodženih porodice nevenčanih majki i obudovelih roditelja, jer je njihov materijalni i društveni položaj znatno lošiji od položaja razvedenih, a posebno dvoroditeljskih porodica¹¹².

Kako su analize u prethodnim poglavljima pokazale, jednoroditeljske porodice su usled svoje strukturalne ranjivosti upućene na pomoć i podršku okruženja. Nepoverenje u institucije, koje je opšti problem u društvu Srbije, ali i loša iskustva sa njima koja je imao deo ispitanika, orijentiju same roditelje ka drugim (pouzdanijim) izvorima pomoći. I analiza odlika svakodnevnog konteksta pokazuje da se, kao i u periodu nastanka jednoroditeljske porodice, značajna pomoć očekuje i dobija u okviru neformalnih mreža – prvenstveno od roditelja ispitanice – ispitanika.

¹¹² Vidi u trećem poglavlju.

Milana Ljubičić

ODNOSI U JEDNORODITELJSKIM PORODICAMA

U ovom poglavlju smo se bavili opisom i analizom odnosa u jednoroditeljskim porodicama. Da bismo stekli uvid u potencijalno prisutne specifičnosti ovih porodica, upoređivali smo ih uzimajući u obzir primarni razlog njihovog nastanka (udovištvo, razvod, rađanje od strane nevjenčane majke), i poredili sa dvoroditeljskim porodicama. Odmah valja podvući da zbog prirode porodične strukture nismo mogli porebiti sve elemente relacione dinamike, već samo neke od njenih segmenata.

Konceptualni okvir interpretativne analize je pronađen u sistemskoj porodičnoj teoriji, odnosno njenoj ključnoj premisi o cirkularnoj uslovljenosti porodičnih odnosa.¹¹³ Sudeći po ovoj tezi, sveukupno ponašanje i osjećanja koje dijele članovi porodičnog sistema je neraskidivo povezano i uzajamno uslovljeno. Tako, čak i onda kada ne žive u zajednici sa svojim partnerima (zbog razvoda, raskida veze ili zbog smrti), odsutni roditelji i novi partneri imaju moć da u nekoj mjeri oblikuju porodičnu dinamiku. Drugim riječima, svaka promjena unutar porodice (razvod, smrt, pa i prolazak kroz životne cikluse), kao i svaka ona koja je nametnuta spolja (npr. promjena društvenog konteksta, preseljenje ili gubitak posla), biva korigovana nastojanjima članova da koristeći različite strategije održe postojeću porodičnu homeostazu. U ovom procesu posebnu ulogu imaju djeca. Na primjer, u jednoroditeljskim porodicama djeca mogu postati surogat-partneri roditelju sa kojim žive, preuzimajući ulogu onog odsutnog. S druge strane, ovakvo *pomjeranje* potomaka iz dječjeg u bračni subsistem može dovesti do niza problema između djeteta i odsutnog roditelja, kao i novih partnera njegovih roditelja.

¹¹³ Odatle i stav da je razumijevanje moguće jedino ukoliko se sistem posmatra u cjelini (White, Klein, 2008).

Analizom smo nastojali da ostvarimo dva istraživačka cilja. Prvi cilj je bio opisati odlike odnosa u porodicama različitim po strukturi, a drugi je išao za tim da pomoći produbljenih statističkih analiza objasni uočene korelacije. Kada je riječ o deskripciji, bavili smo se sljedećim segmentima porodičnih odnosa: porodičnom hijerarhijom, porodičnim ulogama djece, te obrascima komunikacije. **Porodičnu hijerarhiju** smo nastojali opisati preko tzv. porodičnih veza¹¹⁴ i moći.¹¹⁵ O **ulogama koje djeca zauzimaju u porodici** zaključivali smo analizirajući načine na koje oni participiraju u obavljanju (van)porodičnih obaveza. Kada je riječ o **komunikaciji**, posebnu pažnju smo обратили na dvije njene karakteristike: 1. stepen otvorenosti između roditelja i djece, 2. način rješavanja nesuglasica između roditelja i njihovih potomaka, te između bivših partnera. Na kraju smo, budući da smo prihvatali kao naš ugao gledanja cirkularnu perspektivu, u analizu uveli i sadašnje partnere roditelja-ispitnika. Naime, njihovo prisustvo, sudeći po sistemskoj teoriji i terapiji, oblikuje porodične odnose. U tom smislu, posebno nas je interesovalo da utvrđimo kvalitet odnosa između djeteta i novih partnera, te opišemo uloge koje u porodici zauzimaju ovi dodati roditelji (Gonag, Coleman, 2006: 121).

Konačno, valja podvući da su nam od velike pomoći u usmjeravanju deskriptivne analize, kao i eksplanatornih nastojanja, bila istraživačka pitanja-hipoteze. Riječ je o sljedećim pitanjima:

- a) šta odlikuje dinamiku interpersonalnih odnosa u jednoroditeljskim porodicama?
- b) da li se u pogledu elemenata dinamike međusobno značajno razlikuju porodice razvedenih, obudovjelih i nevjenčanih majki?
- c) da li se i po kojim odlikama međusobno razlikuju jednoroditeljske od dvoroditeljskih porodica?
- d) da li ima osnova da se uočeni nalazi interpretiraju iz cirkularno-sistemske perspektive?

¹¹⁴ U porodici mogu postojati različite vrste veza između članova, kakvi su na primjer savezi i koalicije. Za razliku od saveza, koalicije su disfunkcionalne i podrazumijevaju da su dva člana (privremeno ili trajno) *ujedinjeni* protiv trećeg (Carr, 2006).

¹¹⁵ Hjерархијске pozicije članova porodice najneposrednije opisuje koncept porodične moći. Sudeći po njemu, najmoćniji član porodice bi bio onaj koji određuje šta će se u porodici dešavati (Hejli, 2009).

O porodičnoj hijerarhiji: obilježja veza u jednoroditeljskim porodicama

O tome šta karakteriše porodične veze sliku smo stekli na osnovu opisa načina na koje djeca participiraju u odnosima između roditelja. Tako prepoznajemo dva osnova tipa porodičnih veza: 1. manje-više otvorene koalicije, kada jedan od roditelja od djeteta direktno zahtjeva da bude lojalan samo njemu; i 2. triangulaciju¹¹⁶ djece od strane roditelja koji u tu svrhu koriste jednu od dve strategije. Prva je indirektno nuđenje saveza i preispitivanje lojalnosti djece, tako što ih roditelj poziva da žive sa njim ili dijeli tajne za koje drugi ne smiju znati, a druga se sastoji u štićenju djece, onda kada se ona ponašaju rđavo (*manipulacija podrškom*).

Na pitanje: *da li se djeca svrstavaju na stranu nekog od roditelja u situacijama kada među njima dođe do sukoba?*, pronalazimo da skoro četvrtina ispitanika ili negira prisustvo nesuglasica sa bivšim partnerima, ili nastoji da od istih zaštiti dijete (Tabela 6.1.).

Tabela 6.1. Odlike veza između roditelja i djece u porodicama razvedenih, nevjenčanih, i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica (%)

Porodice	Da li se djeca svrstavaju na stranu nekog od roditelja u slučaju sukoba među njima?						
	ne svrstavaju se	uvijek na stranu drugog roditelja	uvijek na moju stranu	nekad na mojo, nekad na stranu drugog roditelja	jedno dijete na mojo, a drugo dijete na stranu drugog roditelja	dijete/dječa ne znaju za nesuglasice	nema razmirača
razvedenih	28.5	1.1	19.3	7.7	2.2	20.1	21.2
nevjenčanih	28.7	2.3	13.2	5.4	0.0	23.3	27.1
dvoroditeljske	40.8	2.8	5.2	9.8	0.8	17.6	9.5

Čak i onda kada sukobi sa bivšim partnerima postoje, ispitanici smatraju da se njihova djeca ne stavljaju na stranu jednog od roditelja, a ukoliko su ovakve koalicije prisutne, njih najčešće obrazuju djeca i roditelj sa kojim žive. Pronalazimo i da je podjela na stalne (uvijek se stavljaju na stranu jednog roditelja) ili privremene (čas na stranu jednog, čas na stranu drugog roditelja) *tabore* učestalija u porodicama razvedenih ispitanika, nego u porodicama nevjenčanih majki.

¹¹⁶ Triangulacija predstavlja uključivanje trećeg u odnos između dvoje. *Utroglijen* ima ulogu da (na kratko) rješi tenziju između onih koji ga trianguliraju, tako što okupira njihovu pažnju. Drugačije kazano, kada su fokusirani na trećeg, njih dvoje nemaju vremena da se bave svojim odnosom.

Drugi oblik građenja potencijalno patoloških veza se sastoji u *manipulaciji podrškom*. Ovu strategiju najbolje ilustruje zaštićivanje djece od strane roditelja, onda kada se ona ponašaju na neprimjeren način.

Tabela 6.2. Strategije roditeljske manipulacije: pridruživanje djeci (%)

Porodice	Da li drugi roditelj štiti djecu kada se ponašaju rđavo?			
	ne	da, stalno	da, uglavnom jedno od djece	ponekad
razvedenih	69	5.2	3.4	22.4
nevjenčanih	66.7	7.9	35	21.9
dvoroditeljske	74.6	3.7	1.2	20.5

$$\chi^2(541, 4)^{117*}=32.916, \text{ Cramer's } V= 0.247, p=0.000$$

Kada je riječ o roditeljima sa kojima djeca ne žive, tek neznatan broj njih zaštićuje potomke (i) onda kada se oni ponašaju na nepri-mjeren način, a ovu strategiju značajno češće praktikuju razvedeni, u odnosu na nevjenčane majke (Tabela 6.2.).

Nešto direktniji oblik manipulacije djecom je poziv od strane ro-ditelja koji im nije staratelj da žive sa njim (Tabela 6.3.).

Tabela 6.3. Strategije roditeljske manipulacije:
nuđenje koalicije (%)

porodice	Da li drugi roditelj poziva djecu da žive sa njim?		
	da, uvijek	da, ponekad	ne
razvedenih	8.0	17.2	74.8
nevenčanih	3.2	13.7	83.1

$$\chi^2(545, 3)=57.056, \text{ Cramer's } V= 0.324, p=0.000$$

Ovu praksu koristi manje od polovine roditelja, a kao i u slučaju *zaobilaženja podrškom*, češće oni koji su se razveli.

Kako bi se s jedne strane osigurali, a s druge provjerili lojal-nost djece, roditelji mogu koristiti strategiju dijeljenja tajni sa njima (Tabela 6.4.).

¹¹⁷ Vrijednost hi kvadrata u slučaju jednoroditeljskih porodica.

Tabela 6.4. Osiguravanje lojalnosti od strane djece (%)

Da li drugi roditelj djeteta/djece sa njima dijeli tajne koje ne žele da kažu vama?	Porodice	
	vanbračnih	razvedenih
da	4.7	8.8
ne	59.4	40.2
ne znam	35.9	51.0

$\chi^2(556, 3)=67.219$, Cramer's V=0.146, p=0.000

Pokazaće se da na ovakav način svoju djecu u odnos češće *uvlače* razvedeni roditelji, posebno oni onima koji sa djetetom ne žive. Takođe, valja podvući da su upravo razvedeni ispitanici značajno češće u nedoumici da li bivši partneri koriste ovu strategiju u odnosima sa djecom. U daleko manjoj mjeri ove sumnje *opterećuju* nevenčane majke, pretpostavljamo stoga što su njihova djeca rijeđe u kontaktu sa drugim roditeljem.

Kako stvari stoje kada je u pitanju roditelj-ispitanik? Praksa da dijele tajne sa djecom koje ne bi trebalo da zna drugi roditelj je među njima rijeđe prisutna, a njoj značajno češće naginju opet – razvedeni (Tabela 6.5.).

Tabela 6.5. Osiguravanje lojalnosti od strane djece: roditelji-ispitanici (%)

Da li sa djetetom/djecom Vi dijelite tajne koje ona ne bi trebalo da kažu drugom roditelju?	Porodice	
	vanbračnih	razvedenih
da, uvijek	4.3	7.6
da, ponekad	12.2	22.1
ne	83.5	70.3

$\chi^2(547, 2)=12.561$, Cramer's V=0.152, p=0.002

Kako objasniti ovaj nalaz? Jedna od pretpostavki, koja je zasnovana na podacima kojima raspolažemo, jeste da ovakav vid manipulacije nije neophodan u slučaju roditelja koji su raskinuli vanbračnu zajednicu, budući da je kontakt između drugog (odsutnog) roditelja i djeteta/djece u velikom broju slučajeva (oko 50%) prekinut. Drugačije kazano, lojalnost roditelju sa kojim se živi realno nije ugrožena prisustvom drugog roditelja.

Kada smo porodice razvedenih i nevenčanih majki uporedili sa dvoroditeljskim, došli smo do interesantnih nalaza koji sa svoje strane govore u prilog tezi o povezanosti između dinamike nastanka jednoroditeljskih porodica i ukupne porodične dinamike.¹¹⁸ Direktno uloženje u koalicije – svrstavanje djece na stranu jednog od roditelja u slučaju međusobnog sukoba, daleko je rijeđe prisutno u dvoroditeljskim porodicama (Tabela 6.5.). Pronalazimo i da je neka vrsta *nestabilnih saveza* između roditelja i djece (kada se svrstavaju čas na stranu jednog, čas na stranu drugog roditelja), tipičnija za dvoroditeljske porodice. Koalicije koje prave roditelji i djeca iz jednoroditeljskih porodica su daleko stabilnije. Na primjer, u odnosu na onu iz dvoroditeljskih porodica, djeca čiji su roditelji razvedeni se skoro tri puta češće svrstavaju na stranu roditelja – ispitanika (u oko 20% slučajeva).

Manipulacija podrškom (zaštićavanje djeteta kada se ponaša rđavo) kao roditeljska strategija je opet – tipičnija za jednoroditeljske, posebno porodice razvedenih ispitanika (Tabela 6.5.). Dodajmo da i razvedeni i nevjenčani roditelji gotovo dvostruko češće štite jedno od svoje djece, kao i da je ova praksa u njihovim porodicama odomaćena. Imajući ovo na umu, na mjestu je zaključiti da je tzv. patologija veza rijeđe prisutna u dvoroditeljskim porodicama. Možemo pretpostaviti i zašto: u ovim porodicama *bitka* oko lojalnosti djece izostaje, dok se u jednoroditeljskim, naročito porodicama razvedenih, i dalje vodi *simbolični rat* između bivših partnera u kojima djeca jesu i predmet manipulacije, a pokazaće se i – *manipulanti*.

Na kraju, interesovalo nas je da utvrđimo da li se uočene strategije mogu dovesti u vezu sa polom ispitanika koji ih je opisivao, socioekonomskim i obrazovnim položajem, te socijalnim kapitalom porodica. Pronašli smo da su u pogledu korišćenja strategija roditelji iz porodica sa drugaćjom dinamikom nastanka, zanemarljivo malo razlikuju, nezavisno od socioekonomskog i obrazovnog položaja, socijalnog kapitala porodice, pa čak i uzrasta djece i pola roditelja koji je pozvan da prepozna određene prakse. Jedini očekivani izuzetak pronalazimo u slučaju indirektnog nuženja koalicije djeci tako što ih roditelj poziva da žive sa njim.¹¹⁹ Ovoj strategiji naime, značajno

¹¹⁸ Poređenju nisu bile odstupne sve strategije roditeljske manipulacije, te s obzirom na prirodu podataka, nismo mogli vršiti dublje statističke analize.

¹¹⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(386, 2)=13.305$ Cramer's V=0.186 p=0.001

češće naginju očevi u poređenju sa majkama. Valja podvući da ovaj nalaz i jeste očekivan, budući da većina razvedenih i nevjenčanih ispitanika – staratelja djece, jesu majke.

O hijerarhijskom (dis)balansu: moć djece u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama

O tome kakvu poziciju u porodičnoj hijerarhiji imaju djeca zaključivali smo analizirajući stepen u kome su djeca uključena u donošenje porodičnih odluka, s jedne strane, te (ne)mogućnost roditelja da usmjere/kontrolišu ponašanje svojih potomaka. Odmah valja kazati da smo uočili interesantne i u statističkom smislu značajne razlike u pogledu moći koje djeca imaju u porodicama različitim po strukturi i dinamici nastanka. Tako pronalazimo da moć da donose odluke: skoro uvijek, često ili ponekad, u značajno većoj mjeri imaju djeца obudovjelih i razvedenih roditelja, dok su u tom pogledu *najnemoćnija* djeca nevjenčanih majki. Do sličnih, u statističkom smislu značajnih razlika dolazimo poredeći jednoroditeljske i dvoroditeljske porodice (Tabela 6.6.).

Tabela 6.6. *Djeca donose odluke u porodici (%)*

Djeca donose odluke u porodici					
Porodice	skoro nikad	rijetko	ponekad	često	skoro uvijek
razvedenih	26.7	23.6	32.9	13.4	2.8
obudovjelih	17.9	28.7	37.5	12.0	4.0
nevjenčanih	34.6	27.4	23.2	8.7	4.2
dvoroditeljske	45.6	19.1	21.1	7.0	3.0

$\chi^2(836, 5)^{120}=41.608$, Cramer's V=0.158, p=0.003

$\chi^2(1988, 1)^{121}=193.028$, Cramer's V=0.180, p=0.001

¹²⁰ Vrijednost hi-kvadrat testa u slučaju jednoroditeljskih porodica.

¹²¹ Vrijednost hi-kvadrat testa dobijena poređenjem jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica.

Nešto preciznija jednosmjerna analiza varijanse¹²² potvrđuje uočeno i upućuje na zaključak da se kao "najmoćniji" u odnosu na djecu ostalih ispitanika izdvajaju potomci obudovjelih, da za njima slijede djeca iz razvedenih, potom rođena iz vanbračnih veza, te na kraju ona iz dvoroditeljskih porodica (Tabela 6.7.).

Tabela 6.7. Jednosmjerna analiza varijanse: moć djece s obzirom na tip porodice

	(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
Scheffe	razvedeni	obudovjeli	-.134	.093	.559	-.40	.13
		nevjenčani	.214	.092	.144	-.04	.47
		dvoroditeljske	.405*	.070	.000	.21	.60
	obudovjeli	razvedeni	.134	.093	.559	-.13	.40
		nevjenčani	.349*	.098	.005	.07	.62
		dvoroditeljske	.539*	.077	.000	.32	.76
	nevjenčani	razvedeni	-.214	.092	.144	-.47	.04
		obudovjeli	-.349*	.098	.005	-.62	-.07
		dvoroditeljske	.190	.076	.098	-.02	.40
	dvoroditeljske	razvedeni	-.405*	.070	.000	-.60	-.21
		obudovjeli	-.539*	.077	.000	-.76	-.32
		nevjenčani	-.190	.076	.098	-.40	.02

Tabela 6.8. Scheffe test: moć djece s obzirom na tip porodice

	tip	N	Subset for alpha = 0.05		
			1	2	3
Scheffe	dvoroditeljske	1152	2.01		
	nevjenčani	263	2.21	2.21	
	razvedeni	322		2.42	2.42
	obudoveli	251			2.55
	Sig.		.172	.096	.477

Kada u analizu uvedemo socioekonomski i obrazovni položaj, te socijalni kapital porodica, izostaju ovakve statistički značajne razlike između porodica, uz jedan izuzetak. Naime, moć djece da donose odluke značajno je povezana sa socioekonomskim položajem porodice, ali samo u slučaju da ona žive sa oba roditelja.¹²³ Drugačije kazano, djeca iz dvoroditeljskih porodica sa višim društveno-klasnim položajem značajno češće donose odluke u svojim porodicama.

Konačno, kada je riječ o jednoroditeljskim porodicama uočavamo interesantan trend: ukoliko sami roditelji žive u proširenim poro-

¹²² Vrijednost F statistike iznosi 23.051, uz p=0.000.

¹²³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1046, 1)=101,797$, p=0.037, Cramer's V=0.221

dicama, a takvih je najviše među nevenčanim majkama, moć djece da donose odluke je značajno niža.¹²⁴ Takvi nalazi ne stoje slučaju dvoroditeljskih porodica.¹²⁵

Kako objasniti uočene korelacije? Jedna od mogućih hipoteza da je trajno odsustvo drugog roditelja, pomjerilo djete (prepostavljamo: prvorodenog) u poziciju *parentifikovanog*, onog koje je zauzelo *surogat-partnersku* poziciju u odnosu sa roditeljem. Odatle mu je i delegirana moć (i odgovornost) da donosi odluke u porodici, nezavisno od uzrasta. U prilog ovoj tezi govori i nalaz da za razliku od djece u jednoroditeljskim porodicama, ona iz dvoroditeljskih moć da donose odluke osvajaju uporedno sa (starijim) uzrastom.¹²⁶

Valja podvući i sljedeći nalaz. Naime, pronalazmo da se hijerarhijske pozicije djece obudovjelih, razvedenih roditelja i nevjenčanih majki razlikuju, zavisno od toga da li je njihova porodica proširena. Tako djeca koja žive sa jednim roditeljem u proširenoj porodici imaju neznatnu moć. Prepostavljamo da ni njihovi roditelji, a najčešće je riječ o nevjenčanim majkama, nisu u poziciji da donose odluke (kao odrasli) budući na različite načine i sami zavisni od svojih očeva i majki.

Interesantan je i nalaz da nema statistički značajne povezanosti između stepena u kome djeca mogu participirati u donošenju porodičnih odluka i: društveno-klasnog i obrazovnog položaja, te socijalnog kapitala jednoroditeljskih porodica. Ovaj nalaz ne stoji u slučaju dvoroditeljskih porodica.¹²⁷ U njihovom slučaju važi sljedeće: djeca češće učestvuju u donošenju odluka, ukoliko je njihova porodica više društveno-klasno pozicionirana, i obrnuto.

Dodatno, o tome kakve pozicije u porodičnoj hijerarhiji zauzimaju djeca najneposrednije svjedoči nemogućnost roditelja da im odrede granice prihvatljivog ponašanja. Pronalazimo da se u tom pogledu statistički gledano zanemarljivo malo razlikuju ispitanici iz jednoroditeljskih porodica (Tabela 6.9.).

¹²⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(836, 10)=20.344$, $p=0.026$, Cramer's V=0.156

¹²⁵ $\chi^2(1137, 43)=56.629$, $p=0.080$, Cramer's V=0.223

¹²⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(626, 1)=451.583$, $p=0.005$, Cramer's V=0.227

¹²⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1046, 1)=141.677$, $p=0.000$, Cramer's V=0.260

Tabela 6.9. *Postavljanje granica od strane roditelja u ponašanju djece (%)*

Porodice	Djeca se ponašaju po svome				
	skoro nikad	rijetko	ponekad	često	skoro uvijek
razvedenih	13.4	35.1	33.2	13.4	4.3
obudovjelih	17.9	33.9	29.1	11.6	6.8
nevjenčanih	17.5	29.7	31.9	11.4	8.0
dvoroditeljske	22.7	25.7	32.4	12.8	4.4

$\chi^2(836, 1)=21.652$, Cramer's V=0.114, p=0.481

$\chi^2(1988, 1)=50.924$, Cramer's V=0.160, p=0.010

Pronalazimo i da značajno moćnije pozicije u porodici imaju ona djeca koja odrastaju sa jednim, najčešće razvedenim ili obudovjelim roditeljem, u poređenju sa djecom koja žive i sa ocem i sa majkom. Dalja analiza pokazuje da očekivana značajna povezanost između uzrasta (najstarijeg)¹²⁸ djeteta i njegove hijerarhijske pozicije u porodici izostaje, nezavisno od društveno-klasnog, obrazovnog položaja, porodičnog socijalnog kapitala, odnosno toga da li riječ o jednoroditeljskim ili dvoroditeljskim porodicama.¹²⁹ Značajne razlike pronalazimo isključivo između inokosnih i proširenih dvoroditeljskih porodica.¹³⁰ Nalaz da roditelji značajno češće uspjevaju da usmjere ponašanje djece ukoliko ona žive u proširenim porodicama, u potpunosti je saglasan sa onim do kojeg je u svom istraživanju došla Ljubičić (2010a).

Porodice obudovjelih, razvedenih i nevjenčanih ispitanika se međusobno statistički značajno razlikuju i u pogledu uvažavanja predloga djece prilikom rješavanja problema/donošenja porodičnih odluka (Tabela 6.10.).

¹²⁸ U analizu smo uključili uzrast najstarije djece, u odnosu na koje smo određivali životni ciklus porodice (vidi: Ljubičić, 2010).

¹²⁹ Vrijednost hi kvadrat testa u slučaju jednoroditeljskih iznosi (186, 1)=152.324, Cramer's V=0.263 p=0.263, a u slučaju dvoroditeljskih (270,1)=294.806, Cramer's V=0.217, p=0.966.

¹³⁰ Vrijednost hi kvadrat testa u slučaju jednoroditeljskih iznosi (836, 11)=12.163, Cramer's V=0.0121, p=0.351, u slučaju dvoroditeljskih (1137, 41)=70.012, Cramer's V=0.248, p=0.003.

Tabela 6.10. Učešće djece u rješavanju porodičnih problema (%)

U rješavanju problema uzimaju se u obzir predlozi djece					
Porodice	skoro nikad	rijetko	ponekad	često	skoro uvijek
razvedenih	6.6	10.6	32.9	31.7	18.6
obudovjelih	2.4	8.0	29.5	42.6	17.5
nevjenčanih	11.0	16.3	28.1	26.6	16.3
dvoroditeljske	20.9	10.6	29.7	23.8	10.9

$$\chi^2(836, 1)=47.684 \text{ Cramer's } V=0.169, p=0.000$$

Tako roditelji vanbračno rođene djece njihove prijedloge uzimaju u obzir daleko rijeđe u poređenju sa ispitanicima koji su razvedeni i obudovjeli. Jednosmjerna analiza varijanse takođe govori u prilog uočene korelacije. Odатле možemo zaključiti da se prijedlozi djece obudovjelih i razvedenih ispitanika značajno češće uzimaju u obzir u poređenju sa onima koje iznose djeca nevjenčanih majki (Tabela 6.11.).

Tabela 6.11. Jednosmjerna analiza varijanse: Moć djece da utiču na porodične odluke s obzirom na dinamiku nastanka porodice

			Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval
	(I) tip	(J) tip				Lower Bound
Scheffe	razvedeni	obudovjeli	-.183	.092	.139	-.41
		nevjencani	.268 [*]	.091	.013	.04
	obudovjeli	razvedeni	.183	.092	.139	-.04
		nevjencani	.451 [*]	.096	.000	.21
	nevjenčani	razvedeni	-.268 [*]	.091	.013	-.49
		obudovjeli	-.451 [*]	.096	.000	-.69

Tabela 6.12. Schefe test: Moć djece da utiču na porodične odluke s obzirom na dinamiku nastanka porodice

Scheffe	N	Subset for alpha = .05
nevjencani	263	3.20
razvedeni	322	3.47
obudovjeli	251	3.65
Sig.		1.000
		.146

U poređenju sa porodicama obudovjelih i razvedenih ispitanika, u dvoroditeljskim se predlozi djece daleko rijeđe uvažavaju.¹³¹ Nalazi jednosmjerne analize varijanse potvrđuju zaključak da su djeca obudovjelih i razvedenih roditelja značajno češće pozvani da

¹³¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1988, 1)=198.028$, Cramer's $V=0.180$, $p=0.001$

predlažu rješenja, dok su u tom pogledu skoro podjednako *nemoćna* vanbračno rođena i djeca koja žive sa oba biološka roditelja,¹³² nezavisno od socioekonomskog i obrazovnog položaja, te socijalnog kapitala porodice. Interesantan je, i sa nalazom do kojeg je došla Ljubičić (2010a) nesaglasan rezultat da hijerahijske pozicije djece nisu značajno povezane sa time da li ispitanici žive u proširenim porodicama.¹³³ Ipak, pronalazimo da uvažavanje predloga djece ide ruku pod ruku sa njegovim uzrastom.¹³⁴ Ili drugačije kazano: što su potomci stariji, to se češće usvajaju njihovi predlozi.

Uloge djece u jednoroditeljskim porodicama

Budući da su uloge važan segment porodične dinamike, u nastavku analize smo se njima posebno pozabavili. Već je bilo riječi o tome da (stvarni, simbolični) gubitak člana porodice, u slučaju jednoroditeljskih porodica – drugog roditelja, ugrožava porodičnu homeostazu. Da bi se sistem vratio u kakvu takvu (uključujući i onu disfunkcionalnu) ravnotežu, članovi porodice mijenjaju svoje ponašanje, te modifikuju svoje uloge. Odatle smo važan uvid u uloge koje djeca zauzimaju u jednoroditeljskim porodicama dobili iz odgovora o tome kako su ona reagovala na odsustvo drugog roditelja. Polazna pretpostavka je bila da ćemo na osnovu ovih odgovora prepoznati *parentifikovanu*¹³⁵, *djecu bijele vitezove*¹³⁶ i *crne ovce*.¹³⁷

Pronalazimo da se čak jedna četvrtina prvorodene djece nakon razvoda roditelja povukla u sebe, tek nešto manji procenat je razvio uslovno rečeno *stil crne ovce*: postalo je neposlušnije, agresivnije

¹³² F(1984, 3)=36.323, p=0.000

¹³³ Vrijednost hi kvadrat testa iznosi (1152,1)=148.749, Cramer's V=0.161, p=0.999.

¹³⁴ Vrijednost hi kvadrat testa u slučaju jednoroditeljskih iznosi (155,1)=437.196, Cramer's V=0.489, p=0.000, u slučaju dvoroditeljskih (324, 1)=479.196, Cramer's V=0.253, p=0.000.

¹³⁵ Riječ je od djeci koja na sebe preuzimaju ulogu odsutnog roditelja. Tako ona postaju očevi i majke svojoj braći i sestrama.

¹³⁶ Ova djeca – *bijeli vitezovi*, su veoma uspješni u obavljanju svojih, uzrastom definisanih uloga. Na primjer, oni su uzorni, odlični učenici, pristojnog ponašanja, poslušna djeca.

¹³⁷ Djeca – *crne ovce* razvijaju upadljivo i u sredini (najčešće) neprihvatljivo ponašanje, koje izaziva (ne)formalne sankcije.

prema vršnjacima, sklonije da se druži sa problematičnim drugarima, a značajan procenat je popustio u školi. Takođe, iz ovih podataka saznajemo da je skoro trećina djece razvedenih parentifikovana – preuzela obaveze jednog i/ili drugog roditelja na sebe (Tabela 6.13.).

Tabela 6.13. *Reakcija najstarije i drugorođene djece na saznanje o razvodu braka roditelja (%)*

Reakcija prvog djeteta		povuklo se u sebe	počelo se noću umokravati	postalo je neposlušno	počelo se sukobiljavati (verbalno i/ili fizički) sa vršnjacima	počelo se družiti sa problematičnim vršnjacima	počelo da se briše o braći/sestrama	popustilo u školi	preuzeo obaveze drugog roditelja	postalo poslušnije	počelo je bolje učiti
da		17.5	3.2	12.7	6	4.5	25.8	13	27.5	25.2	13.4
reakcija drugog deteta po redu rođenja											
da		17.4	6.3	8.2	7.5	2.5	31.7	14.1	25.9	30	19.1

Najstarija djeca obudovjeli su na smrt roditelja češće u odnosu na potonje reagovala birajući uloge *bijelih vitezova* i *surogat-partnera* svojih roditelja. Tako su oni preuzimali obaveze drugog roditelja, brinuli o mlađoj braći/sestrama, bili poslušniji, pa čak postizali i bolji uspjeh u školi. Valja kazati i da među njima pronalazimo i procentualno gledano veći broj onih koji su se povlačili u sebe (Tabela 6.14.).¹³⁸

Tabela 6.14. *Reakcija najstarije i drugorođene djece na smrt roditelja (%)*

Reakcija prvog djeteta		povuklo se u sebe	počelo se noću umokravati	postalo je neposlušno	počelo se sukobiljavati (verbalno i/ili fizički) sa vršnjacima	počelo se družiti sa problematičnim vršnjacima	počelo da se briše o braći/sestrama	popustilo u školi	preuzeo obaveze drugog roditelja	postalo poslušnije	počelo je bolje učiti
da		30.5	0.8	8.9	4	2.8	42.4	12.5	45.3	39.8	17.7
reakcija drugorođenog djeteta na smrt roditelja											
da		26.7	2.5	8	4.3	3.1	40.1	13.4	30.6	37	20.2

¹³⁸ Podatke o tome kako su vanbračna djeca reagovala na odustvo drugog roditelja očekivano- nedostaju, jer ih biološki roditelji napuštaju prije rođenja.

U poređenju sa starijom braćom/sestrama, drugorođena djeca razvedenih i obudovjelih ispitanika su se nakon razvoda roditelja ili smrti jednog od njih, nešto rijeđe povlačila u sebe, ali su se zato u odnosu na prvorodjene češće umokravali noću, ulazili u skob sa vršnjacima i popuštali u školi (Tabela 6.14). Takođe, uočili smo i interesantan obrazac *umrežavanja* djece sa roditeljem sa kojim se živi: među mlađima tako pronalazimo veći procenat onih koji su počeli više pomagati roditelju sa kojim žive, dok su njihova starija braća/sestre preuzeli obaveze odsutnog roditelja.

Interesantan je i nalaz da reakcije djece na razvod ili smrt roditelja nisu povezane sa nizom porodičnih položaja: socioekonomskim i obrazovnim, sa socijalnim kapitalom, niti njihovim uzrastom, osim u jednom slučaju. Pronalazimo naime, da su starija djeca razvedenih postajala značajno poslušnija nakon razvoda roditelja ukoliko su njihove porodice nižeg socioekonomskog položaja¹³⁹ i ako porodica živi u samostalnom domaćinstvu¹⁴⁰. Ovom dodajmo da su i uslovno nazvano negativne reakcije na razvod, kakva je popuštanje u školi, izraženije u inokosnim porodicama.¹⁴¹ Zapravo, to da li djeca žive u proširenoj ili inokosnoj porodici, čini se, modifikuje i njihove reakcije na – smrt roditelja. Na primjer, ukoliko žive samo sa roditeljem, djeca su značajno spremnija da preuzmu na sebe brigu o braći i sestrama¹⁴² i da bolje uče¹⁴³ u odnosu na onu koja žive u proširenim porodicama. Ovi nalazi sami za sebe govore mnogo o uticaju značajnih porodičnih promjena (razvoda, smrti) na mijenjanje uloga djece. Djeca vjerujemo, u velikoj mjeri amortizuju porodične gubitke tako što postaju *bijeli vitezovi* (bolje uče) odnosno *surogat partneri* svojim roditeljima (brinu o drugoj djeci), ili razvijaju stil *crne ovce*¹⁴⁴ (popuštaju u školi), naročito ukoliko porodičnu dinamiku sa svoje strane ne oblikuju i ostali članovi porodice (bake, djede). U prilog ovoj tezi svjedoči i nalaz da su djeca značajno rjeđe *promaknuta* u ulogu *parentifikovanog* ukoliko žive u proširenim porodicama. U tom

¹³⁹ Vrijednost hi kvadrat testa (314, 2)=6.483, Cramer's V=0.143, p=0.40.

¹⁴⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(314, 2)=6.483$, Cramer's V=0.143, p=0.040

¹⁴¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(307, 1)=6.896$, Cramer's V=0.150, p=0.009

¹⁴² Razlika je statistički značajna $\chi^2(313, 1)=12.921$, Cramer's V=0.203, p=0.00

¹⁴³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(305, 1)=4.198$, Cramer's V=0.117, p=0.040

¹⁴⁴ Iz sistemске perspektive viđena, ovakva reakcija ima identičnu ulogu kao i one uslovno nazvano pozitivne, budući da u oba slučaja pažnja roditelja biva defokusirana sa gubitka.

slučaju pretpostavljamo, na sebe uloge odsutnog drugog roditelja preuzimaju odrasli(ij)i.

Pronašli smo i da je sa modalitetom reakcije na razvod ili smrt roditelja u slučaju drugorođenih značajno povezan socioekonomski status porodice, a u slučaju jedne od mogućih negativnih uloga (popuštanje u školi) i – struktura porodice. Na primjer, drugorođena djeca se nakon razvoda roditelja povlače u sebe¹⁴⁵ i popuštaju u školi¹⁴⁶ značajno češće ukoliko je porodica nisko pozicionirana na socioklasnoj ljestvici, te ako žive u inokosnim porodicama.¹⁴⁷ Djeca obudovjelih iz porodica sa sličnim društveno-klasnim položajem biraju drugačije uloge: *surogat partnera* svojih roditelja¹⁴⁸ (preuzimaju na sebe obaveze drugog roditelja) i *bijelih vitezova*.¹⁴⁹

Na osnovu uočenog, možemo zaključiti da su u poređenju sa djecom razvedenih, najstarija djeca iz porodica obudovjelih ispitanika značano češće *parentifikovana*.¹⁵⁰ Ona na sebe preuzimaju obaveze drugog, preminulog roditelja u skoro polovini slučajeva. Na sličan način su u porodične obaveze uključena i drugorođena djeca u ovim porodicama. Tome u prilog govori i nalaz da su, u poređenju sa djecom ispitanika iz druga dva tipa jednoroditeljskih porodica, potomci obudovjelih roditelja značajno češće spremni da ispunjavaju porodične obaveze. Valja kazati i da zavidan broj roditelja (njih 212) nastoji da svoju djecu zaštiti od obaveza. U tom pogledu prednjače nevjenčane majke (42.5%), potom oni koji su se razveli (37.7%), dok su obudovjeli daleko manje skloni zaštićavanju potomstva (oko 20%).

Jednosmjerna analiza varijasne potvrđuje uočeno i upućuje na sljedeći zaključak: djeca nevjenčanih majki rijeđe obavljaju porodične obaveze, njih slijede djeca razvedenih, dok su u tom pogledu najangažovanija ona čija je roditelj preminuo (Tabela 6.15).

¹⁴⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(144, 2)=6.211$, Cramer's V=0.208, p=0.045

¹⁴⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(139, 2)=8.168$, Cramer's V=0.242, p=0.017

¹⁴⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(156, 1)=5.204$, Cramer's V=0.180, p=0.023

¹⁴⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(149, 2)=7.669$, Cramer's V=0.217, p=0.022

¹⁴⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(151, 2)=7.601$, Cramer's V=0.224, p=0.022

¹⁵⁰ Razlika je statistički značajna Cramer's V=0.240, p=0.000

Tabela 6.15. Schefe test: Stalno angažovanje djece u porodičnim obavezama

(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	1.478	5.757	.968	-12.68	15.63
	nevjenčani	23.281*	6.810	.003	6.54	40.02
obudovjeli	razvedeni	-1.478	5.757	.968	-15.63	12.68
	nevjenčani	21.803*	6.505	.004	5.81	37.80
nevjenčani	razvedeni	-23.281*	6.810	.003	-40.02	-6.54
	obudovjeli	-21.803*	6.505	.004	-37.80	-5.81

F(2, 338)=7.046, p=0.001

Dodajmo da to kakav odnos će djeca imati naspram porodičnih obaveza nije značajno povezano kako sa socioekonomskim i obrazovnim položajem domaćinstva, tako ni sa socijalnim kapitalom porodice, uzrastom potomaka, niti time da li ispitanici žive u proširenim ili inokosnim porodicama.

Odlike komunikacije u jednoroditeljskim porodicama

Već je bilo riječ o tome da je, da bi se jedna porodica smatrala funkcionalnom po sistemskoj teoriji i terapiji, neophodno da komunikacija spada u red – funkcionalne. Takva komunikacija je jasna, otvorena i usmjerena na rješavanje problema (a ne njihovo *trpanje pod tepih*).

O tome kakva je komunikacija u jednoroditeljskim porodicama na uzorku naših ispitanika smo zaključivali na osnovu dviju njenih odlika, koje su bile dostupne analizi. Riječ je o otvorenosti da se razgovara o različitim temama, kao i o načinu rješavanja nesuglasica između bivših partnera, te između roditelja i njihovih potomaka. Otvorenost komunikacije u porodici smo procjenjivali tako što smo ispitanike pitali da li su i u kojoj mjeri njihova djeca spremna da im se obrate kada imaju neki problem. Drugu dimenziju: modus rješavanja nesuglasica, opisali smo analizirajući: 1. načine na koji roditelji – bivši partneri rješavaju eventualno prisutne probleme (oko starateljstva, alimentacije, kao i prepostavljamo, dublje, lične nesuglasice vezane za razvod odnosno raskid vanbračne zajednice), te 2. strategije rješavanja nesuglasica između roditelja i njihove djece.

Kada je riječ o otvorenosti, pokazalo se da su djeca iz jednoroditeljskih porodica sa drugačijom dinamikom nastanka, u različitoj mjeri spremna da o svojim problemima razgovaraju otvoreno sa roditeljima¹⁵¹ (Tabela 6.16.).

Tabela 6.16. Otvorenost djece da se obrate roditeljima¹⁵²

Porodice	Ako Vaše/a dijete/djeca ima/ju neki problem koji smatraju bitnim da li se obraća/ju Vama?						
	ništa mi ne pričaju	uglavnom sve pričaju	priča/ju samo drugom roditelju	samo jedno dijete mi se povjerava, drugo/a su zatvorena	samo jedno dijete je zatvoreno, druga mi sve pričaju	ne znam	djeca su suviše mala
razvedenih	3.4	75.7	1.5	3.7	0.3	0.9	14.5
obudovjelih	5.9	75.7	6.3	0.8	3.3	7.9	0.0
dvoroditeljske	1.7	34.9	16.1	1.6	0.6	2.8	42.4

$$\chi^2 (564, 6)=75.111, \text{ Cramer's } V=0.365, p=0.000$$

Tako u poređenju sa razvedenima, obudovjeli roditelji češće percipiraju jedno od, ili svu svoju djecu kao zatvorenu. U tom pogledu su daleko optimističnije majke – ispitanice koje komunikaciju sa djecom češće opisuju kao otvorenu,¹⁵³ naročito ukoliko su njihovi prvenci/ke mlađi/e.¹⁵⁴

Razvedeni ispitanici, nezavisno do svoje roditeljske uloge, ocjenjuju da su njihova djeca značajno zatvorena u komunikaciji sa drugim roditeljem.¹⁵⁵ Pronašli smo i da to da li će se potomci obraćati roditelju sa kojim ne žive nije značajno povezano kako sa socijalnim kapitalom porodice, tako ni sa socioekonomskih ili obrazovnim položajem, ali jeste sa uzrastom djece. Naime, roditelji značajno češće kao zatvorenu ocjenjuju svoju djecu ukoliko je riječ o adolescentima, a otvorenost kao karakteristiku pripisuju u uzorku najmlađoj i najstarijoj prvorodenoj djeci.¹⁵⁶

¹⁵¹ Nedostaju podaci o odlikama komunikacije u porodicama nevjenčanih majki.

¹⁵² Pitanja o tome da li su djeca otvorena da pričaju o određenim temama nevjenčanim majkama nismo postavljali. U odluci da izostavimo ova pitanja smo se rukovodili pretpostavkom da su djeca suviše mala da bi sa roditeljima razgovarala o ličnim problemima, rizičnim ponašanjima ili prilikama u društvu, između ostalih.

¹⁵³ Razlika je statistički značajna $\chi^2 = 15.812$, Cramer's $V=0.167$, $p=0.015$

¹⁵⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2 = 1.155$, Cramer's $V=0.472$, $p=0.000$

¹⁵⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2 = 325.322$, Cramer's $V=0.421$, $p=0.000$

¹⁵⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2 = 204.513$, Cramer's $V=0.492$, $p=0.013$

Ovom dodajmo da na primjer, o temama vezanim za budućnost i za porodične prilike, sa drugim roditeljem, sudeći po razvedenim ispitanicima, razgovara tek nešto više od 1% djece. Zapravo, većina roditelja – ispitanika, uključujući i one obudovjene, ističe da djeca daleko češće o: druženju, porodičnim i društvenim prilikama, o seksualnosti i različitim vidovima rizičnih ponašanja razgovaraju upravo sa njima, u odnosu na druge moguće sagovornike (Tabele 6.17. i 6.18.).

Tabela 6.17. Otvorenost djece razvedenih da pričaju sa roditeljima o bitnim temama (%)

Djeca razvedenih roditelja pričaju o	sa ispitanikom	sa drugim roditeljem	djeца међусобно	ne pričamo o tome	sa ispitanikom i sa drugim roditeljem	sa ispitanikom i njegovim novim partnerom	sa nekim drugim	dijete je malo	Ukupno
izboru prijatelja	48.5	0.0	12.6	6.1	5.2	1.8	6.4	19.3	100
narkomaniji	45.5	0.0	3.4	8.3	4.9	1.8	3.1	32.9	100
alkoholizmu	45.1	0.3	3.1	7.7	4.9	2.1	4.0	32.8	100
o seksualnosti	38.2	0.3	6.2	7.7	4.0	1.5	7.4	34.8	100
o porodičnim prilikama	58.9	0.0	0.3	6.1	5.5	1.5	0.6	27.0	100
o planovima za budućnost	60.1	0.0	1.8	2.1	7.1	1.5	1.2	26.1	100

Tabela 6.18. Otvorenost djece obudovjelih da pričaju sa roditeljem o bitnim temama (%)

Djeca obudovjelih ispitanika pričaju o	sa ispitanikom	djeца међусобно	ne pričamo o tome	sa ispitanikom i njegovim novim partnerom	sa nekim drugim	dijete je malo	Ukupno
izboru prijatelja	49.8	22.7	13.1	1.6	6.0	6.8	100
narkomaniji	53.2	9.9	10.3	0.4	12.3	13.9	100
alkoholizmu	52.8	9.1	9.9	0.8	13.1	14.3	100
o seksualnosti	36.9	14.3	15.5	0.4	17.5	15.5	100
o porodičnim prilikama	79.4	3.2	1.2	1.2	3.6	11.5	100
o planovima za budućnost	77.8	3.6	3.6	1.2	2.0	11.9	100

Neke od tema su uslovno nazvane tabuisane i sa odraslima, nezavisno od toga da li je riječ o biološkim roditeljima ili novom partneru jednog od njih, se otvaraju rijeđe. Riječ je o seksualnosti i rizičnim ponašanjima (alkoholizmu i narkomaniji). Valja podvući i nalaz da za koje roditelji-ispitanici svoju djecu u velikom broju procjenjuju kao malu da bi ove teme pokretali.

Pronalazimo i da se neke od porodičnih priča, kakve su one o izboru prijatelja¹⁵⁷, seksualnosti¹⁵⁸, planovima za budućnost¹⁵⁹ i društvenim prilikama¹⁶⁰ češće otvaraju sa majkama nego sa očevima – ispitanicima. Sličnu, statistički značajnu povezanost pronalazimo i između obrazovnog položaja porodice i toga sa kim dijete otvara teme: o izboru prijatelja¹⁶¹, o narkomaniji,¹⁶² alkoholizmu,¹⁶³ seksualnosti,¹⁶⁴ planovima za budućnost¹⁶⁵ i društvenim prilikama.¹⁶⁶ Tako djeca čije porodice zauzimaju najniži položaj na obrazovnoj skali o ovim temama uglavnom ne pričaju ili ih otvaraju sa braćom/sestrama. U porodicama sa srednjim obrazovnim položajem, djeca razgovaraju o: izboru prijatelja, narkomaniji, alkoholizmu i seksualnosti sa roditeljima – ispitanicima, dok u onim porodicama koje su se našle na vrhu obrazovne piramide, o ovim temama pričaju sa obe roditelja. Očekivano, pronalazimo da o: izboru prijatelja¹⁶⁷, narkomaniji¹⁶⁸, alkoholizmu¹⁶⁹, seksualnosti,¹⁷⁰ porodičnim prilikama,¹⁷¹ planovima za budućnost¹⁷² starija prvorodjena djeca (stariji adolescenti) is-

¹⁵⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(326, 6)=16.836$, Cramer's V=0.227, p=0.010

¹⁵⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 7)=21.429$, Cramer's V=0.257, p=0.003

¹⁵⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(326, 6)=25.501$, Cramer's V=0.280, p=0.000

¹⁶⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 6)=13.990$, Cramer's V=0.203, p=0.030

¹⁶¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(326, 12)=23.622$, Cramer's V=0.190, p=0.000

¹⁶² Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 12)=22.690$, Cramer's V=0.187, p=0.030

¹⁶³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(326, 12)=28.022$, Cramer's V=0.207, p=0.014

¹⁶⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 14)=31.752$, Cramer's V=0.221, p=0.004

¹⁶⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(320, 12)=21.227$, Cramer's V=0.180, p=0.047

¹⁶⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 12)=25.380$, Cramer's V=0.198, p=0.013

¹⁶⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=23.622$, Cramer's V=0.522, p=0.000

¹⁶⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=264.108$, Cramer's V=0.524, p=0.000

¹⁶⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=269.608$, Cramer's V=0.507, p=0.000

¹⁷⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=255.359$, Cramer's V=0.493, p=0.001

¹⁷¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=1.122$, Cramer's V=0.502, p=0.002

¹⁷² Razlika je statistički značajna $\chi^2(150, 1)=244.908$, Cramer's V=0.522, p=0.001

pitanika češće razgovaraju sa braćom/sestrama, dok mlađi prvenci (predadolescenti) ispitanika o tom pričaju sa jednim ili oba roditelja.

Poređenje obilježja komunikacije u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama

Uporedjivati jednoroditeljske i dvoroditeljske porodice s obzirom na odlike komunikacije smo mogli tek na opisnoj ravni zbog metoloških ograničenja.¹⁷³ Na osnovu dostupnih podataka možemo uočiti izvjesne sličnosti između ova dva tipa porodica, iako o statističkoj značajnosti istih ne možemo mnogo kazati.

Uočili smo da djeca iz dvoroditeljskih porodica gotovo sve teme: o narkomaniji,¹⁷⁴ alkoholizmu,¹⁷⁵ porodičnim prilikama¹⁷⁶ i planovima za budućnost¹⁷⁷ značajno češće otvaraju sa oba roditelja (Tabela 6.19.). Jedini izuzetak je tema o seksualnosti, o kojoj češće pričaju sa roditeljem – ispitanikom, naročito sa majkama.¹⁷⁸

Tabela 6.19. Otvorenost djece iz dvoroditeljskih da pričaju sa roditeljem o bitnim temama (%)

Djeca razvedenih roditelja pričaju o	sa ispitanikom	sa drugim roditeljem	ne pričamo o tome	sa ispitanikom i sa drugim roditeljem	posebno sa oba roditelja	sa nekim drugim	dijete je malo	Ukupno
izboru prijatelja	10.3	4.6	9.2	17.6	5.0	6.6	46.7	10.3
narkomaniji	7.0	2.9	7.9	25.2	4.5	2.7	49.8	7.0
alkoholizmu	6.6	3.2	9.1	24.3	4.7	2.2	49.8	6.6
o seksualnosti	11.8	8.4	10.5	9.9	5.5	3.5	50.3	11.8
o porodičnim prilikama	5.6	2.3	7.3	30.2	5.6	0.3	48.7	5.6
o planovima za budućnost	5.6	2.0	3.0	34.9	5.0	0.3	49.0	5.6

¹⁷³ Jedno od takvih ograničenja tiče se nemogućnosti da se odgovori na pitanja postavljena ispitanicima iz sve tri grupe porodica međusobno porede. Na primjer, dovoljno je podsjetiti da opcija otvaranja razgovora sa drugim roditeljem izostaje u slučaju djece obudovjelih.

¹⁷⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1186, 6)=71.006$, Cramer's V=0.245, p=0.000

¹⁷⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1186, 6)=56.661$, Cramer's V=0.218, p=0.00

¹⁷⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1186, 6)=41.153$, Cramer's V=0.183, p=0.00

¹⁷⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1186, 6)=42.250$, Cramer's V=0.189, p=0.00

¹⁷⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1186, 6)=78.235$, Cramer's V=0.257, p=0.000

To sa kim će dijete razgovarati o: narkomaniji¹⁷⁹, alkoholizmu¹⁸⁰, seksualnosti¹⁸¹, planima za budućnost¹⁸² i prilikama u društvu¹⁸³ pokazaće se, značajno je povezano sa društveno-klasnim položajem porodice. Tako u porodicama koje zauzimaju najviši društveno-klasni položaj djeca o svim ovim temama značajno češće razgovaraju sa oba roditelja. S druge strane, ako je društveno-klasni položaj porodice nizak, navedene teme se najčešće ne otvaraju.

Iako samo na deskriptivnoj ravni, poređenje između jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica upućuje na moguće razlike, za koje vjerujemo da su neraskidivo vezane sa dinamikom nastanka i funkcionalisanja porodica. Na primjer, djeca iz jednoroditeljskih porodica otvoreno razgovaraju češće samo sa roditeljem sa kojim žive, dok ona iz dvoroditeljskih o različitim temama razgovaraju sa oba roditelja.

Interesantan je i nalaz da se u slučaju jednoroditeljskih porodica izdvojio obrazovni položaj kao varijabla koja je značajno povezana sa otvorenosću komunikacije. Tako djeca iz porodica sa višim obrazovnim položajem o različitim temama, kakva je ona o planovima za budućnost, razgovaraju sa oba roditelja. U porodicama ispitanih koje zauzimaju najniži položaj izostaje razgovor između djece i roditelja, a u onima koje su zauzele središnji položaj djeca imaju značajno otvoreniju komunikaciju sa roditeljem sa kojim žive.

U dvoroditeljskim ne pronalazimo takvu značajnu povezanost između obrazovnog položaja i odlika komunikacije između roditelja i djece, ali se umjesto obrazovnog, izdvojio društveno-klasni položaj. Smjer povezanosti je identičan kao i u slučaju jednoroditeljskih porodica. U porodicama koje su pozicionirane najviše na stratifikacionoj skali, djeca otvaraju različite teme sa oba roditelja istvremenno, a ukoliko je društveno-klasni položaj porodice nizak, otvorena komunikacija na različite teme značajno češće izostaje. Konačno, mogli bismo razmišljati da li je isticanje socioekonomskog u jednoroditeljskim, odnosno obrazovnog položaja u dvoroditeljskim kao značajno

¹⁷⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1017, 12)=34.009$, Cramer's V=0.129, p=0.001

¹⁸⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1017, 12)=28.816$, Cramer's V=0.115, p=0.008

¹⁸¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1016, 12)=34.802$, Cramer's V=0.131, p=0.001

¹⁸² Razlika je statistički značajna $\chi^2(1014, 12)=26.381$, Cramer's V=0.114, p=0.009

¹⁸³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1013, 12)=23.853$, Cramer's V=0.109, p=0.021

povezanih sa obilježjima komunikacije, okosnica razlikovanja ili su pak iste suštinski nevažne. Bliži smo potonjem uvjerenju.

O povodima nesuglasica između roditelja i djece i strategijama njihovog rješavanja

Kada je riječ o povodima i strategijama rješavanja nesuglasica između roditelja i djece, pronalazimo značajne razlike unutar jednoroditeljskih porodica. Na primjer, u porodicama razvedenih nesuglasice se u najvećem broju slučajeva javljaju zbog učenja i školskih obaveza, te zbog novca. Nevjenčani najčešće podvlače ili da nema nesuglasica, ili su djeca suviše mala da bi se nesuglasice javile. Konačno, budući da je riječ o djeci koja su u pogledu uzrasta značajno mlađa u odnosu na potomstvo obudovjelih ili razvedenih, nalaz da do nesuglasica dolazi uglavnom zbog neposlušnosti je razumljiv.¹⁸⁴

Dalja analiza pokazuje da se, kada je riječ o povodima nesuglasica između roditelja i djece, statistički značajno razlikuju jednoroditeljske od dvoroditeljskih porodica (Tabela 6.20.). Na primjer, u poređenju sa jednoroditeljskim, u dvoroditeljskim nesuglasice su rijeđe vezane za neizvršavanje školskih obaveza i neposlušnost. Pronalazimo takođe da se povodi nesuglasica statistički gledano značajnije ne razlikuju u porodicama različitim po strukturi, socioekonomskom i obrazovnom položaju, te socijalnom kapitalu.

Tabela 6.20. *Najčešći povodi nesuglasica između djece i roditelja (%)*

Tip porodice	Najčešći povod nesuglasica između roditelja-ispitanika i djece						
	dijete je suviše malo	nema nesuglasica	oko učenja i školskih obaveza	oko novca, kupovine	oko obaveza	neposlušnost	ostalo
jednoroditeljske	10.9	15.2	20.0	8.6	9.3	26.7	9.3
dvoroditeljske	17.4	17.4	10.6	7.6	11.8	21.5	13.6

$$\chi^2 (1419, 8)=67.081, \text{ Cramer's } V=0.219, p=0.000$$

¹⁸⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(475, 1)=39.406$, Cramer's $V=0.288$, $p=0.000$

S druge strane, pronalazimo interesantne i u statističkom smislu značajne razlike¹⁸⁵ između jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica u pogledu načina na koji roditelji i njihova djeca *izlaze na kraj* sa nesuglasicama (Tabela 6.21.).

Tabela 6.21. *Uobičajeni načini rješavanja nesuglasica između roditelja i djece u različitim tipovima porodica (%)*

Porodice	Na koji način najčešće rješavate ove nesuglasice						
	nikako, ne rješavaju se	roditeljska odluka je "zadnja"	dijete/djeca uglavnom istjeraju po svome	oko svega se dogovoramo: nekad popustim ja, nekad djeca	uglavnom popuštam pred zahtjevom jednog djeteta	u našoj porodici nema nesuglasica	drugačije
razvedenih	3.4	10.8	2.7	61.3	2.4	18.9	0.7
obudovelih	5.2	11.2	3.9	51.3	1.7	26.3	0.4
nevjenčanih	3.5	10.0	3.9	42.4	2.6	36.7	0.9
dvoroditeljske	2.7	16.0	6.4	55.9	1.6	16.8	0.5

$$\chi^2(1706, 18)^{186}=70.266, \text{ Cramer's } V=0.117, p=0.000$$

Pokazalo se da su tipični načini rješavanja nesuglasica u porodicama djece čiji su roditelji razvedeni *pregovaranje* i *odmjeravanje moći*, te *popuštanje*. Obudovjeli roditelji i njihova djeca značajno češće ne iznalaze rješenja (*strategija rješenja bez rješenja*), dok nevjenčane majke negiraju prisustvo nesuglasica, što je donekle i očekivano imajući na umu dob njihovih potomaka.

I nalazi jednosmjerne analize varijanse govore u prilog značajnosti uočenih razlika¹⁸⁷. Tako se u pogledu korišćenih strategija za rješavanje nesuglasica međusobno značajno razlikuju razvedeni i nevjenčane majke. Dok potonji nesuglasice negiraju, razvedeni češće koriste strategiju *pregovora*.

Kada ove porodice uporedimo sa dvoroditeljskim u oči pada da roditelji koji su u braku ujedno i najrigidniji, budući da je u slučaju sukoba sa djecom njihova odluka značajno češće "zadnja" (Tabela 6.22.).

¹⁸⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(750, 1)=27.370$, Cramer's $V=0.134$, $p=0.007$

¹⁸⁶ Vrijednost hi-kvadrat testa dobijena poređenjem jednoroditeljskih porodica.

¹⁸⁷ $F(1705, 3)=10.894$, $p=0.000$

Tabela 6.22. *Jednosmjerna analiza varijanse: Strategije rješavanja nesuglasica između djece i roditelja u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama*

(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95 Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	-.060	.117	.966	-.39	.27
	nevjenčani	-.364 [*]	.117	.022	-.69	-.04
	dvoroditeljske	.178	.089	.260	-.07	.43
obudovjeli	razvedeni	.060	.117	.966	-.27	.39
	nevjenčani	-.303	.124	.114	-.65	.04
	dvoroditeljske	.238	.098	.115	-.04	.51
nevjenčani	razvedeni	.364 [*]	.117	.022	.04	.69
	obudovjeli	.303	.124	.114	-.04	.65
	dvoroditeljske	.541 [*]	.098	.000	.27	.82
dvoroditeljske	razvedeni	-.178	.089	.260	-.43	.07
	obudovjeli	-.238	.098	.115	-.51	.04
	nevjenčani	-.541 [*]	.098	.000	-.82	-.27

Pronalazimo i da različite strategije rješavanja nesuglasica između roditelja i djece idu ruku pod ruku sa obrazovnim položajem obudovjelih¹⁸⁸, nevjenčanih¹⁸⁹ i dvoroditeljskih¹⁹⁰ porodica. *Roditeljska je zadnja* u jednoroditeljskim, na obrazovnoj skali nisko pozicioniranim porodicama, nezavisno od dinamike njihovog nastanka. Strategije *pregovora i popuštanja* koriste one nevjenčane majke čiji je obrazovni položaj srednji, dok razvedeni i obudovjeli ispitanici *pregovaraju* sa, i *popuštaju* svojoj djeci, češće ako njihove porodice imaju visok obrazovni položaj.

O komunikaciji između bivših partnera

Posebno nas je zanimalo da utvrdimo da li između bivših partnera postoje sukobi i na koji način rješavaju iste (Tabela 6.23.). Iz analize smo izostavili odgovore onih ispitanika koji nisu u kontaktu sa bivšim partnerima, bilo da je riječ o nevjenčanim majkama, bilo da je riječ o razvedenima.¹⁹¹

¹⁸⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(232, 12)=21.422$, Cramer's V=0.215, p=0.045

¹⁸⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(227, 12)=21.617$, Cramer's V=0.218, p=0.042

¹⁹⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(932, 18)=31.304$, Cramer's V=0.106, p=0.027

¹⁹¹ Poređenje odgovora na pitanja koja se tiču komunikacionih obrazaca između partnera naših ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica nije bilo moguće.

Tabela 6.23. *Razvedeni i nevjenčani ispitanici s obzirom na nesuglasice sa bivšim partnerima (%)*

Porodice	Sa drugim roditeljem djeteta/bivšim (van)bračnim partnerom se najčešće sukobljavate oko			
	nema sukoba	novca, davanja za dijete	nematerijalnih obaveza prema djetetu	vaspitavanja deteta
razvedenih	24.1	33.8	25.6	16.5
nevjenčanih	41.8	26.6	21.5	10.1

Interesantan je nalaz da najveći broj nevjenčanih majki negira postojanje sukoba sa bivšim partnerom, dok razvedeni na prvo mjesto stavljaju neispunjavanje materijalnih obaveza prema djetetu. Nešto češće (iako ne i značajno¹⁹²) u odnosu na nevjenčane, razvedeni roditelji ulaze u međusobne sukobe zbog neispunjavanja obaveza koje nemaju karakter materijalnih, te zbog načina vaspitanja zajedničkih potomaka. Na primjer, kada je riječ o vaspitanju, pronalazimo da se najveći broj razvedenih roditelja (preko 75%) ne slaže u potpunosti ili uopšte sa načinom na koji njihov bivši supružnik vaspitava zajedničku djecu (Tabela 6.24.).

Tabela 6.24. *Stav roditelja prema načinu na koji drugi roditelj vaspitava zajedničko dijete/cu*

Porodice	Sa načinom na koji drugi roditelj vaspitava dijete vi se slažete		
	u potpunosti	ne u potpunosti	ne
razvedenih	23.6	29.7	46.6
nevjenčanih	37.0	26.1	37.0

$$\chi^2(451, 2)=8.624, \text{ Cramer's } V=0.138, p=0.013$$

Pretpostavljamo da se ovaj nalaz može objasniti time da u odnosu na razvedene, međusobni kontakt daleko rijeđe ostvaruju nevjenčani roditelji. Odatle je i mogućnost za izbijanje nesuglasica očekivano – manja.

Slične, krajnje indikativne i u statističkom smislu značajne razlike se pojavljuju i kada je riječ o ulozi koju drugi roditelj ima u ojačanju roditeljskih kompetencija ispitanika. Na primjer, razvedeni roditelji značajno češće u poređenju sa nevjenčanim ističu da im bivši partner ne pomaže da izgrade odnos kakav bi željeli sa svojim potomstvom (Tabela 6.25.).

¹⁹² $\chi^2(309, 5)=10.954, \text{ Cramer's } V=0.188, p=0.052$

Tabela 6.25. Uloga drugog roditelja u osnaživanju roditeljskih kompetencija ispitanika (%)

Porodice	Drugi roditelj vam pomaže da se djetetom izgradite odnos kakav želite	
	da	ne
razvedenih	23.5	76.5
nevjenčanih	37.9	62.1

$\chi^2(455, 1)=9.940$, Cramer's V=0.148, p=0.002

Odatle sa velikom rezervom moramo uzeti zaključak na koji upućuju neki od nalaza, da najveći broj ispitanika sadašnji odnos sa bivšim partnerom očekivano, zasniva na komunikaciji oko djece, a koji govori u prilog relativno uspješno okončanog partnerskog (emo-cionalnog) odnosa. Produbljenija analiza pokazuje da je komunikacija oko djece u najvećem broju slučajeva ipak opterećena konfliktom oko materijalnog davanja, čak i u slučaju da ispitanici tvrde da nema sukoba. Dodajmo da ovi nalazi stoje i za porodice razvedenih, a naročito za porodice nevjenčanih majki, nezavisno do njihovog socioekonomskog i obrazovnog položaja, te socijalnog kapitala.

Novo partnerstvo: porodični odnosi i uloge dodatih roditelja

Važnu kvalitativnu promjenu u dinamiku porodičnih odnosa sva-kako unose novi partneri roditelja. Odatle nas je posebno interesovalo kako je njihovo prisustvo u porodičnom i ličnom životu povezano sa ličnim osjećajem zadovoljstva roditelja – ispitanika, te kakva je njihova uloga u ovim porodicama.

Ovom analizom smo obuhvatili sve jednoroditeljske porodice. Već na prvi pogled uočili smo razlike između razvedenih, obudovjelih i nevjenčanih kada je u pitanju učestalost ulaska ovih ispitanika u nove emotivne veze (Tabela 6.26.).

Tabela 6.26. *Ispitanici s obzirom na ostvarenu novu emotivnu vezu (%)*

Porodice	Da li ste trenutno u emotivnoj vezi?	
	da	ne
razvedenih	24.5	75.5
obudovjelih	15.1	84.9
nevjenčanih	23.2	76.8

$\chi^2(850, 2)=8.201$, Cramer's V=0.098, p=0.017

Ove razlike će se pokazati značajnima i u statističkom smislu. Tako pronalazimo da razvedeni i nevjenčane majke značajno češće pronalaze nove partnere, u poređenju sa obudovjelima.

Ovom dodajmo da slična, u statističkom smislu značajna razlika postoji i u prisustvu brige ispitanika oko toga da li će u budućnosti pronaći adekvatnog partnera¹⁹³. *Najzabrinutiji* su razvedeni ispitanici, dok su u tom pogledu najmanje *zabrinuti* obudovjeli. Konačno, upravo potonji ističu da im novi partner – nije potreban.

Kada je riječ o odnosima novih partnera i njihove djece, evo kako ih roditelji-ispitnici opisuju (Tabela 6.27.).

Tabela 6.27. *Odnos između djeteta/ce i novog partnera ispitanika (%)*

Porodice	Vaš novi partner/ka i vaše dijete/ca su		
	bliski	podnose se i uvažavaju	u sukobu su
razvedeni	59.2	39.4	1.4
obudovjeli	57.1	42.9	0.0
nevjenčanih	65.5	34.5	0.0

$\chi^2(164, 4)=2.026$, Cramer's V=0.079, p=0.724

Razvedeni roditelji ovaj odnos prepoznaju kao: bliskost, podnošenje i uvažavanje (ma šta se iza toga krilo). Za razliku od njih, djeca obudovjelih i njihovi novi partneri su najrijeđe bliski, ali se uočene razlike nisu pokazale i statistički značajnima.

Posebno nas je interesovalo kakvu ulogu u porodici, i to prvenstveno u odnosu na djecu ispitanika, imaju novi partneri. Prepostavili smo da mogu zauzeti jedan od sljedećih položaja: *odgovornog surrogat roditelja* – koji nastoji zauzeti mjesto biološkog oca/majke, potom *kvazi saveznika* – koji nastoji stvoriti koaliciju sa djecom ili poziciju

¹⁹³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(809, 8)=46.093$, Cramer's V=0.169, p=0.000

isključenog u odnosu na dijete. Dalje, očekivali smo da ćemo pronaći značajne razlike u ulogama koje su *dodijeljene* novim partnerima, imajući na umu uzroke nastanka jednoroditeljskih porodica i uzrast djece ispitanika.

Pokazaće se da takve pretpostavke stoje. Tako su novi partneri razvedenih procentualno, a pokazaće se i statistički značajno češće uključeni u odnos sa djetetom bilo u ulozi odgovornih *surogat roditelja*, bilo njihovih *saveznika*¹⁹⁴. Partneri razvedenih značajno češće u odnosu na ispitanike iz druga dva tipa jednoroditeljskih porodica, vaspitavaju njihovu djecu učeći ih radu i disciplini (Tabela 6.28.).

Tabela 6.28. *Uloge novog partnera roditelja
ispitanika u odnosu prema djeci (%)*

Novi partner/ka ispitanika se o djetetu/djeci	tip jednoroditeljskih porodica		
	razvedeni	obudovjeli	nevjenčani
brine kao drugi roditelj	48.6	52.9	48.3
preuzima djetetove obaveze	29.6	17.6	15.5
vaspitava, učeći djete/cu disciplini i radu	46.5	48.5	27.6
u svemu udovoljava djetetu/djeci	49.3	41.2	34.5
nije uključen u vaspitanje	36.5	37.1	41.1

Postavlja se pitanje zbog čega su se u tom pogledu izdvojili upravo partneri razvedenih? Jedan od mogućih odgovora leži u statusu roditelja-ispitanička. Naime, razvedeni su, kako je to pokazala jedna od prethodnih analiza, u više od polovine slučajeva u *simboličkom ratu* sa svojim bivšim partnerima. Takođe, ovom valja dodati i nalaz da upravo bivši partneri razvedenih ispitanika češće ulaze u nove veze.¹⁹⁵ Budući da ovakva vrsta vezivanja može voditi ka "trampi djece", novim partnerima se otvara prostor za tzv. socijalno roditeljstvo (Gorell Barnes i saradnici, 1998). U slučaju obudovjelih ispitanika, ovakva vrsta koalicija je isključena, jer izostaje potencijalna kompetencija između (preminulog) roditelja i novog partnera s jedne strane. S druge, djeca obudovjelih su znatno starija u poređenju sa djecom razvedenih, te uloga novih partnera njihovih roditelja i nije da vaspitavaju. Konačno, kada je riječ o novim partnerima nevjenčanim majki, primjećujemo da su u odnosu na djecu najčešće *isključeni*.

¹⁹⁴ $\chi^2(162, 2)=5.949$, $p=0.051$, Cramer's $V=0.192$

¹⁹⁵ U poređenju sa bivšim vanbračnim partnerima ($\chi^2(547, 2)=8.352$, Cramer's $V=0.124$, $p=0.015$).

Ovaj nalaz je donekle očekivan i hipotetički može biti objašnjen time da su oni i najrijeđe ostvareni u roditeljskoj ulozi, te da se uslijed ne-snalaženja i relativne mladosti ne uključuju u vaspitanje partnerovog djeteta, već brigu o tome prepuštaju biološkim roditeljima.

Dalja analiza je pokazala da nema značajne povezanosti između pola novog partnera i načina na koji je on uključen u vaspitanje djeteta. Jedini izuzetak predstavlja praksa *udovoljavanja* djetetu (u svemu), kojoj su – ne iznenađuje i u saglasnosti je sa nalazima drugih studija (vidi: Gorell Barnes *et al.* 1996) – skloniji muškarci.¹⁹⁶

Dodajmo i da izostaje očekivana povezanost između socioekonomskog i obrazovnog položaja, te socijalnog statusa porodica i različitih načina na koje je novi partner uključen u vaspitanje djece. Izuzetak predstavljaju sljedeće prakse novih partnera: vršenje uloge *odgovornih surogat-roditelja* u porodicama obudovjelih¹⁹⁷ i distanciranje od ovakve uloge u slučaju razvedenih¹⁹⁸. *Odgovornog roditeljstva* se tako značajno češće prihvataju novi partneri obudovjelih ispitanička čije porodice zauzimaju središnji položaj na socioekonomskoj skali. S druge strane, od ove, pa i ostalih uloga socijalnih roditelja novi partneri razvedenih značajno češće odustaju ukoliko je socijalni kapital porodica visok.

Diskusija

U ovom poglavlju smo se bavili analizom različitih aspekata porodične dinamike: odlikama porodičnih veza i uloga, hijerarhijskog (dis)balansa, komunikacije između bivših partnera, roditelja i djece, te novih partnera naših roditelja-ispitanička i njihove djece. Ova ekstenzivna analiza porodične dinamike je imala za cilj da opiše odlike porodičnog funkcionisanja po elementima: komunikacija, porodične veze, porodične uloge, moć, a potom i da uočene nalaze razumije u kontekstualnom okviru sistemske porodične teorije. Iako je analiza išla za tim da se međusobno uporede uslovno nazvane tri grupe jednoroditeljskih porodica (razvedenih, obudovjelih i nevjen-

¹⁹⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(163, 1)=4.729$, Cramer's V=0.170, p=0.030

¹⁹⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(30, 2)=8.889$, Cramer's V=0.544, p=0.012

¹⁹⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(74, 3)=8.337$, Cramer's V=0.336, p=0.040

čanih majki) po svim dimenzijama opisa, a potom i sa dvoroditeljskim porodicama, to ipak nije učinjeno u potpunosti, i to iz dva osnovna razloga. Prvi od njih je krajnje opravdan: neke aspekte porodičnog funkcionisanja nismo mogli eksplorisati u slučaju obudovjelih (npr. sadašnji odnos između drugog roditelja i djeteta/djece), kao ni u dvoroditeljskim porodicama. Drugi razlog neiscrpnosti analize leži u činjenici da nije bilo uvijek moguće izvesti dublju statističku analizu, već smo se zbog prirode podataka kojima smo raspolagali zadržali na deskriptivnom nivou.

Bilo kako bilo, na osnovu raspoložive građe uspjeli smo da damo odgovore na istraživačka pitanja kojima smo se u analizi rukovodili. Utvrdili smo da postoje brojne sličnosti i (ne)očekivane razlike kada je riječ o dinamici jednoroditeljskih porodica. Tako pronalazimo da najstarija djeca iz sve tri grupe porodica, naročito oni čiji je roditelj preminuo, bivaju *parentifikovana*: na sebe preuzimaju uloge odsutnog roditelja. Kada je riječ o drugorođenima, oni po pravilu postaju dobra djeca – *bijeli vitezovi*, i češće, u odnosu na starije na gubitak (stvarni ili simbolički) reaguju ispoljavajući psihosomatske simptome. Ove porodice su međusobno slične i kada je riječ o odlikama komunikacije. Po pravilu roditelji sa kojima djeca žive cijene da su ona otvoreni u komunikaciji s njima, nego sa drugim roditeljem. Primjećujemo da u sva tri tipa jednoroditeljskih porodica postoje tabuisane teme koje djeca ne otvaraju sa svojim roditeljima, ili pak ispitanici smatraju da je njihovo potomstvo suviše malo da bi o njima razgovaralo. Valja kazati i da određene teme, kakve su one o izboru prijatelja, različitim vidovima rizičnog ponašanja, ili planovima za budućnost, da navedemo samo neke od njih, djeca otvaraju sa različitim članovima svoje porodice zavisno od socioekonomskog i obrazovnog položaja domaćinstva. Na primjer, u porodicama koje su nisko pozicionirane na obe ove skale, otvorena komunikacija između roditelja i djece izostaje. Ako je porodica visoko pozicionirana teme će se otvarati sa oba roditelja, nezavisno od toga da li je riječ o dvoroditeljskim ili porodicama razvedenih ispitanika.

Bez izuzetka, nesuglasice se u jednoroditeljskim porodicama rješavaju bilo *pregovorima* u kojima je ishod neizvjestan (nekad *kapituliraju* – popuste roditelji, nekad djeca), bilo roditeljskim popuštanjem. S druge strane, ove su strategije, pokazaće se, daleko rijeđe prisutne u dvoroditeljskim porodicama. Odatle bismo mogli kazati da su ispitanici iz jednoroditeljskih porodica permisivniji, u odnosu

na one iz dvoroditeljskih. I u pogledu komunikacije sa bivšim (van) bračnim partnerima primjećujemo sličnost između razvedenih i nevjenčanih. Stiče se utisak da proces emocionalnog razvoda/raskida nije završen, i pored toga što razvedeni ispitanici negiraju prisustvo sukoba, a najveći broj bivših vanbračnih partnera međusobno ne komunicira.

Kada je riječ o razlikama valja podvući da su one evidentne u sljedećim segmentima porodične strukture (vidi: Minuchin, 1974): u pogledu hijerarhijskog (dis)balansa, porodičnih veza, moći, načina rješavanja nesuglasica, te uloga novih partnera. Pronalazimo tako da roditelji koriste različite strategije vezivanja za svoju djecu, što sa svoje strane ukazuje na prisustvo značajnog hijerarhijskog disbalansa. Na primjer, razvedeni češće ulaze u otvorene koalicije sa djecom, manipulišu forsiranjem odnosa povjerenja. Njihovi bivši supružnici *trianguliraju* djecu, tako što ih podržavaju u neprimjerenom ponašanju i/ili ga/ih uvlače u odnos u kojem zahtjevaju *ekskluzivnu lojalnost*. Kao *surogat partneri* svojih roditelja djeца razvedenih sada dobijaju značajnu moć u porodici, o čemu svjedoči i to da se ona češće u odnosu na djecu ostalih ispitanika ponašaju po svome – kako ona hoće. Drugim riječima, roditelji ne određuju granice prihvatljivog ponašanja, jer bi time moguće – izgubili svoje saveznike u *simboličkom ratu* sa bivšim partnerima. Da ima osnova za tvrdnju da razvedeni roditelji vode *bitke* za osvajanje lojalnosti djece, kao i da proces emocionalnog i psihološkog razvoda u njihovom slučaju nije završen, svjedoče i sljedeći nalazi: da je velik broj razvedenih nezadovoljan odnosom i ulogom drugog roditelja u vaspitanju djece, kao i da novi partneri ovih ispitanika zauzimaju uloge kompetentnih *socijalnih roditelja* koji djecu uče odgovornosti i radu. Zadatak ovih *dodataih* roditelja je da i sami pokušaju napraviti savez sa djecom ne bi li debalansirali potencijalno prisutnu koaliciju između djeteta i roditelja sa kojim ono ne živi. Ipak, pretpostavka da su naši ispitanici svoje nove partnere, kao što su to učinili i sa svojom djecom, stavili između sebe i onih bivših (*triangulirali ih*) kako bi izvojevali pobjedu u međusobnom *ratu*, u nedostatku podataka ostaje u domenu spekulacije.

Sa svoje strane o značaju dinamike nastanka porodice govori i nalaz da su u odnosu na djecu ostalih ispitanika, u jednom segmentu moćnija ona čije je jedan od roditelja umro. Tako ova djeca najčešće predlažu rješenja, što se svakako može povezati kako sa njihovo-

vim uzrastom (najstariji u uzorku), tako i sa činjenicom da su upravo oni, u odnosu na potomke ostalih ispitanika, češće *parentifikovani*. Mjesto i uloga djece u porodičnoj hijerarhiji osigurani su time što obavljaju ulogu trajno odusutnog roditelja. Ovu poziciju može ugroziti jedno ulazak roditelja u novu emotivnu vezu, pa odatle i objašnjiv nalaz da su odnosi između potomaka obudovjelih i njihovih novih partnera uglavnom distancirani. U odnosu na ovu, djeca iz dvoroditeljskih porodica zauzimaju daleko *nemoćnije* pozicije: rijetko donose odluke u porodici i predlažu rješenja, a njihovi roditelji značajno češće u odnosu na ispitanike iz jednoroditeljskih postavljuju granice prihvatljivog ponašanja. Ovom svakako treba dodati i nalaz da su ispitanici iz dvoroditeljskih daleko rigidniji kada je riječ o rješavanju nesuglasica između njih i djece.

Uzev zajedno nalazi upućuju na zaključak da se u interpretaciji relationalnih obilježja porodica u obzir moraju uzeti kako sociodemografske odlike porodica, tako i porodična struktura, te razlozi njene uslovno nazvane deficijenosti. Indikativan je i u prilog ovoj tezi govor između ostalih i nalaz da je uloga koju dijete *bira* nakog gubitka drugog roditelja (uslijed razvoda, smrti), značajno povezana sa time da li ono živi u inokosnoj ili proširenoj porodici. Tako vanredno dobru (*bijele vitezove*) ili onu uslovno nazvano lošu djecu (*crne ovce*) češće pronalazimo u inokosnim porodicama. Ova djeca, gledano iz sistema perspektive, *olakšavaju* roditelju sa kojim žive time što se ponašaju uzorno (pa na primjer njihovi roditelji mogu biti ponosni na njih) ili neprimjereno i time mu skreću pažnju sa gubitka. Naša je prepostavka da u proširenim porodicama daleko češće drugi članovi kupiraju gubitak, dok su djeca, u nekoj mjeri zaštićena.

Konačno, smatramo da je neophodno još jednom podvući da naši nalazi ne nose bilo kakvu vrijednosnu konotaciju koja bi se mogla pripisati razvodu/vanbračnosti/udovištvu kao nečemu što je samo po sebi negativno i po djecu bez izuzetka lično oštećujuće. Odatle na primjer o razvodu nismo razmišljali u dualnim kategorijama *dobro – loše*, odnosno nismo ga smjestili u tzv. patološki okvir (vidi: Smart, 2003: 128) koji razlikuju *djecu razvedenih i normalnu, dobro uravnoteženu djecu* (vidi: isto, 2003: 127). Konačno, na račun ovakvih koncepata je u savremenoj stručnoj literaturi upućen čitav niz kritika (vidi: Moxnes, 2003, Smart, 2003 i drugi).

Savremene studije se pitanjem razvoda, postrazvodnih tranzicija i načina prilagođavanja djece na date situaciju sve češće bave

sagledavajući ove procese iz perspektive djece. Podsjetimo samo na neke od nalaza ovih istraživanja koji upoređeni na čisto opisnoj ravni¹⁹⁹ ne odskaču od onih do kojih smo došli u našoj studiji. Moxnes (2003) na primjer pronalazi da iz *dječijih cipela* – njihovog ugla posmatranja, razvod nije viđen kao njihov lični problem. Velik broj njenih ispitanika – djece pokazuje razumijevanje ukoliko ne viđa drugog roditelja i ovu situaciju smatra opet ne ličnim, već porodičnim problemom. Ne iznenadjuje da većina opisuje odnos sa novim majčinim partnerom kao – pozitivan. Takvim uostalom opisuju i odnose sa svojim majkama. Kažu da sad bolje razumiju svoje roditeljice, da imaju više poštovanja prema njima i da se njihov uzajamni odnos poboljšao. Interesantan je i u skladu sa sistemskom perspektivom i nalaz da su se ona djeca čiji su se roditelji nastavili sukobljavati nakon razvoda osjećala kao da su stavljena u središte konflikta i da im je zabranjeno voljeti roditelja koji je označen *kriv*. Povinovati se takvim naređenjima izdatim od strane drugog *ispravnog* roditelja su ovu djecu činila nesretnom. Konačno, sve navedeno govori u prilog tezi o "ubrzanoj socijalizaciji" djece razvedenih roditelja, uključujući i njih same. Naime, valja podsjetiti i da odnosi između roditelja i djece u jednoroditeljskim porodicama predstavljaju jednu vrstu međuvisnosti. U savremenoj stručnoj literaturi ovom procesu je pripisan pozitivan predznak: djeca iz pozicije zavisnosti osvajaju ulogu ravnopravnih članova porodice koji učestvuju u rješavanju problema, komunikaciji, postaju odgovornija.

U interpretaciji naših nalaza, mi smo izbjegavali ovakve, vrijednosno zasićene zaključke. Zapravo, promjene koje se dešavaju u porodicama sa gubitkom smo opisali iz jedne od mogućih perspektiva – one sistemske, koja zabranjuje vrijednosno konotiranje. U tom smislu imenovanja: *bijeli vitez*, *porodična crna ovca*, ili *triangulacija* ne nose bilo pozitivna bilo negativna značenja, već jesu identifikovani načini prilagođavanja na multiple tranzicije (vidi: Flowerdew, Neale, 2003) koje prate gubitak. Na kraju, to da li je uloga koju je odabralo/u koju je stavljeno dijete u jednoroditeljskoj porodici, pozitivna ili ne, može nam reći isključivo ono samo – iz lične persepektive. Na isti način bi valjalo interpretirati na primjer i porodični hijerarhijski disbalans – u nekim porodicama on je osnov porodične ravnoteže, a u

¹⁹⁹ Ovo uslovno nazvano poređenje nije opravdano u metodološkom smislu budući da su ispitanici Moxnes (2003) djeca razvedenih, dok su naši sagovornici bili – razvedeni roditelji.

nekima uvod u ličnu simptomatologiju, koja opet samo po sebi može biti preduslov porodičnog *opstanka*. Drugim riječima, identifikovani član – problem, može zaokupiti pažnju ostalih i porodicu održati na okupu.

Smatramo da bi, budući da ima malo domaćih istraživanja (vidi: Gačić, Trbić, Marković, 2004, Ljubičić, 2009, Ljubičić, 2010a, Ljubičić, 2010b, Ljubičić, 2012) koja su rađena na uzorku nekliničke populacije, a koja bi poslužila kao uporedni okvir, korpus takvih studija valjalo uvećavati. Ovaj zadatak je naročito važan, jer bi se tako stvorile prepostavke i za longitudinalna istraživanja uticaja makrosistema na porodične odnose. Naime, rijetke domaće studije rađene posljednje decenije dvadesetog vijeka govore u prilog tezi da društvene (ne)prilike imaju izuzetan uticaj na mijenjanje obilježja porodične dinamike, a time prepostavljamo i na obrasce funkcionisanja ne samo primarnih, već i porodica prokeracije. Pri tom nipošto ne smijemo zanemariti kulturološki oblikovane obrasce funkcionisanja koji nalažu da se misli, osjeća i ponaša na sasvim određen način.

Milana Ljubičić

FUNKCIONALNOST JEDNORODITELJSKIH PORODICA

U ovom poglavlju ćemo se baviti uporednom analizom odlika funkcionalnosti jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica. Teorijski okvir je pronađen, kao uostalom i u slučaju analize porodičnih relacija, u sistemskoj teoriji, odnosno Circumplex modelu bračnih i porodičnih odnosa koji su osmisili Olson, Bell i Potrer (Kouneski, 2000). Ovaj model je zasnovan na premisi o cirkularnoj uslovljenoći odnosa u sistemu, o čemu je već bilo riječi, te na teoriji o razvoju porodica, koja uvažava dinamičku prirodu promjena: životne cikuse kroz koje porodice prolaze i životne događaje (u slučaju naše analize one diferencirajuće: razvod, vanbračno rađanje, udovištvo) koji ih pogađaju.

Porodičnu funkcionalnost smo procjenjivali pomoću standardizovanog instrumenta *Family Adaptation and Cohesion Evaluation Scale*²⁰⁰ (u daljem tekstu FACES), koji mjeri tri dimenzije porodične funkcionalnosti: neposredno kohezivnost i fleksibilnost, a posredno komunikaciju (vidi: Olson, Gorall, 2003).

Kohezivnost predstavlja stepen blizine ili emotivne vezanosti između članova porodice (Smith i saradnici, 2009: 133). Pomoću FACES-a je moguće razlikovati četiri tipa emotivne vezanosti članova, od kojih dva spadaju u ekstremne, a dva u umjerene, odnosno funkcionaln(ij)e oblike kohezije. U ekstremne se svrstavaju *razdvojena* ili *dezangažovana*, kada su članovi porodica izrazito emotivno

²⁰⁰ Nalazi niza studija govore u prilog primjenjivosti ove skale u samoprocjeni porodične funkcionalnosti ispitnika, nezavisno do njihove dobi, pola, obrazovanja, seksualne orientacije ili životnog ciklusa kroz koji porodice prolaze (vidi: Kouneski, 2000). Posebna prednost ovog instrumenta leži u tome što je pomoću njega moguće procjenjivati funkcionalnost kako klinički upadljive, tako i nekliničke populacije. Odatle ne čudi da je ovaj instrument najčešće korišćen u samoprocjeni porodične funkcionalnosti. Nažalost, sociolozi koji se bave istraživanjima ove vrste rijetko upotrebljavaju FACES.

distancirani, sa malo osjećanja za međusobno zajedništvo, i *umrežena* kohezivnost. U potonjim porodicama se njeguje takva vrsta jedinstva i očekuje takva lojalnost od članova koja ih onemogućava da se izdvoje iz porodične mase (Hejli, 2009) i individualiziraju. Ovi nebalansirani nivoi kohezivnosti mogu biti štetni po pojedinca, kao i po porodične odnose. Pa tako, ukoliko dugo vremena funkcionišu unutar disfunkcionalnog nivoa kohezivnosti, za očekivati je da u nekom trenutku jedan ili više članova porodice razviju tzv. simptomatsko ponašanje (Olson, Gorell, 2003). S druge strane, porodice koje pripadaju *odvojenom* i *povezanom* tipu kohezivnosti u nekoj mjeri balansiraju između zajedništva i individualnosti, i smatraju se funkcionalni(ji)ma, odnosno sposobnijima da izađu na kraj sa razvojnim zadacima i poteškoćama sa kojima se susreću (vidi: Milojković, Srna, Mićović, 1997, Schenk, Dykstra, 2012, Shapiro, 2012).

Porodična **fleksibilnost**²⁰¹ opisuje načine na koji se članovi porodice prilagođavaju na promjene, kakve su na primjer gubici (smrt nekog od članova, gubitak posla i drugi) i tzv. razvojni zadataci²⁰² (Smith i saradnici, 2009). Pomoću ovog koncepta moguće je izmjeriti u kom stepenu su članovi porodice spremni da u susretu sa (ne)očekivanim životnim događajima mijenjaju porodična pravila, uloge, vođstvo i stilove pregovaranja (Olson, Gorell, 2003). Kao i u slučaju kohezivnosti, i kod fleksibilnosti možemo razlikovati četiri njena tipa. Riječ je o: *rigidnoj*, koju karakterišu ustaljene porodične uloge i pravila koja se ne mijenjaju, *prosječnoj* i *visokoj*, koje spadaju u domen funkcionalnih, i *haotičnoj* fleksibilnosti. U porodicama u kojima je fleksibilnost procjenjena kao haotična nema normativne konzistentnosti, a uloge su nejasno definisane i prebacuju se sa jednog na drugog člana. Odatle, članovi ovakvih porodica imaju poteškoća da saznaju šta mogu očekivati jedni od drugih (Milojković, Srna, Mićović, 1997, Olson, Gorell, 2002). U porodicama čiji članovi adaptabilnost procjenjuju kao *fleksibilnu* i *strukturisanu* postoji relativna izbalansiranost između stabilnosti i promjene.

²⁰¹ U tekstu smo koristili i pojam adaptabilnost u istom značenju.

²⁰² Riječ je o očekivanim promjenama koje stoje pred porodicama koje izlaze iz jednog i ulaze u drugi životni ciklus. Sudeći po sistemskoj porodičnoj teoriji i terapiji porodice u ovim tačkama životnog ciklusa moraju mijenjati neka od svojih pravila i uloga, balansirajući između promjena i stabilnosti, jer će u protivnom onemogućiti rast i razvoj svojih članova (vidi: Ljubičić, 2010a, Ljubičić, 2012).

Za našu analizu je bila posebno važna centralna i u empirijskim studijama često provjeravana premlisa Circumplex modela koja glasi: porodice u kojima postoji balans između samostalnosti i zajedništva, stabilnosti i promjene funkcionišu na adekvantniji način u poređenju sa onima koje su u disbalansu (Olson, 2000, Kouneski, 2000). Ovu hipotezu smo proveravali na (in)direktan način, rukvodeći se dvama ciljevima. Prvi je bio da opišemo i uporedimo odlike funkcionalnosti u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama, dok je drugi bio nešto širi i išao za tim da objasni eventualno prisutne razlike između porodica uvrštenih u uzorak. Pošli smo od hipoteze da se ova dva tipa porodica u pogledu funkcionalnosti međusobno značajno razlikuju. Očekivali smo da dvoroditeljske porodice u značajnijoj mjeri funkcionišu u okvirima *prosječne* i *visoke adaptabilnosti*, te *odvojene* i *povezane* kohezivnosti, a jednoroditeljske unutar ekstremnih nivoa funkcionalnosti. Rukovodili smo se pretpostavkom da u dvoroditeljskim porodicama postoji balans između roditeljskih uloga i obaveza, dok u jednoroditeljskim sav teret kako to uostalom potvrđuju i empirijski nalazi, uglavnom pada na roditelja sa kojim dijete živi. Pored profesionalnih uloga koje obavlja, ovaj roditelj uglavnom samostalno vrši i onu najvažniju – roditeljsku. U tom *poduhvatu* jedan broj roditelja se oslanja na svoje potomstvo, kojem dodjeljuje ulogu *surrogat partnera*. Uz ovaku ulogu, dijetetu je data i moć koju ne bi trebalo imati, a u jednoj od opcija ovako ustanovljenih odnosa ono dobija mogućnost da samostalno donosi odluke, bez obaveze da bude odgovorno (prema sebi i drugima). Iz ovih ukratko ilustrovanih obrazaca iza kojih stoje sasvim određena porodična pravila, komunikacija, granice, moć, kao i niz ekosistemski nametnutih (ne)prilika, možemo prepoznati i (ukupnu) porodičnu funkcionalnost.

Obilježja kohezivnosti jednoroditeljskih porodica

Kada je riječ o kohezivnosti jednoroditeljskih porodica pronašli smo da se ona procentualno posmatrano najčešće kreće u tzv. funkcionalnim nivoima (Tabela 7.1.).

Tabela 7.1. *Odlike kohezivnosti u jednoroditeljskim porodicama (%)*

Porodice	Tip porodične kohezivnosti			
	dezangažovana	odvojena	povezana	umrežena
razvedenih	14.6	36.6	30.1	18.6
obudovjelih	10.5	38.3	33.1	18.1
nevjenčanih	18.0	33.5	33.5	15.0
Ukupno	14.5	36.1	32.1	17.3

$\chi^2(836, 6)=7.783$, $p=0.254$, Cramer's V=0.068

Tako oko 68% ovih porodica spada u red što *odvojeno* što *povezano* kohezivnih. Emotivno su najadekvatnije vezani članovi porodica obudovjelih (preko 70%), slijede porodice nevjenčanih (oko 67%), koje u stopu prate porodice razvedenih (66.7%). Očekivano, znatno manji broj porodica funkcioniše unutar dva ekstrema: *umreženosti* (u oko 17% porodica) i *dezangažovanosti* (oko 14%). Među *dezangažovanima* prednjače porodice nevjenčanih majki. Odmah iza njih slijede porodice razvedenih, dok je ovaj kvalitet emotivne vezanosti najmanje zastupljen u porodicama obudovjelih. Drugi ekstrem – *umreženost*, je najprisutniji u porodicama razvedenih, i očekivano najmanje zastupljen u porodicama nevjenčanih majki. Ipak, uočene razlike u pogledu kohezivnosti jednoroditeljskih porodica se nisu pokazale statistički značajnima.

Kohezivnost u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama: uporedna analiza

Procentualno posmatrano i jednoroditeljske i dvoroditeljske porodice najčešće funkcionišu u okvirima koji se smatraju funkcionalnim. Ipak, pokazaće se da su naizgled neznatne, razlike među njima statistički značajne (Tabela 7.2.).

Tabela 7.2. *Odlike kohezivnosti u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama (%)*

Tip porodice	Nivo kohezivnosti			
	dezangažovana	odvojena	povezana	umrežena
jednoroditeljske	14.5	36.1	32.1	17.3
dvoroditeljske	10.7	29.8	37.6	21.8
Ukupno	12.3	32.5	35.3	19.9

$\chi^2(1909, 9)=29.126$, $p=0.001$, Cramer s V=0.070

Nasuprot našim očekivanjima, pronalazimo da su dvoroditeljske porodice značajno češće *umrežene* ukoliko ih uporedimo sa porodicama razvedenih i obudovjelih, a naročito nevjenčanih majki. Uočavamo takođe, da se u dvoroditeljskim porodicama kohezivnost, čak i kada se kreće u funkcionalnim okvirima, češće prepoznaje kao *povezanost*, nego *odvojenost*, što govori u prilog jače emotivne vezanosti članova.

Nalazi jednosmjerne analize varijanse potvrđuju uočeno: u pogledu kohezivnosti dvoroditeljske se značajno razlikuju od porodica razvedenih i nevjenčanih ispitanika.²⁰³ Možemo zaključiti da se dvoroditeljske približavaju jednom ekstremnom polu kohezivnosti – *umreženosti*, porodice razvedenih i nevjenčanih drugom ekstremu – *dezangažovanom* tipu emotivne vezanosti, dok su se porodice obudovjelih smjestile između njih (Tabela 7.3.).

Tabela 7.3. Scheffe test: Kohezivnost u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim porodicama

Scheffie	(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
						Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli		-.06076	.07885	.898	-.2814	.1599
	nevjenčani		.07306	.07733	.827	-.1433	.2894
	dvoroditeljske		-.17742*	.05882	.028	-.3420	-.0128
obudovjeli	razvedeni		.06076	.07885	.898	-.1599	.2814
	nevjenčani		.13382	.08239	.451	-.0967	.3643
	dvoroditeljske		-.11666	.06533	.364	-.2994	.0661
nevjenčani	razvedeni		-.07306	.07733	.827	-.2894	.1433
	obudovjeli		-.13382	.08239	.451	-.3643	.0967
	dvoroditeljske		-.25049*	.06348	.001	-.4281	-.0729
dvoroditeljske	razvedeni		.17742*	.05882	.028	.0128	.3420
	obudovjeli		.11666	.06533	.364	-.0661	.2994
	nevjenčani		.25049*	.06348	.001	.0729	.4281

Kako objasniti ove nalaze? Jedno od mogućih, nama bliskih objašnjenja uvažava značaj strukture porodica uključenih u uzorak, te uloga koje roditelji (sami, odnosno oni u braku) imaju u odnosu prema djeci. Vjerovatnije je tako da će u dvoroditeljskim porodicama emotivna vezanost između roditelja i djece kao kulturološki očekivana i strukturalno podstaknuta odlika biti izraženija, nego u slučaju porodica razvedenih, odnosno nevjenčanih. Naime, struktura ovih porodica nastaje kao posljedica simboličkih gubitaka, koje uglavnom prate negativne emocije (Gorrel Barnes i saradnici, 1998). Odatle je

²⁰³ $F(1989, 3)=7.073, p=0.000$

moguće i očekivati emotivnu distancu u ovim porodicama, naročito ukoliko gubici na nivou porodice nisu adekvatno razrješeni: ako proces psihološkog i emocionalnog razvoda/raskida između bivših su-pružnika/partnera nije okončan. Kada je riječ o obudovjelima, *umreženost* je prisutna u skoro podjednakoj mjeri kao i u dvoroditeljskim porodicama. Pretpostavka koja nam je bliska je da ovdje doživljeni stvarni i uglavnom nenadani gubitak imao emotivno-integrišući efekat na članove, uz izostanak negativnih emocija naspram preminulog.

Prilog za razumijevanje emocionalne vezanosti članova u jednoroditeljskim porodicama

U kojoj mjeri navedene hipoteze stoje, zaključivali smo na osnovu ispitivanja povezanosti između kohezivnosti i niza varijabli koje opisuju: sociodemografske odlike porodica (životni ciklus ovih porodica, njihov socioekonomski i obrazovni položaj, socijalni kapital, rodbinske veze članova koji čine domaćinstvo), porodične odnose, emocije koje prate gubitak (smrt, razvod, raskid vanbračne veze), opterećenost roditelja i njihovo osjećanje kompetentnosti u obavljanju svojih roditeljskih uloga, kao i postojanje šire podrške. Valja kazati da varijable uvrštene u analizu nisu zajedničke za sve tri grupe porodica. Na primjer, u slučaju razvedenih smo koristili varijable koje mogu da opišu (ne)završenost procesa emotivnog razvoda (donošenje odluke o razvodu i reakcije koje su ga pratile), a koje u slučaju ostalih ispitanika izostaju. Kada je riječ o nevjenčanim majkama, posebno smo se fokusirali na željenost potomstva i stepen u kojem je njihov bivši partner – otac djeteta, prihvatao odgovornost za trudnoću, dok nas je kod obudovjelih zanimalo da utvrđimo povezanost između (ne)očekivanosti gubitka i stepena kohezivnosti porodice.

Prilog za razumijevanje emocionalne vezanosti članova u porodicama razvedenih

U slučaju porodica razvedenih statistička povezanost između nivoa porodične kohezivnosti i većine varijabli uključenih u analizu

uglavnom izostaje²⁰⁴. Pokazalo se da su sa nivoom kohezivnosti u statističkom smislu značajno povezane varijable koje opisuju stepen završenosti emocionalnog razvoda odnosno sadašnji odnos između bivših partnera²⁰⁵, one koje se tiču nekih subjektivnih poteškoća tj. osujećenja sa kojima se susreću roditelji: nerazumijevanja okoline²⁰⁶ i sukoba sa djecom²⁰⁷, percepcije ispitanika o ličnoj kompetentnosti u ulozi roditelja²⁰⁸, otvorenosti komunikacije između članova porodice²⁰⁹ i porodičnog socijalnog kapitala²¹⁰.

Pokazalo se da se ka ekstremnim polovima kohezivnosti pomjeraju porodice u kojima se odnos između bivših partnera uklapa u sliku nerazriješenog emotivnog razvoda. Tako je u onim porodicama u kojima djeца kontaktiraju sa roditeljem koji im nije staratelj, u značajnijoj mjeri prisutna *umreženost*, a u onima u kojima nema kontakta između – *dezangažovanost*. Ovaj nalaz možemo objasniti potrebom roditelja da djecu pridobiju svaki na svoju stranu. Na primjer, izražita emotivna bliskost između djece i roditelja – staratelja bi trebala da osigura lojalnost ovom roditelju, u situaciji kada potomstvo viđa i drugog roditelja. Ako dijete nije u kontaktu sa drugim roditeljem, *emotivno umrežavanje* nije neophodno, budući da taj *odsutni* roditelj ne može u tolikoj mjeri ugroziti porodične saveze.

Pronašli smo i da su članovi porodica onih ispitanika koji manje-više uspješno *izlaze na kraj* sa problemima koje imaju kao sami roditelji, statistički gledano značajno *umreženiji* u odnosu na ostale. Nasuprot njima, kao međusobno emotivno distancirane članove svojih porodica vide ispitanici koji sebe ne smatraju dovoljno kompetentnim u obavljanju roditeljskih uloga. Šta je u ovom slučaju uzrok, a šta posljedica: da li je nezadovoljstvo vaspitnim postignućima posljedica izostanka emotivne bliskosti na relaciji roditelj-dijete, ili pak emotivna distanca nastaje kao ishod neuspješnih vaspitnih npora roditelja?

²⁰⁴ Navodili smo samo one rezultate koji su u statističkom smislu značajni, rukovodeći se potrebom da dodatno ne opterećujemo tekst.

²⁰⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(317, 1)=17.791$, $p<0.05$, Cramer's V=0.137

²⁰⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(320, 12)=22.520$, $p<0.05$, Cramer's V=0.153

²⁰⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(319, 12)=49.253$, $p=0.00$, Cramer's V=0.227

²⁰⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(320, 1)=97.871$, $p=0.000$, Cramer's V=0.391

²⁰⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(319, 18)=60.152$, $p=0.000$, Cramer's V=0.251

²¹⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(321, 9)=17.443$, $p<0.05$, Cramer's V=0.135

Očekivan je i nalaz da su značajno emotivno bliži članovi onih porodica u kojima su sukobi između roditelja i djece rijetki, a komunikacija otvorena. Ukoliko takva komunikacija izostaje, i ako su sukobi između roditelja i djece učestali, emotivni odnosi u porodici su značajno hladniji.

Iako izostaju značajne razlike u pogledu samoprocene kohezivnosti od strane ispitanika i njegove izloženosti osujećenjima kakvi su: umor, usamljenost, nedostatak vremena za sebe, kada je riječ o nerazumijevanju od strane okoline takva značajna povezanost stoji. Tako pronalazimo izrazitu emocionalnu distanciranost članova u porodicama onih ispitanika koji učestalo nailaze na nerazumijevanje okoline, i obrnuto. Ukoliko ovakva vrsta osujećenja izostaje, članovi su izrazito emotivno povezani.

Kada je riječ o socijalnom kapitalu, pokazalo se da je izrazita emotivna vezanost između članova karakteristična za porodice koje istog – nemaju. Emotivna distanca je prisutnija u porodicama sa niskim socijalnim kapitalom, dok *povezani i odvojeni* nivo kohezivnosti idu ruku pod ruku sa srednjim i visokim socijalnim kapitalom, što je i očekivan nalaz. Prepostavljamo da odsustvo socijalnog kapitala primorava na *umrežavanje* kao egizistencijalnu strategiju. Ali, kako objasniti nalaz o povezanosti između niskog socijalnog kapitala i emotivne *dezangažovanosti*? Naša je prepostavka da se članovi međusobno udaljavaju uslijed kompetencije oko ograničenog – niskog socijalnog kapitala s jedne strane, dok bi s druge kao moguće objašnjenje moglo stajati ono koje podvlači potrebu da se osalone na lične snage u nedostatku drugih opcija, a to svakako vodi ka emocionalnom udaljavanju.

Prilog za razumijevanje emocionalne vezanosti članova u porodicama obudovjelih

Kada je riječ o porodicama obudovjelih pronalazimo da je kohezivnost statistički značajno povezana sa nizom osujećenja koje opterećuju roditelje: nedostatak vremena za sebe²¹¹, osjećanjem

²¹¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(247, 12)=23.056$, $p<0.05$, Cramer's V=0.125

umora²¹², nerazumijevanjem okoline²¹³, nedostatkom novca²¹⁴, kao i sa prisustvom sukoba²¹⁵ i stepenom otvorenosti komunikacije između roditelja i djece²¹⁶, potom socioekonomskim položajem²¹⁷ i obrazovnim statusom ispitanika²¹⁸.

Sudeći po ovim nalazima *umreženost* između članova značajno češće pronalazimo u porodicama u kojima se roditelji često sreću sa sljedećim poteškoćama: umorom, nerazumijevanjem okoline, nedostatkom vremena za sebe i novčanim brigama. S druge strane, među porodicama čiji članovi njeguju izrazito emotivno zajedništvo našle su se i one u kojima su sukobi između roditelja i djece rijetki ili odsutni, a komunikacija otvorena. Pronalazimo i da su članovi porodica sa niskim socioekonomskim i obrazovnim položajem međusobno izrazito emotivno vezani. Imajući sve navedeno u vidu, umrežavanje članova u porodicama obudovjelih bi moglo biti viđeno kao način prilagođavanja na niz ličnih i ekosistemskih neprilika koji značajno opterećuju ove porodice.

Prilog za razumijevanje emocionalne vezanosti članova u porodicama nevjenčanih majki

Kao i u slučaju obudovjelih, i u porodicama nevjenčanih majki pronalazimo statističku povezanost između nivoa kohezivnosti i ličnih osjećenja kojima su ispitanice izložene: usamljenosti: usamljenosti²¹⁹, nerazumijevanja okoline²²⁰, nedostatka novca²²¹ i (odsustva) pomoći drugog roditelja u vaspitanju.²²² Tako izrazita emotivna bliskost između članova postoji u onim porodicama u kojima

²¹² Razlika je statistički značajna $\chi^2(247, 12)=35.432$, $p=0.000$, Cramer's V=0.219

²¹³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(247, 12)=22.520$, $p<0.05$, Cramer's V=0.175

²¹⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(247, 12)=21.138$, $p<0.05$, Cramer's V=0.169

²¹⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(247, 12)=26.153$, $p=0.01$, Cramer's V=0.188

²¹⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(233, 15)=54.414$, $p=0.000$, Cramer's V=0.279

²¹⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(226, 6)=13.461$, $p<0.05$, Cramer's V=0.173

²¹⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(248, 6)=17.782$, $p<0.00$, Cramer's V=0.189

²¹⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(264, 12)=34.307$, $p=0.01$, Cramer's V=0.208

²²⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(265, 12)=30.255$, $p<0.05$, Cramer's V=0.195

²²¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(265, 12)=60.130$, $p<0.05$, Cramer's V=0.196

²²² Razlika je statistički značajna $\chi^2(261, 12)=24.759$, $p<0.05$, Cramer's V=0.178

se nevenčne roditeljice veoma često susreću sa osjećanjem umora, nedostatkom novca i nerazumijevanjem okoline. Ovi roditelji imaju značajniju podršku u socijalnoj sredini i rijeđe su usamljeni, a njihovi bivši vanbračni partneri im pomažu u vaspitanju (zajedničkog) djeteta. S druge strane, ukoliko nemaju podršku u i van porodičnog kruga, nevenčne majke članove svojih porodica značajno češće prepoznaju kao emotivno veoma distancirane. Cijenimo da ovaj nalaz, stavljen u kontekst koji opisuje nastanak i funkcionisanje porodica po-rodica nevenčanih majki, govori sam za sebe. Prepostavljamo da je riječ o onim nevenčanim majkama čije roditeljsvo nije prihvaćeno od strane najbližih.

Prilog za razumijevanje emocionalne vezanosti članova: poređenje jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica

Iako poređiti ova dva tipa porodica: jednoroditeljske i dvoroditeljske, nije metodološki u potpunosti opravdano, budući da njihovu dinamiku očekivano – odlikuju različiti životni *događaji*, mi smo nastojali da na deskriptivnoj ravni primjetimo međusobne sličnosti i razlike. U tom poduhvatu smo se oslanjali na one varijable koje su statistički značajno povezane sa kohezivnošću. U analizu smo uvrstili sociodemografske varijable (životni ciklus porodice, socioekonomski i obrazovni položaj, socijalni kapital, kao i strukturu porodice mjerenu preko rodbinske povezanosti članova domaćinstva), i one koje se uslovno mogu nazvati subjektivnim, a koje se tiču ličnih osjećenja ispitanika i (ne)formalne podrške na koju mogu računati.

Pronašli smo da je nivo kohezivnosti dvoroditeljskih porodica značano povezan tek sa nekolicinom varijabli. Riječ je o: primanju psihološke podrške od strane drugih značajnih ljudi²²³ i socijalnom kapitalu porodice.²²⁴ Na primjer, ukoliko se roditelj-ispitnik oslanja na psihološku podršku svojih roditelja, on članove svoje porodice prepoznaće očekivano – kao međusobno *umrežene*. Ukoliko mu takva pomoć nije potrebna i/ili je ne dobija, članove porodice vidi kao međusobno *odvojene ili povezane*, a ako roditelju-ispitaniku takvu

²²³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1154, 21)=63.961$, $p=0.000$, Cramer's V=0.084

²²⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1151, 9)=21.562$, $p=0.01$, Cramer's V=0.079

pomoć pružaju drugi, oni van kruga porodice, u svojoj porodici prepoznaje emotivnu distancu (*dezangažovanost*).

I ove nalaze možemo objasniti imajući u vidu potrebu ispitanika za podrškom najbližih. Tako je za očekivati da se oni koji u nedostatku pomoći od strane članova porodice, istu traže van porodičnog kruga, istovremeno distanciraju od najbližih. Ukoliko na podršku svojih bližnjih mogu računati i istu prihvataju, očekivano – *umrežavaju* se sa članovima svoje porodice. Konačno, ispitanici koji nemaju podršku od strane članova porodice, niti istu traže van porodičnog kruga, već se oslanjaju na lične snage, svoje porodice vide kao optimalno funkcionalne: *povezane i odvojene*. Pronalazimo takođe da sa opadanjem socijalnog kapitala ruku pod ruku ide emotivno distanciranje članova. I obrnuto – što je viši socijalni kapital, članovi porodica su emotivno *umreženiji*.

Da se primjetiti da u odnosu na jednoroditeljske, kohezivnost u dvoroditeljskim porodicama opisuje daleko manji broj varijabli: oslanjanje na psihološku pomoć roditelja i nivo socijalnog kaptala. Dok se prva varijabla ne izdvaja kao značajno povezana sa kohezivnošću jednoroditeljskih porodica, socijalni kapital dobija svoje mjesto u građenju objašnjenja, ali samo u slučaju razvedenih ispitanika. Ipak, potonje se razlikuju od dvoroditeljskih porodica u pogledu prirode ove povezanosti. Tako u dvoroditeljskim sa višim socijalnim kapitalom ide jače emotivno vezivanje. Kada je riječ o razvedenima, izrazito zajedništvo pronalazimo u onim porodicama u kojima manjka socijalnog kapitala. Naša je hipoteza da je u slučaju ovih porodica *umrežavanje egzistencijalna strategija* – ako postoji zajedništvo, porodica može preživjeti (i) bez socijalnog kapitala. U dvoroditeljskim prepoznajemo drugačiji obrazac: u slučaju odsustva ili niskog socijalnog kapitala, članovi se prepostavljamo, oslanjaju na lične snage, te odatle i snažnija emotivna distanca među njima.

Već na prvi pogled jasno je da varijable koje opisuju osjećenja ispitanika nisu značajno povezane sa kohezivnošću dvoroditeljskih porodica. Takvu statistički značajnu povezanost pronalazimo kod jednoroditeljskih porodica. Prepostavka je da su osjećenja sa kojima se ispitanici iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica strukturalno i kvalitativno različita, kao i da roditelji koriste drugačije strategije da ih eventualno prevaziđu. Za očekivati je da osjećenja kakva su nerazumijevanje okoline, umor ili izostanak podrške drugog roditelja ispitanici iz jednoroditeljskih rješavaju koristeći sebi

dostupne *kapitale*, za koje vjerujemo da se razlikuju od onih kojima raspolažu na primjer *umorni roditelji* iz dvoroditeljskih porodica. Tako prvi prebacuju dio obaveza na svoju djecu, koja oblikuju porodično snažno zajedništvo, igrajući ovu igru²²⁵ zajedno sa svojim roditeljima. Drugi pak umjesto djece za saveznike mogu birati odrasle, sebi ravne – svoje bračne partnere, roditelje, (na čiju pomoć se u tolikoj mjeri ne mogu osloniti oni iz jednoroditeljskih) ili pak bližu okolinu, koja naspram njih, a imajući u vidu njihov bračnu status, ne gaji (naravito) nerazumijevanje.

Odlike fleksibilnosti jednoroditeljskih porodica

Adaptabilnost svojih porodica razvedeni, obudovjeli i nevjenčani majke su nešto češće u poređenju sa kohezivnošću prepoznavali kao disfunkcionalnu (*rigidna* i *haotična*) (Tabela 7.4).

Tabela 7.4. *Odlike fleksibilnosti u jednoroditeljskim porodicama (%)*

Porodice	Fleksibilnost			
	rigidna	strukturisana	fleksibilna	haotična
razvedenih	14.7	27.9	22.3	35.1
obudovjelih	12.7	25.5	29.5	32.3
nevjenčanih	19.0	29.1	22.9	29.1
dvoroditeljske	15.4	27.6	24.3	32.7
Ukupno	15.5	27.5	24.6	32.4

$\chi^2(828, 6)=6.828$, $p=0.170$, Cramer's V=0.074

$\chi^2(1956, 9)=9.124$, $p=0.426$, Cramer's V=0.039

Tako primjećujemo da je *haotičnost* u odnosu na *rigidnost* češće viđena kao odlika porodične fleksibilnosti u porodicama svih ispitanika bez razlike. *Rigidnost* je naročito zastupljena u porodicama nevjenčanih majki, te onih ispitanika koji su se razveli. Drugi ekstrem – *haotičnost*, se procentualno gledano najčešće sreće u porodicama razvedenih (u čak 41% slučajeva). Ipak, uočene razlike između njih

²²⁵ Zgodna aluzija na Minuchinovu (1974) sintagmu: plesati (porodični) ples koji treba da opiše cirkularnu uslovljenošć ukupne porodične dinamike.

nisu statistički značajne, što su dodatno potvrdili i nalazi jednosmjernе analize varijanse.²²⁶

Kada smo uporedili dvoroditeljske sa jednoroditeljskim porodicama došli smo do sličnih nalaza (Tabela 7.4.). Odatle bismo mogli kazati da se porodice različite strukture u pogledu adaptabilnosti u statističkom smislu zanemarljivo malo razlikuju.

Kako objasniti ove nalaze? Jedan od elemenata koji bi mogao biti važna karika u njihovom razumijevanju jeste životni ciklus porodica. U prilog tome da se nivo porodične kohezivnosti i adaptibilnosti mijenja zavisno od životnog ciklusa kroz koji prolazi porodica, svjedoče i nalazi studija (vidi: Kouneski, 2000, Carr, 2006). Odatle bi na primjer *rigidnost* u porodicama nevjenčanih majki ili nešto češće prisutna *haotičnost* u porodicama obudovjelih, mogla biti viđena kao prirodna faza porodičnog razvoja (Ljubičić, 2010b). Tako bi očekivan bio nalaz da obudoveli sa svojom djecom, koja su znatno starija u odnosu na onu nevjenčanih, pregovaraju oko porodičnih pravila, čineći ih manje rigidnima. Ova hipoteza u slučaju obudovjelih i nevenčanih ispitanika nije dobila svoju statističku potvrdu. Ipak, čini se da stoji u slučaju dvoroditeljskih²²⁷ i porodica razvedenih²²⁸ ispitanika. Za oba tipa porodica važi sljedeći nalaz: porodična pravila su daleko *rigidnija* ukoliko porodice prolaze kroz ranije životne cikluse (uključujući i adolescenciju najstarijeg djeteta), kao i da se sa starijim uzrastom prvorodenog fleksibilnost pomjera očekivano – ka *haotičnosti*.

Prilog za razumijevanje fleksibilnosti u porodicama razvedenih

Zanimalo nas je da utvrdimo da li postoji povezanost između nivoa porodične fleksibilnosti i nekih odlika porodične funkcionalnosti. Kao i u slučaju kohezivnosti, fleksibilnost smo ukrstili sa nizom varijabli koji govore o osjećanjima i potrebama ispitanika, porodičnim skriptovima i obrascima funkcionisanja i utvrdili sljedeće.

Kada je riječ o porodicama razvedenih, pokazalo se da postoji značajna statistička povezanost između nivoa adaptibilnosti u porodici i odnosa između bivših partnera u sadašnjem trenutku. Tako

²²⁶ $F(835, 2)=1.954$, $p=0.142$

²²⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(615, 1)=107.209$, $p=0.027$, Cramer's V=0.419

²²⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(147, 1)=109.837$, $p=0.018$, Cramer's V=0.499

se fleksibilnost pomjera ka *rigidnoj* ukoliko su roditelji u sukobu, a ukoliko nisu u kontaktu, porodična pravila i uloge su značajno češće *haotične*.²²⁹

Sa *haotičnošću* ruku pod ruku idu česti sukobi na liniji roditelji – djeca, kao i strategija popuštanja pred zahtjevima potomaka.²³⁰ *Rigidnost* je s druge strane odlika onih porodica u kojima nema sukoba između roditelja i djece, onih u kojima se nesugalsice ne riješavaju, ili je pak roditeljska – zadnja. Svoje porodice kao *rigidne* prepoznaju i oni roditelji koji se učestalo susreću sa nerazumijevanjem²³¹ svoje okoline.

Pronalazimo i da su porodice koje su u pogledu obrazovanja visoko pozicionirane, sklonije njegovati *haotičnost*. Nasuprot tome, porodice čiji je obrazovni položaj nizak su najčešće *rigidno* i u po-djednakoj mjeri *strukturisano fleksibilne*.²³²

Imajući na umu ove nalaze, na mjestu je postaviti pitanje u kojoj mjeri je fleksibilnost posljedica prilagođavanja na spoljašnje okolnosti i prilike koje prate razvod, te neka strukturalna obilježja porodice (na primjer socioekonomski i obrazovni položaj), a u kojoj mjeri adaptabilnost oblikuju unutrašnji mikrosistemski procesi? Smatramo da su obilježja fleksibilnosti u značajnoj mjeri određena i makro i mikrosistemskim (ne)prilikama i relacionim kontekstom, te da dosegnuti nivo adaptabilnost jeste način na koji se porodica prilagođava na (društvene, porodične) okolnosti. Tako izostanak sukoba između roditelja i djece u porodicma koje imaju rigidna pravila ukazuje na moguće čvrsto strukturisane odnose moći koji ne dozvoljavaju da se nesuglasice (da li je opravданo kazati: drugačija mišljenja?) iznesu na vidjelo. Odatle se u onim porodicama u kojima su sukobi vidljivi i da očekivati uslovno nazvano poremećena hijerarhijska struktura. Očekivan je i nalaz da ukoliko drugi roditelj-bivši partner, nije u kontaktu sa djetetom odnosno ne predstavlja prijetnju u mogućem *ratu* oko lojalnosti djece, porodice značajno češće funkcionišu bez jasnih pravila.

Na kraju ako se samo na kratko osvrnemo na obrazovni položaj primjećujemo da su u porodicama koje su visoko pozicionirane, važe

²²⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(314, 9)=19.133$, $p<0.05$, Cramer's V=0.142

²³⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(290, 1)=37.024$, $p<0.01$, Cramer's V=0.207

²³¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(320, 1)=210.716$, $p<0.08$, Cramer's V=0.406

²³² Razlika je statistički značajna $\chi^2(319, 1)=14.354$, $p<0.05$, Cramer's V=0.208

pravila – *bez pravila*. Kako objasniti ovaj nalaz? Jedna od prepostavki jeste da su vrijednosti koje roditelji iz ovih porodica prihvataju modernije. Modernija normativna uvjerenja podrazumijevaju da se njeguje individualizam i uvažavaju lične potrebe, što drugim riječima znači da djeca imaju pravo da iznesu svoje mišljenje i participiraju u donošenju porodičnih odluka. Tradicionalnija vrijednosna opredjeljenja ispitanika čiji je obrazovni položaj niži i srednji, ne dozvoljavaju dehijerarhizaciju porodičnih uloga, što ove porodice smješta u krug *rigidno* ili pak *strukturisano fleksibilnih*.

Prilog za razumijevanje fleksibilnosti u porodicama obudovjelih

U slučaju obudovjelih se pokazalo da je sa nivoom porodične fleksibilosti značajno povezano tek nekoliko varijabli. Riječ je o: *zabrinutosti* oko toga da li će ispitanik naći adekvatnog partnera²³³, te o socioekonomskom položaju porodice.²³⁴ Tako u skoro podjednakoj mjeri roditelji-ispitanci koji *ne brinu* oko toga da li će naći partnera svoju porodicu vide kao *haotično* i *rigidno* adaptabilnu, dok u tom pogledu *zabrinutiji* svoje porodice smještaju u krug optimalno funkcionalnih. Nalaz da su oni ispitanici koji pitanju pronalaska novog partnera ne pridaju značaj, svoje porodice procjenili bilo kao *rigidne*, bilo kao *haotične*, mogli bismo objasniti uvažavajući prepostavku o *surogat-partnerstvu* obudovjelih roditelja i njihove djece. Izostanak potrebe/brige oko toga da se pronađe adekvatan partner bi mogao biti posljedica simboličkog partnerstva sa djecom koje se održava bilo tako što se djetu ne dozvoljava da izade iz položaja zavisnog, bilo tako što mu se dozvoljava sloboda kontrolisana isključivo roditeljskim delegiranjem (ne)pripadajućih pozicija i moći.

Ukoliko briga oko toga da li će se pronaći adekvatan partner postoji, porodice su procjenjene kao uslovno nazvano optimalno funkcionalne: *strukturisane* i *fleksibilne*. To bi moglo značiti da u ovim porodicama izostaje simboličko partnerstvo između roditelja i djece. Drugim riječima, u ovim porodicima postoji dozvola da se članovi porodice mijenjaju, uz održavanje kakvog-takvog balansa između stabilnosti i promjene. Sličnu polarizaciju pronalazimo i u slučaju druge

²³³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(235, 1)=290.090$, $p<0.05$, Cramer's V=0.397

²³⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(246, 1)=14.742$, $p<0.05$, Cramer's V=0.155

variabile: u porodicama koje su nisko pozicinirane na socioekonomskoj skali, njeguje se *rigidni* stil, dok se u onima čiji je položaj visok brzo brzo smjenjuju porodične uloge i porodična pravila (*haotičnost*). Valja primjetiti da ovaj nalaz stoji i u slučaju porodica razvedenih.

Prilog za razumijevanje fleksibilnosti: poređenje jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica

Budući da fleksibilnost porodica nevjenčanih majki nije značajno povezana ni sa jednom od posmatranih varijabli, ove nalaze nećemo posebno uzdvajati.

Kada je riječ o dvoroditeljskim porodicama, izdvojile su se sljedeće varijable: način rješavanja nesuglasica sa djecom,²³⁵ obrazovni status²³⁶, te društveno-klasni položaj.²³⁷ Poredeći ih na deskriptivnoj ravni sa jednoroditeljskim porodicama uočili smo neočekivan niz međusobnih sličnosti. Pronašli smo tako da je sa fleksibilnošću značajno povezan socioekonomski položaj u slučaju dvoroditeljskih porodica, kao što je to uostalom slučaj i sa porodicama obudovelih. Možemo primjetiti i da je uslovno nazvano smjer ove povezanosti identičan – u obe grupe porodica sa višim socioekonomskim položajem ide ruku pod ruku *haotičnost*, i obrnuto. One pozicionirane najniže na skali socioekonomskog ljestvice, značajno češće njeguju *rigidni* stil. Ovaj nalaz svakako ne iznenađuje, i u skladu je sa nalazima rijetkih studija koje su se bavile ovom problematikom (vidi: Ljubićić, 2011), a može biti objašnjen time da egzistencijalno ugrožene porodice njegujući rigidna, jasna pravila (i izrazito zajedništvo) čine izvjesnjom svoju budućnost. U protivnom bi opstanak porodice (*svako na svoju stranu, po svojim pravilima*) bio doveden u pitanje.

Sličnu povezanost pronalazimo i između obrazovnog položaja porodice i njene fleksibilnosti, i to u slučaju razvedenih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica. Tako se u onim porodicama čiji je obrazovni položaj nizak, njeguju *rigidna* pravila, dok u onima sa najvišim položajem na obrazovnoj skali, vlada *haotičnost*. Ovaj nalaz se može objasniti time da su u porodicama višeg obrazovnog statusa prisut-

²³⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(924, 1)=89.024$, $p=0.000$, Cramer's V=0.179

²³⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1112, 1)=42.761$, $p=0.00$, Cramer's V=0.113

²³⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1023, 1)=832.714$, $p=0.000$, Cramer's V=0.126

nije tolerantnije vaspitne i komunikacione prakse (Dragišić Labaš, 2012).

Interesantan je i očekivan nalaz da su određeni obrasci komunikacije u dvoroditeljskim i porodicama razvedenih ispitanika – u prvom redu načini rješavanja nesuglasica, značajno povezani sa odlikama porodične adaptabilnosti. Drugačije kazano, prakse nerješavanja nesuglasica ili *kapituliranje* roditelja pred zahtjevima djece su značajno prisutnije u porodicama u kojima vlada *haotična fleksibilnost*, dok *rigidnost* susrećemo u onim porodicama u kojima je roditeljska – zadnja. Konačno, valja podvući da kod ova dva tipa porodica susrećemo i sljedeću sličnost: *rigidnost* je tipičnija za porodice koje se nalaze na ranijim stadijumima životnog ciklusa, a *haotičnost* za one sa odraslijom (prvorođenom) djecom.

Imajući na umu sve navedeno, smatramo da je na mjestu zaključiti da se razlike između jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica kada je fleksibilnost u pitanju mogu pripisati struktralno-dinamičkoj posebnosti svake od njih.

Diskusija

Sumirani, nalazi naše analize pokazuju da je hipoteza da se u pogledu kohezivnosti i adaptabilnosti porodice uključene u uzorak međusobno razlikuju, tek donekle potvrđena. Takve, u statističkom smislu značajne razlike u stepenu emotivne bliskosti između članova postoje između jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica. Suprotno od očekivanog, u strukturalno potpunim porodicama pronalazimo izrazito emotivno povezane – međusobno *umrežene* članove. S druge strane, u jednoroditeljskim porodicama, i to posebno u poradicama nevjenčanih majki, značajno češće je prisutna emotivna *dezangažovanost*. Jedno od mogućih objašnjenja ovog nalaza je da ove roditeljice češće u odnosu na ostale ispitanike iz jednoroditeljskih porodica žive u proširenim domaćinstvima – najčešće sa svojim roditeljima. Emotivna distanca bi mogla biti viđena i kao posljedica iznuđene situacije življenja pod istim krovom, uz neprihvatanje vanbračnog rađanja kćerke. Odatle je na mjestu zaključiti da je društveno nelegitimno roditeljstvo u znatnoj mjeri stigmatizovano, i konačno – kulturološki očekivano. U kojoj mjeri ponuđeno objašnjenje stoji, ne možemo pouzdano znati, prije svega zahvaljujući

tome što uporedni sociološki intonirani okvir manjka, s jedne strane. S druge, uvažavajući premisu o kulturološki specifičnim razvojnim (vidi: Tomanović, Ignjatović, 2010, Ljubičić, 2012) i društveno oblikovanim obrascima porodičnog funkcionisanja (Gačić, Majkić, 2000, Ljubičić, 2010a, Ljubičić, 2010b, Ljubičić, 2012), o čemu svjedoče nalazi rijetkih domaćih studija, skloni smo tvrditi da ima osnova za polazišnu tezu.

Kada je riječ o fleksibilnosti, ovakvih u statističkom smislu značajnih razlika između tipova porodica, nema. I jednoroditeljske i dvoroditeljske porodice su najčešće *strukturisano i fleksibilno adaptabilne*. Interesantan je nalaz da se u sva četiri tipa porodica češće susreću *haotična* pravila i uloge, nego one *rigidne*.

Dalja analiza je pokazala da su kohezivnost i fleksibilnost značajno povezane sa ličnim obilježjima ispitanika, u prvom redu sa nizom subjektivnih osuđenja sa kojima se susreću, relacionom porodičnom dinamikom, te nekim sociodemografskim odlikama porodica. Odmah valja kazati da značajna povezanost između navedenih varijabli i samoprocjenjenog nivoa kohezivnosti i fleksibilnosti ne stoji u slučaju sva četiri tipa posmatranih porodica.

Tako razvedeni ispitanici značajno češće kohezivnost svojih porodica procjenjuju kao izrazitu ako su u sukobu sa bivšim partnerom, ako se osjećaju kompetentnima u ulozi roditelja, ako je komunikacija između njih i djece otvorena, a sukobi izostaju ili su rijetki, te ako porodica nema socijalnog kapitala. Uzev zajedno, ovi nalazi govore u prilog tome da je značaj porodičnih događaja i gubitaka, te *osvojenih* porodičnih uloga u oblikovanju emocionalne bliskosti u porodici, izrazit. Nalaz da su roditelji i djeca emotivno vezaniji ukoliko izostaje sukob među njima, te ukoliko komuniciraju na otvoren, jasan način je sam po sebi razumljiv, kao i onaj koji govori o integrativnom potencijalu nezavršenog emocionalnog razvoda roditelja. Naime, ukoliko roditelji nisu završili i ovaj segment razvoda, nastojaće da u simboličkom ratu jedan drugog *nadvladaju* pridobijanjem saveznika – djece. Čini se ipak, da su u tom pogledu u daleko boljoj situaciji roditelji – staratelji koji, sudeći po nalazima prethodnih analiza, formiraju čvrstu emotivnu vezanost sa djecom sa kojom žive.

Neki od uočenih nalaza važe i za obudovjele. Oni tako članove svoje porodice procjenjuju značajno češće kao emotivno *umrežene*, ukoliko je komunikacija među njima otvorena, a sukobi izostaju. Na sličan način porodične prilike vide i oni obudovjeli ispitanici koji se

učestalo susreću sa nizom ličnih osujećenja počev od novčanih bri-
ga, umora, neraspoloženja i nedostatka vremena za sebe. Čini se
odatle da bliskost unutar porodice pomaže roditeljima da izađu na
kraj, ili možda – lakše prihvate i nose, (usamljenost, stigmatizaciju,
umor sa kojim se susreću) sa kojima se susreću.

Potonji nalaz стоји и у slučaju nevjenčanih majki. One koje se su-
sreću sa nizom ličnih osujećenja svoju porodicu vide kao emotivno
umreženu. Pretpostavljamo – stoga što je za njih porodica *sigurna luka*, koja pruža kakvo takvo utočište od samoće, nemaštine, nera-
zumijevanja, umora.

U tom pogledu se od ostalih ne razlikuju oni iz dvoroditeljskih
porodica. Ako se oslanjaju na pomoć bližnjih, članove svojih poro-
dica vide kao izrazito emotivno *umrežene*, a ukoliko računaju na
lične snage, ocjenjuju da članovi njihovih porodica umiju napraviti
(funkcionalan) balans između bliskosti i distance. Kada je riječ o so-
cijalnom kapitalu, pronalazimo nalaze suprotne onima koji važe u
slučaju razvedenih roditelja – ispitanika. Tako oni koji žive u bračnim
zajednicama čiji je porodični socijalni kapital visok, emotivne odnose
između članova ocjenjuju kao *umrežene*. U suprotnom, članove svo-
je porodice vide kao emotivno distancirane. Pretpostavljamo da bi
se uočeno moglo objasniti time što potonji u većoj mjeri nego razve-
deni (kulturnoški opravdano) gaje očekivanja da će im bližnji pomoći.
Kada pomoć izostane, preostaje im da se oslanjaju na vlastite snage
uz emotivno udaljavanje od bližnjih.

Interesnatni su nalazi koji se tiču fleksibilnosti. Pokazaće se
tako da je u slučaju razvedenih samoprocjena fleksibilnosti zna-
čajno povezana sa nizom varijabli koje upućuju na zaključak da je
adaptabilnost oblikovana *borbom* sukobljenih roditelja za lojalnost
djece, potrebom za jasnom hijerarhijskom strukturom (nema su-
koba, ili se isti rješavaju po principu popuštanja roditelja ili njihove
kapitulacije), te nekim spoljašnjim stresorima sa kojima se roditelji
– ispitanici (nerazumijevanje od strane okoline) i porodica susreću
(nizak obrazovni i socioekonomski položaj porodice).

Porodicama razvedenih su u tom pogledu najsličnije dvoro-
ditelske porodice. Na primjer, potonji opisuju adaptabilnost svojih
porodica kao *rigidnu* ukoliko je obrazovni i društveno-klasni položaj
njihovih porodica nizak, te ako se nesuglasice između roditelja i dje-
ce rješavaju tako što roditeljska bude – zadnja. Na identičan način
svoje porodice procjenjuju i obudovjeli čije su porodice pozicionirane

nisko na ljestvici socioekonomskog položaja, kao uostalom i oni koji smatraju da im novi partner – nije potreban.

Na osnovu ovih nalaza o tome da su se sa fleksibilnošću kao značajno povezane izdvojile iste varijable (socioekonomski položaj, u slučaju tri tipa porodica, način rješavanja nesuglasica u dvoroditeljskim i porodicama razvedenih, kao i njihov obrazovni status), kao i da se u pogledu ovog obilježja porodične dinamike porodice međusobno značajno ne razlikuju, skloni smo tvrditi da je adaptabilnost uhvatljivija i dostupnija posmatranju u odnosu na kohezivnost. Potonja pak, izmiče jasnjim opservacijama, ostavljajući prostor za niz zaključaka, uključujući i one koji bi prevazilazili nama bliske postulate o cirkularnoj kauzalnosti. Iznenadeju da, za razliku od jednog od rijetkih domaćih istraživanja koje je vršeno na nekliničkoj populaciji, izostaje povezanost između stepena emotivne bliskosti i društveno-klasnog položaja porodice, te pola ispitanika (vidi: Ljubičić, 2010b). S druge strane, više je nego jasno da je emotivna bliskost u slučaju porodica naših ispitanika-roditelja povezana sa nizom varijabli koje opisuju porodičnu dinamiku: moć, veze, komunikaciju, pa i ličnu osujećenost ispitanika. Konačno, valja kazati da i u slučaju kohezivnosti i u slučaju fleksibilnosti nemamo sumnje oko toga da emotivna bliskost i kruta porodična pravila i uloge imaju zaštitnu ulogu: održati postojeću homeostazu.

Milana Ljubičić

VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE JEDNORODITELJSKIH PORODICA

U ovom odjeljku ćemo se baviti deskriptivnom i uporednom analizom vrijednosnih orientacija²³⁸ ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica. Ovaj zadatak je nezahvalan, budući da je opterećen nizom metodoloških poteškoća²³⁹ (vidi: Milić, 2010b). Među njima posebno mjesto pripada činjenici da su istraživanja u ovoj oblasti kako u svijetu, tako i kod nas u velikoj mjeri pionirska (vidi: Pavlović, 2007, Milić, 2010b). Jedno od prvih socioloških istraživanja ove vrste rađeno je 2008. godine u okviru projekta Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (vidi: Bobić, 2010, Milić, 2010b). Ono je trebalo da utvrdi povezanost između sociodemografskih i vrijednosnih orientacija porodica u Srbiji. Ipak, nalazi do kojih su autorke došle, nisu mogli biti poređeni sa rezultatima sličnih studija, budući da su ovakva istraživanja kod nas zaista rijetka (vidi: Pavlović, 2007, 2009b). Utoliko je istraživački po-

²³⁸ Budući ima preko četiristo definicija vrijednosti i čak osamnaest kriterijuma za određivanje njihovog sadržaja, mi smo prihvatili predlog Pavlovića (2009a), kada je riječ o određivanju ovog pojma. Ovaj autor ističe da bi umjesto da se priklonimo jednoj od definicija, korisnije bilo da razmišljamo o zajedničkim odlikama različitih koncepcata. Različiti teoretičari se slažu oko toga da su vrijednosti: relativno stabilni i opšti koncepti ili uvjerenja, koji se odnose na ono što je poželjno, korisno i što bi trebalo biti cilj ljudskih napora, koji upravljaju selekcijom i evaluacijom ljudskog ponašanja i događaja.

²³⁹ Kao naročito ozbiljne Milić izdvaja sljedeće dvije metodološke poteškoće. Prva se tiče činjenice da bi ispitivanjem porodičnih vrijednosnih orientacija, istraživači bili u opasnosti da utvrde ne činjenice o vrednovanju porodice i njenih aspekata (vidi: Milić, 2010b: 236), već dominantne vrijednosne sudove u jednoj sredini. Ipak, autorka primjećuje da takva opasnost vreba i u drugim poljima istraživanja, pa naučnici ne odustaju od ovih, u metodološkom smislu problematičnih poduhvata. Drugi nedostatak je znatno ozbiljniji, i tiče se toga da se vrijednosni sudovi odnose na različite aspekte života, te je u metodološkom smislu nezahvalno tvrditi da sabrani zajedno, vjerno odslivavaju i smještaju porodicu na jednu od *vrijednosnih pozicija*.

duhvat koji smo preuzeli, a koji je u metodološkom smislu kopirao ovaj prvi značajniji, jer nudi kakav-takav uporedni okvir.

U oba istraživanja je korišćena identična skala za ispitivanje porodičnih vrijednosti sastavljena od 14 tvrdnji. Ovom skalom se ne ispituju moderna, već isključivo tradicionalna uvjerenja. Ipak, smatramo da je na mjestu prihvatići tezu da odbacivanje tradicionalnih vrijednosti podrazumijeva kretanje ka moderni(j)i ma. Kao i Milić (2010b) i Bobić (2010) u prethodnoj studiji, i mi smo vrijednosne orientacije podjelili na četiri tematske jedinice. Riječ je o tvrdnjama koje se tiču: 1. zaposlenosti i samostalnosti žene (tri tvrdnje), 2. uloga oca i majke (tri tvrdnje), 3. rodno specifičnih seksualnih praksi (dvije tvrdnje), 4. braka, razvoda i značaja porodice (šest tvrdnji). Zbirom vrijednosti svih ajtema sa skale dobija se vrijednosna orijentacija pojedinca koja se kreće u intervalu od: potpuno tradicionalne do potpuno moderne.²⁴⁰

Pažnju treba skrenuti i na to da se koncepcijska referentna tačka našeg istraživanja razlikuje od one koju je ponudila Milić (2010b). Umjesto patrijarhalnog vrijednosnog obrasca koji bi trebao oblikovati rodno-polni sistem odnosa u porodici i van nje²⁴¹ (Milić, 2010b: 238), mi smo odabrali sistemski porodični pristup koji nije ograničio mogućnost poređenja nalaza, ali je sa svoje strane usmjerio njihovo tumačenje. Tako smo umjesto o re-tradicionalizmu i modernosti kao vrijednostima koje imaju moć da pomjere odnose polova, razmišljali o vrijednosnim orijentacijama kao o makroprodukovanim *strategijama preživljavanja*. Nećemo sporiti da nam je bliska ideja da se re-tradicionalizam i promocija izvjesnog pokoravanja kolektivitetu i solidarnost bez upitanosti, najjače ispoljava unutar porodice. Ipak, ne treba zaboraviti da je porodica živ sistem koji se prilagođava na promjene u ekosistemu. Odatile nam je bliže razmišljanje o korisnosti određenih vrijednosnih orijentacija kao *normativnih porodičnih skriptova - putokaza za preživljavanje*, nego o podjeli na *tradicionalno i moderno*. Na ovakav način smo izbjegli moguće subjektivnim uvje-

²⁴⁰ Pod tradicionalnim vrijednostima se podrazumijeva otpor prema promjenama, specifičan odnos prema prošlosti i tradiciji, izolacionizam. Nasuprot tradicionalnim, modernističke vrijednosti naglašavaju značaj samoizražavanja, promjena i otvorenosti (vidi: Pavlović, 2007).

²⁴¹ Iako ima nekih odstupanja, prvenstveno u sferi priznavanja slobode ženama da stiču seksualna iskustva prije braka (vidi: Milić, 2010b).

renjem zasićene zaključke, a porodične vrijednosti smo neposredno povezali sa širim društvenim uslovima.

Pored sistemskog, razmijevanje vrijednosnih orientacija naših ispitanika smo smjestili unutar okvira teorije M. Kohna. Kohn nai-mne polazi od premise da su vrijednosti, vjerovanja i ideologije ljudi određeni njihovim mjestom u društvenoj strukturi. Sudeći po ovom autoru, može se govoriti o dvije osnovne vrijednosne orientacije: spolja nametnutoj *konformističkoj*, koja propagira kao vrhunske vrijednost rad, urednost i poslušnost, i koja je svojstvena pripadnicima radničke klase, i *samoaktuelizujućim vrijednostima* koje prihvataju pripadnici srednje klase, a koje naglašavaju slobodu, individualizam, inicijativu i kreativnosti (vidi: Tomanović-Mihajlović, 1997).

Da bismo ispitali koje od navedenih vrijednosti su prihvatljive našim ispitanicima, kao i da bismo ih povezali sa strukturom i klasnim položajem porodica, u istraživanju smo koristili Kohnov test. Pomoću ovog testa je moguće napraviti rang tri najpoželjnije i tri najmanje poželjne osobine koje bi trebalo posjedovati dijete čiji uzrast odgovara uzrastu ispitanikovog djeteta. Ispitanici evaluiraju trinaest osobina, od kojih četiri vrijednosti odražavaju *samorazvojnost* (razmijevanje za druge, interesovanje kako se i zašto dešavaju neke stvari, odgovornost i kontrola nad svojim postupcima), pet *konformizam* (lijepo ponašanje, čistoća i urednosti, dobar uspjeh u školi, poštenje i poslušnost u odnosu na roditelje), dok su ostale osobine klasno neutralne jer ih na podjednak način vrijednuju ispitanici različitog klasnog položaja (razumnost i pravilno rasuđivanje, ponašanje primjereno njegovom uzrastu, slaganje sa drugom djecom i napor da se uspije) (vidi: isto, 1997).

O samostalnosti i zaposlenosti žene

Vrijednosni stav ispitanika o samostalnosti žene je provjeravan pomoću triju tvrdnji (Tabela u Prilogu 1.p). Prvu od njih: *Vrlo je vjero-vatno da će dijete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena, zbog toga trpjeti posljedice*, naši ispitanici u najvećem broju prihvataju u nekoj mjeri, ali ne potpuno (199 ili 23.5%) ili odbacuju (325 ili 38.3%). Najmanji broj njih se sa ovom tvrdnjom slaže u potpunosti (41 ili 4.8%), Procentualno gledano u odnosu na ostale ispitanike

nevjenčanim majkama je navedeni stav najbliži. Obudovjeli se najčešće slažu ili slažu u potpunosti, a najmanji broj njih ovakvu tvrdnju odbacuje, dok se razvedeni daleko češće ne slažu ili uopšte ne slažu. Ipak uočene razlike između ispitanika se nisu pokazale u statističkom smislu značajnima²⁴².

Interesantan je, i u nekoj mjeri iznenađujući, nalaz da se u pogledu (ne)prihvatanja ove tvrdnje razlikuju muški od ženskih ispitanika²⁴³. Posmatrana kroz prizmu dva ekstremna, tvrda stava (potpuno slaganje ili potpuno neslaganje) ženino odsustvo iz kuće zbog radnih obaveza je značajno prihvatljivije očekivano – ženama, u odnosu na muškarce (Tabela 2.p u Prilogu zajednička).

Druga tvrdnja: *Dobro je da su muškarac i žena ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ*, za 76% ispitanika je u nekoj mjeri neprihvatljiva. Takođe, pokazaće se da se ispitanici iz jednoroditeljskih porodica u statističkom smislu značajno međusobno razlikuju²⁴⁴. To, da bi muškarac trebao imati posljednju riječ u porodici statistički gledano je prihvatljivije obudovjelima, naročito ukoliko ih uporedimo sa nevenčanim majkama. Ove nalaze je potvrdila i jednosmjerna analiza varijanse (Tabela 8.1.)²⁴⁵.

Tabela 8.1. Jednosmjerna analiza varijanse: Ispitanici s obzirom na vrijednosti stav ravnopravnosti u braku

Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ.						
(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	.418*	.093	.000	.19	.65
	nevjenčani	-.219	.092	.057	-.44	.00
obudovjeli	razvedeni	-.418*	.093	.000	-.65	-.19
	nevjenčani	-.638*	.097	.000	-.88	-.40
nevjenčani	razvedeni	.219	.092	.057	.00	.44
	obudovjeli	.638*	.097	.000	.40	.88

²⁴² $\chi^2=14.938$, $p=0.060$, Cramer's V=0.094

²⁴³ Razlika je statistički značajna $\chi^2=19.042$, $p=0.001$, Cramer's V=0.150

²⁴⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2=42.429$, $p=0.000$, Cramer's V=0.171

²⁴⁵ $F=22.094$, $p=0.000$

Tabela 8.2. *Vrijednosti Scheffe testa: Ispitanici s obzirom na vrijednosti stav ravnopravnosti u braku*

Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ.				
Scheffe	tipporpor	N	Subset for alpha = 0.05	
			1	2
	obudovjeli	253	3.56	
	razvedeni	325		3.98
	nevjenčani	272		4.19
Sig.			1.000	.066

Mogli bismo zaključiti da su, barem kada je riječ o ovoj tvrdnji, obudovjeli značajno tradicionalniji, da su nevjenčani iskoračili ka polu modernosti, dok se razvedeni nalaze negde između (Tabela 8.2.).

Statistički značajne razlike u pogledu prihvatljivosti ove tvrdnje su se pojavile i kada smo u analizu uveli pol ispitanika (Tabela. 2.p u Prilogu zajednička)²⁴⁶. Očekivano, muškaracima je ova tvrdnja prihvatljivija (u preko polovine slučajeva), ili su pak u tom pogledu neodlučni (oko 14%), dok ispitanice značajno češće odbacuju ovakav stav (u preko 82% slučajeva).

Oko treće tvrdnje: *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen prirodnije je da to bude muškarac*, postoji interesantna polarizacija. Naime, tek nešto manje od polovine ispitanika se sa njome slaže, polovina je odbacuje u nekoj mjeri, a oko 8% je u pogledu tog vrijednosnog suda neodlučno. Pronašli smo i da je ova tvrdnja nešto prihvatljivija obudovjelima u odnosu na ostale, kao i da je najmanje prihvatljiva razvedenima. Ipak, uočene razlike se nisu pokazale značajnima u statističkom smislu²⁴⁷.

Dodajmo i da je muškarcima prihvatljiviji stav da u slučaju da je samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije da to bude – muškarac (Tabela. 2.p u Prilogu zajednička). Po ovom pitanju žene imaju značajno modernija vrijednosna usmjerena²⁴⁸.

²⁴⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2=162.292$, $p=0.000$, Cramer's V=0.437

²⁴⁷ $\chi^2=14.734$, $p=0.065$

²⁴⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2=38.768$, $p=0.000$, Cramer's V=0.214

Roditeljstvo

Vrijednosne stavove prema roditeljstvu smo provjeravali pomoću tri tvrdnje. Sa prvom od njih: *Žena je jedino ispunjena kada postane majka*, slaže se (u nekoj mjeri) čak 65% ispitanika. Među njima prednjače obudovjeli i nevjenčane majke. Razvedenima je ovakav stav daleko češće neprivatljiv, a pokazaće se i da su uočene razlike između ove tri grupe ispitanika statistički značajne²⁴⁹. Razvedeni ispitanici tako gaje modernija uvjerenja o majčinstvu kao uslovu žene sreće, dok su po tom pitanju obudovjeli i nevjenčane majke značajno tradicionalnije. Detaljnija jednosmjerna analiza varijanse potvrđuje uočeno²⁵⁰.

Kada smo u analizu uveli pol ispitanika, uočili smo značajne razlike u stepenu slaganja sa ovom tvrdnjom (Tabela. 2.p u Prilogu)²⁵¹. Na naše iznenadenje vrijednosni stav *da je žena ispunjena jedino kao majka*, značajno je prihvatljivija – ženama (u skoro 70% slučajeva), dok su muškarci daleko češće neodlučni (33%) ili pak odbacuju ovu tvrdnju (oko 37%).

Sa tvrdnjom: *Otac može isto tako dobro da vaspitava dijete kao i majka*, se u nekoj mjeri slaže oko 64% ispitanika, dok ista nije prihvatljiva za njih 21.5%. Neodlučnih je daleko manje (14.5%). Sa ovom tvrdnjom se statistički značajno rijeđe slažu nevjenčane majke (45.3% njih), dok je ona u najvećoj mjeri prihvatljiva obudovjelima (73.1%)²⁵². Razvedeni se nalaze u sredini: među njima je najveći broj neodlučnih, ali su zato umjereniji u prihvatanju odnosno odbacivanju ovog vrijednosnog stava. Jednosmjerna analiza varijanse će potvrditi uočene razlike između ispitanika u stepenu prihvatljivosti ove tvrdnje (Tabela 8.3.)²⁵³.

²⁴⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2=24.200$, $p=0.002$, Cramer's V=0.120

²⁵⁰ $F(846, 2)=10.143$, $p=0.000$

²⁵¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2=69.503$, $p=0.000$, Cramer's V=0.287

²⁵² Razlika je statistički značajna $\chi^2=30.333$, $p=0.000$, Cramer's V=0.134

²⁵³ $F(845, 2)= 11.873$, $p=0.000$

Tabela 8.3. Vrijednosti jednosmjerne analize varijanse: Ispitanici s obzirom na stav o vaspitnim kompetencijama očeva i majki

Otac može isto tako dobro da vaspitava dijete kao i majka						
(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	.235	0.091	0.037	-0.46	-0.01
	nevjenčani	-.229	0.09	0.039	0.01	0.45
obudovjeli	razvedeni	-.235*	0.091	0.037	0.01	0.46
	nevjenčani	-.464*	0.095	0	0.23	0.7
nevjenčani	razvedeni	.229	0.09	0.039	-0.45	-0.01
	obudovjeli	.464*	0.095	0	-0.7	-0.23

Tabela 8.4. Vrijednosti Scheffe testa. Ispitanici s obzirom na vrijednosni stav o vaspitnim kompetencijama očeva i majki

Otac može isto tako dobro da vaspitava dijete kao i majka.	tip	N	Subset for alpha = 0.05		
			1	2	3
Scheffe	obudovjeli	253	2.18		
	razvedeni	324		2.42	
	nevjenčani	271			2.65
	Sig.		1.000	1.000	1.000

Odatle se može zaključiti da su, kada je riječ o ovom vrijednosnom stavu značajno tradicionalnijeg usmjerjenja upravo nevjenčane majke možda zbog njihove egzistencijalne situacije, polu modernosti su bliže obudovjeli, dok se razvedeni nalaze između.

Dodajmo da je uvjerenje o vaspitnim kompetencijama očeva u značajno različitoj mjeri prihvatljivo muškarcima i ženama (Tabela. 2.p u Prilogu)²⁵⁴. Tako značajno veće povjerenje u očeve imaju – upravo očevi (u čak 80% slučajeva), dok je ista prihvatljiva za 61.4% majki.

Sljedeća tvrdnja: *Brigom o djeci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac*, je u nekoj mjeri prihvatljiva za oko 43% ispitanika. Neodlučnih je oko 10%, dok je ostalima ovakvo vrijednosno uvjerenje neprihvatljivo. Najčešće, stav *da se djecom treba baviti u prvom redu majka, pa tek onda otac* prihvataju razvedeni, dok je isti najmanje prihvatljiv obudovjelim ispitanicima. Među potonjima je procentualno gledano i najveći broj onih koji su u pogledu ove tvrdnje neodlučni (12% njih), ali se uočene razlike nisu pokazale značajnim u statističkom smislu²⁵⁵.

²⁵⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2=24.113$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.169$

²⁵⁵ $\chi^2=11.471$, $p=0.176$. Cramer's $V=0.082$

Takve razlike nismo pronašli ni kada smo u analizu uveli pol ispitanika²⁵⁶. Ipak, valja primjetiti da je ovaj stav nešto prihvatljiviji očevima nego majkama (Tabela u Prilogu zajednička).

Vrijednosni stavovi prema seksualnim slobodama

Stavove prema seksualnim slobodama smo provjeravali pomoću dviju tvrdnji (Tabela. 4.p u Prilogu). Prvu od njih: *Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda*, prihvata u nekoj mjeri oko 19% ispitanika, 12% je neodlučno, dok se 67% ispitanika sa ovakvim stavom – ne slaže. Među onima kojima nije blizak stav *o prirodnosti muških sloboda* prednjače razvedeni (77% njih), potom slijede nevjenčane majke (70% njih), dok su po tom pitanju najtradicionalniji obudovjeli. Na primjer, oni dijele ovo uvjerenje gotovo dvostruko češće (28%) u odnosu na razvedene (15% njih). Uočene razlike su se pokazale statistički značajnima²⁵⁷ što su dodatno potvrđili i nalazi jednosmjerne analize varijanse. Na jedan pol se smještaju obudovjeli kao najtradicionalniji, na suprotnom se nalaze razvedeni, a između njih su se smjestile nevjenčane majke.²⁵⁸

Pronašli smo i da žene gaje modernija shvatanja i odbacuju stav *o prirodnosti muškarčevih seksualnih sloboda*, za razliku od ispitanika muškog pola. Uočena razlika se pokazala i u statističkom smislu značajnom (Tabela. 2.p u Prilogu).²⁵⁹

Druga tvrdanja: *Abortus bi zakonom trebalo zabraniti*, je u nekoj mjeri prihvatljiva za oko 22% ispitanika, sa njom se ne slaže 56% njih, a neodlučnih je 22%. Ovaj je stav značajno prihvatljiviji obudovjelima u poređenju sa ostalim ispitanicima.²⁶⁰ Dalja analiza varijanse je potvrdila da ima osnova za tvrdnju da su u pogledu abortusa vrijednosne orientacije obudovjelih najtradicionalnije, da razvedeni

²⁵⁶ $\chi^2=3.169$, $p=0.530$. Cramer's V=0.061

²⁵⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(849, 8)=34.114$, $p=0.000$, Cramer's V=0.142

²⁵⁸ $F(846, 2)=12.507$, $p=0.000$

²⁵⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(847, 2)=81.287$, $p=0.000$, Cramer's V=0.310

²⁶⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(851, 8)=22.587$, $p=0.004$, Cramer's V=0.115

gaje modernija vrijednosna uvjerenja, kao i da su se nevjenčane majke našle između njih.²⁶¹

Značajne razlike po pitanju stava prema abortusu pronalazimo i kada u analizu uvedemo pol ispitanika (Tabela. 2.p u Prilogu).²⁶² Naime, muškarci imaju tradicionalnije stavove o abortusu, dok je ženama svojstvenija vrijednosna orijentacija koja govori u prilog njihovog prihvatanja modernijih shvatanja.

Stavovi prema braku i porodici

Vrijednosne orijentacije naspram braka i porodice su provjeravane pomoću šest tvrdnji (Tabela. 5.p u Prilogu). Prva od njih: *Brak (kao institucija) je prevaziđen*, je najprihvativija nevenčanima (48.5%), razvedenima (46.2%), a najmanje obudovelima (21.7%) kojima ćeće ovo vrijednosno uvjerenje – nije blisko. Pokazalo se i da su uočene razlike između ovih triju grupa ispitanika u statističkom smislu značajne.²⁶³ Odatle bismo mogli zaključiti da su u pogledu stava prema braku značajno tradicionalniji obudovjeli, dok daleko modernija uvjerenja gaje razvedeni i nevjenčane majke (Tabela 8.5.).²⁶⁴

Tabela 8.5. Jednosmjerna analiza varijanse: Ispitanici s obzirom na vrijednosni stav o prevaziđenosti braka kao institucije

Brak (kao institucija) je prevaziđen.						
(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	.680*	.096	.000	.45	.91
	nevjenčani	-.184	.094	.146	-.41	.05
obudovjeli	razvedeni	.680*	.096	.000	-.91	-.45
	nevjenčani	.864*	.100	.000	-1.11	-.62
nevjenčani	razvedeni	-.184	.094	.146	-.05	.41
	obudovjeli	-.864*	.100	.000	.62	1.11

Slične, u statističkom smislu značajne i za nas neočekivane razlike kada je u pitanju ova tvrdnja pronalazimo između muškaraca i

²⁶¹ F(859, 2)=4.610, p=0.010

²⁶² Razlika je statistički značajna $\chi^2(849, 4)=12.921$, p=0.012, Cramer's V=0.123

²⁶³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(851, 8)=90.219$, p=0.000, Cramer's V=0.230

²⁶⁴ F(850, 2)=41.808, p=0.000

žena (Tabela. 2.p u Prilogu)²⁶⁵. Pokazalo se naime, da su muškarci u pogledu stava prema *braku kao instituciji* daleko tradicionalniji u odnosu na žene.

Sa sljedećom tvrdnjom: *Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno*, slaže se oko 13% ispitanika, dok za daleko veći broj (oko 76%) ovaj stav nije prihvativ. Modernija uvjerenja o predbračnim kohabitacijama imaju razvedeni (njih oko 83%) i nevjenčane majke (80%), dok su obudovjeli daleko tradicionalniji. Ove razlike su se pokazale značajnima u statističkom smislu²⁶⁶. Nalazi dobijeni na Scheffe testu potvrđuju da razvedeni i nevjenčani ispitanici gaje modernija vrijednosna usmjerenja, a obudovjeli – tradicionalnija (Tabela 8.6).

Tabela 8.6. Vrijednosti Scheffe testa. Ispitanici s obzirom na stav: *Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno*.

Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno.	tip	N	Subset for alpha = 0.05	
			1	2
Scheffe	obudovjeli	254	3.65	
	nevjenčani	272		4.04
	razvedeni	325		4.14
	Sig.		1.000	.514

Statistički gledano u značajno različitoj mjeri ovu tvrdnju prihvataju ispitanici različitog pola (Tabela. 2.p u Prilogu). Tako tradicionalniji stav prema vanbračnim zajednicama imaju muškarci, dok su žene daleko modernijih uvjerenja.²⁶⁷

Tvrđnu: *Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/update*, u značajno različitoj mjeri prihvataju ispitanici iz naša tri tipa porodica.²⁶⁸ Obudovjelima je daleko bliži stav da su ljudi srećniji u braku nego van njega (u čak 33% slučaja), dok ovakvo uvjerenje pronalazimo tek kod 7% razvedenih i 10% nevjenčanih. Jednosmjerna analiza varijanse je potvrdila da uočene značajne ra-

²⁶⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(849, 4)=17.437$, p=0.002, Cramer's V=0.143

²⁶⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(851, 8)=46.540$, p=0.000, Cramer's V=0.165

²⁶⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(849, 4)=29.543$, p=0.000, Cramer's V=0.187

²⁶⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(851, 8)=104.309$, p=0.000, Cramer's V=0.248

zlike između ispitanika stoe.²⁶⁹ Drugim riječima, u odnosu na obudovjele, ispitanici iz druga dva tipa porodica imaju modernija vrijednosna uvjerenja.

Statistički značajne razlike pronalazimo i između ispitanika muškog i ženskog pola (Tabela. u 2.p Prilogu).²⁷⁰ U odnosu na žene, muškarci su tradicionalniji kada je riječ o uvjerenju o važnosti braka za lično osjećanje sreće.

Sa sljedećom tvrdnjom: *Kad par ne može da riješi bračne probleme, bolje je da se razvede*, ne slaže se tek neznatan broju ispitanika (12.6%). Među onima čija je vrijednosna orientacija modernija prednjače razvedeni (njih 85.8%), dok se sa navedenom tvrdnjom najrijeđe slažu upravo – obudovjeli (njih 63%). Među potonjima je i najveći broj onih koji ne smatraju da je razvod adekvatan način da se razrješi bračna kriza (u čak 18.9% slučajeva), iza njih slijede nevjenčane majke (11% njih), a potom razvedeni (8.8%).²⁷¹ Detaljnija analiza potvrđuje uočeno.²⁷² Obudovjeli se pomjeraju ka polu tradicionalnijih vrijednosnih uvjerenja, dok značajno modernija shvatanja pronalazimo kod razvedenih roditelja i nevjenčanih majki. Ne iznenađuje nalaz da je ženama daleko češće prihvatljiv stav o razvodu kao načinu rješavanja bračne krize, za razliku od muškaraca (Tabela. 2.p u Prilogu)²⁷³.

Da *Sloga i jedinstvo porodice treba da budu iznad interesa i potreba svakog člana*, smatra najveći broj ispitanika (njih oko 77%). Obudovjelima je najprihvatljiva ovakva vrsta *umrežavajućeg* zajedništva (u oko 90% slučajeva), dok su u tome pogledu nešto neodlučniji razvedeni ispitanici i nevjenčane majke (oko 10%)²⁷⁴. Dalja analiza je potvrdila da uočene korelacije – stoe²⁷⁵.

Između ispitanika poređenih po polu nema statistički značajnih razlika (Tabela. 2.p u Prilogu)²⁷⁶. Naime, iako se sa ovom tvrdnjom u nešto većem procentu slažu muškarci (u oko 83% slučajeva) u

²⁶⁹ $F(850, 2)=51.938$, $p=0.000$

²⁷⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(849, 4)=16.468$, $p=0.002$, Cramer's V=0.139

²⁷¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(850, 8)=57.224$, $p=0.000$, Cramer's V=0.183

²⁷² $F(849, 2)=18.084$, $p=0.000$

²⁷³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(848, 4)=13.347$, $p=0.000$, Cramer's V=0.125

²⁷⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(845, 8)=28.120$, $p=0.000$, Cramer's V=0.129

²⁷⁵ $F(844, 2)=10.905$, $p=0.000$

²⁷⁶ $\chi^2(843, 4)=2.544$, $p=0.637$, Cramer's V=0.055

poređenju sa ženama (oko 81% ispitanica), ove razlike nisu u statističkom smislu značajne.

Sljedeća tvrdnja: *Za dijete je neophodno da živi sa oba roditelja da bi srećno odraslo*, je značajno prihvatljivija obudovjelima u poređenju sa ispitanicima iz druga dva tipa porodica (Tabela 6.p u Prilogu).²⁷⁷ Jednosmjerna analiza ove nalaze potvrđuje (Tabela 8.7.).²⁷⁸

Tabela 8.7. Vrijednosti Sceffe testa: Ispitanici s obzirom na vrijednosni stav: *Za dete je neophodno da živi sa majkom i ocem da bi srećno odraslo*

(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	.733*	.11	.000	.48	.99
	nevjenčani	0.068	.10	.807	-.19	.32
obudovjeli	razvedeni	-.733*	.11	.000	-.99	-.48
	nevjenčani	-.666*	.11	.000	-.93	-.40
nevjenčani	razvedeni	-0.068	.10	.807	-.32	.19
	obudovjeli	.666*	.11	.000	.40	.93

Dodajmo uz to i da je ovo shvatanje značajno bliže ispitanicima muškog pola, nego ženama (Tabela 2.p u Prilogu).²⁷⁹

Između tradicionalizma i modernosti

Kako je pokazala prethodna analiza, ispitanici iz jednoroditeljskih porodica se značajno razlikuju u pogledu vrijednosnih orientacija ka roditeljstvu, seksualnim slobodama, abortusu, ravnopravnosti muškaraca i žena, predbračnim kohabitacijama i braku, razvodu i porodičnoj slozi. Ovakve, u statističkom smislu značajne razlike u vrijednosnim orientacijama najčešće pronalazimo između obudo-

²⁷⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(580, 8)=60.434$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.189$

²⁷⁸ $F(847, 2)=28.001$, $p=0.000$

²⁷⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(848, 4)=22.541$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.163$

vjelih i ispitanika iz druga dva tipa porodica. Zapravo, statistički značajne razlike između obudovjelih i ostalih ispitanika iz jednoroditeljskih porodica izostaju jedino u slučaju tvrdnje o ulozi roditelja u brizi oko djece, oko koje se u skoro podjednakoj mjeri slažu svi roditelji.

Da bismo provjerili ima li osnova za zaključak da se ka polu tradicionalnosti pomjeraju obudovjeli, a ka polu modernosti nevjenčane majke i razvedeni ispitanici, sve tvrdnje smo uvrstili u skalu pomoću koje smo ispitanike razvrstali na jednu od sljedeće četiri vrijednosne pozicije. Riječ je o: tvrdoj, jakoj tradicionalnosti, potom njenom nešto ublaženijem obliku, zatim orientaciji koja je više moderna nego tradicionalna, i konačno, potpunom prihvatanju modernih vrijednosti (Tabela 8.8.).

Tabela 8.8. Vrijednosne orijentacije jednoroditeljskih porodica (%)

Porodice	tvrd, jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	Ukupno
razvedenih	0.6	24.9	60.9	13.5	100.0
obudovjelih	3.5	47.2	45.3	3.9	100.0
nevjenčanih	0.4	27.9	63.2	8.5	100.0

$$\chi^2(851, 6)=59.721, p=0.000, \text{Cramer's } V=0.187$$

Pokazalo se da preko polovine ispitanika gaji umjereni moderni shvatanja (u oko 57% slučajeva), potom slijede oni koji su više tradicionalni nego moderni. Izrazit modernizam pronašli smo kod 9% ispitanika, dok za tek 1.4% njih možemo kazati da su tradicionalnih uvjerenja. Interesantan je nalaz da su obudovjeli u polovini slučajeva što tradicionalno što umjereni tradicionalni, dok su se nevjenčane majke, a naročito razvedeni ispitanici pomjerili ka modernijim i modernim vrijednosnim uvjerenjima. Nalazi jednosmjerne analize varijanse govore u prilog ovom zaključku²⁸⁰ (Tabela 8.9.).

²⁸⁰ F(850, 2)=28.825, p=0.000

Tabela 8.9. *Jednosmjerna analiza varijanse: Ispitanici s obzirom na vrijednosne orientacije*

(I) tip	(J) tip	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
razvedeni	obudovjeli	5.46224	.63168	.000	3.9133	7.0112
	nevjenčani	.84184	.61983	.398	-.6780	2.3617
obudovjeli	razvedeni	-5.46224*	.63168	.000	-7.0112	-3.9133
	nevjenčani	-4.62040*	.65812	.000	-6.2342	-3.0066
nevjenčani	razvedeni	-.84184	.61983	.398	-2.3617	.6780
	obudovjeli	4.62040*	.65812	.000	3.0066	6.2342

Tabela 8.10. *Post hoc analiza: Ispitanici s obzirom na vrijednosne orientacije*

Tip	N	Subset for alpha = 0.05	
		1	2
obudovjeli	254	42.2362	
nevjenčni	272		46.8566
razvedeni	325		47.6985
Sig.		1.000	.418

Ali, kako objasniti ove značajne razlike u pogledu vrijednosnih orientacija obudovjelih, razvedenih i nevjenčanih ispitanika? Da bismo koliko toliko bacili svjetlo na ovo pitanje, pošli smo od nalaza rijetkih domaćih istraživanja koja su se bavila ovom temom. U njima je naime provjeravana povezanost između vrijednosnih orientacija ispitanika i društveno-klasnog, obrazovnog položaja porodica, te porodičnog socijalnog kapitala. Vrijednosnu orientaciju naših ispitanika smo ukrstili kako sa ovim, sociodemografskim varijablama, tako i sa onima koje opisuju porodičnu funkcionalnost i njenu strukturu, odnosno razloge uslovno nazvane strukturalne nepotpunosti.²⁸¹ Pošli smo od prepostavke da uporedo sa tradicionalnijim uvjerenjima ispitanika ruku pod ruku idu niži društveno-klasni i obrazovni položaj i socijalni kapital, kao i rigidnija pravila i insistiranje na porodičnom zajedništvu, i obrnuto.

Valja odmah kazati da se pitanjima društveno-klasnog položaja, obrazovnog statusa i socijalnog kapitala nismo posebniye bavili, budući da su ona obrađena u prethodnim poglavljima. Mi smo ukazali samo na ona obilježja različitih položaja i socijalnog kapitala koja su značajna za našu analizu.

²⁸¹ Ovaj, neki bi kazali - politički nekorektni izraz smo koristili kao bismo jasnije istakli razlike u dinamici nastanka jednoroditeljskih porodica.

Pronašli smo da postoji značajna povezanost između društveno-klasnog položaja i vrijednosne orijentacije, ali samo u slučaju ispitanika koji su razvedeni²⁸² (Tabela. 7.p u Prilogu). Tako, ukoliko su njihove porodice bolje pozicionirane na stratifikacijskoj ljestvici, i oni su skloniji modernijim vrijednosnim uvjerenjima, i obrnuto. Treba podvući da, iako je ovakav trend prisutan i u slučaju ispitanika iz druga dva tipa porodica, ova povezanost nije i u statističkom smislu značajna.²⁸³

Takvu statistički značajnu povezanost pronalazimo između vrijednose orijentacije i obrazovanog statusa ispitanika iz sve tri grupe porodica (Tabela. 8.p u Prilogu). Očekivano, oni sa višim obrazovnim položajem značajno češće inkliniraju modernijim vrijednosnim orijentacijama, nezavisno od toga da li je riječ o razvedenima²⁸⁴, obudovjeljim²⁸⁵ ili nevjenčanim ispitanicima.²⁸⁶

Statistički značajna povezanost postoji i između socijalnog kapitala i vrijednosnih usmjerenja ispitanika (Tabela. 9.p u Prilogu). Naime, oni ispitanici čiji je socijalni kapital značajniji, češće prihvataju modernije stavove, nezavisno od toga da li su razvedeni²⁸⁷, obudovjeli roditelji²⁸⁸ ili nevjenčane majke.²⁸⁹

Posebno su interesantni nalazi koji se odnose na povezanost između vrijednosnih orijentacija i odlika funkcionalnosti porodica. Pronalazimo tako da su razvedeni koji članove svoje porodice procjenjuju kao emocionalno distancirane, u statistički značajnijoj mjeri skloniji prihvpati tradicionalnije vrijednosti (Tabela. 10.p u Prilogu).²⁹⁰ S druge strane, iznenađuje da su oni koji svoje porodice procjenjuju kao *umrežene*, modernijih uvjerenja. Ovakve statistički značajne povezanosti između kvaliteta kohezivnosti i vrijednosne orijentacije

²⁸² Razlika je statistički značajna $\chi^2(292, 1)=182.207$, $p=0.017$, Cramer's $V=0.395$

²⁸³ Vrijednost χ^2 testa u slučaju obudovjelih iznosi $(232, 1)=118.166$, $p=0.943$, Cramer's $V=0.357$, a u slučaju onih koji su potomstvo dobili iz vanbračne veze $(252, 1)=177.143$, $p=0.546$, Cramer's $V=0.375$.

²⁸⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(325, 1)=24.578$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.194$

²⁸⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(254, 1)=39.430$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.279$

²⁸⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(270, 1)=29.564$, $p=0.000$, Cramer's $V=0.234$

²⁸⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(324, 1)=19.431$, $p=0.022$, Cramer's $V=0.141$

²⁸⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(254, 1)=25.407$, $p=0.003$, Cramer's $V=0.183$

²⁸⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(272, 1)=21.725$, $p=0.010$, Cramer's $V=0.163$

²⁹⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(322, 1)=20.471$, $p=0.015$, Cramer's $V=0.146$

ispitanika ne pronalazimo kako u slučaju obudovjelih²⁹¹, tako ni u slučaju nevjenčanih majki.²⁹² Naime, kod ove dvije grupe ispitanika primjetan je sljedeći manje-više očekivani trend – sa emocionalnom distancicom između članova ruku pod ruku ide značajnije prihvatanje modernijih vrijednosti.

Slični nalazi važe i kada je fleksibilnost u pitanju. Na primjer, oni razvedeni ispitanici koji adaptabilnost unutar svojih porodica opisuju kao *rigidnu*, su istovremeno i tradicionalniji u pogledu vrijednosnih orientacija. Ukoliko adaptabilnost svoje porodice vide kao *strukturišanu*, *fleksibilnu* i *haotičnu*, ispitanici su značajno češće modernije vrijednosno orijentisani (Tabela. 11.p u Prilogu).²⁹³ Ovakvi nalazi ne stoje kada je riječ o obudovjelima²⁹⁴ i nevjenčanim majkama.²⁹⁵

Naša dalja analiza je isla za tim da utvrdi koja je od nezavisnih varijabli: *pol*, *obrazovni*, *socioekonomski položaj*, *socijalni kapital porodice*, te odlike *porodične funkcionalnosti*, značajno prediktivna kada je riječ o vrijednosnim uvjerenjima naših ispitanika. U tom po-duhvatu smo se oslanjali na regresionu analizu. Pokazalo se da je model, koji je trebao da objasni varijansu vrijednosnih orientacija, značajno prediktivan za sve tri grupe ispitanika iz jednoroditeljskih porodica.

Tabela 8.11. Regresiona analiza: Vrijednosne orijentacije ispitanika i prediktivna moć sociodemografskih varijabli i porodične funkcionalnosti

Ispitanici su	R	R Square	Adj. R Square	Std. Error
razvedeni	.467 ^a	.218	.200	6.76491
obudovjeli	.480 ^b	.231	.208	7.01177
nevjenčani	.395 ^c	.156	.132	6.88737

Prediktivna moć modela je najviša u slučaju obudovjelih (Tabela. 8.11). Na primjer, pomoću varijabli uvrštenih u model može se objasniti 20.8% varijanse vrijednosnih uvjerenja ovih ispitanika. Taj pro-

²⁹¹ $\chi^2(248, 1)=7.049$, $p=0.632$, Cramer's $V=0.097$

²⁹² $\chi^2(265, 1)=7.521$, $p=0.583$, Cramer's $V=0.097$

²⁹³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(319, 1)=24.231$, $p=0.004$, Cramer's $V=0.159$

²⁹⁴ $\chi^2(251, 1)=8.944$, $p=0.442$, Cramer's $V=0.109$

²⁹⁵ $\chi^2(258, 1)=6.210$, $p=0.719$, Cramer's $V=0.090$

cenat je neznatno niži u slučaju razvedenih (20%), dok je, kada je riječ o nevjenčanim majkama, on najniži (13.2%).

Tabela 8.12. *Regresiona analiza. Prediktivna moć nezavisnih varijabli i vrijednosne orijentacije ispitanika*

tip		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients Beta	t	Sig.
		B	Std. Error			
razvedeni	(Constant)	42.047	4.378		9.604	.000
	pol	-4.807	1.103	-.226	-4.356	.000
	kohezivnost	-.053	.069	-.040	-.768	.443
	fleksibilnost	.073	.066	.058	1.105	.270
	godine obrazovanja	.749	.234	.228	3.199	.002
	socijalni kapital	.674	.178	.204	3.788	.000
	Socijalno ekonomski status - nizak	-1.816	.913	-.114	-1.989	.048
	Socijalno ekonomski status - visok	-.262	1.281	-.014	-.204	.838
obudovjeli	(Constant)	27.207	5.599		4.859	.000
	pol	-4.638	1.151	-.246	-4.031	.000
	kohezivnost	.034	.085	.024	.401	.689
	fleksibilnost	.091	.079	.067	1.142	.255
	godine obrazovanja	1.387	.268	.389	5.181	.000
	socijalni kapital	.331	.240	.087	1.378	.170
	Socijalno ekonomski status - nizak	-1.918	1.096	-.117	-1.750	.081
	Socijalno ekonomski status - visok	-1.857	1.457	-.091	-1.275	.204
nevjenčani	(Constant)	32.678	5.287		6.181	.000
	pol	-3.280	2.682	-.072	-1.223	.222
	kohezivnost	.201	.080	.151	2.515	.013
	fleksibilnost	.010	.071	.009	.147	.883
	godine obrazovanja	.842	.198	.300	4.258	.000
	socijalni kapital	.124	.215	.037	.576	.565
	Socijalno ekonomski status - nizak	-1.867	1.039	-.126	-1.797	.074
	Socijalno ekonomski status - visok	-1.213	1.467	-.057	-.826	.409

Značajno prediktivnima su se pokazale sljedeće varijable: *pol*, *obrazovni status*, *socijalni kapital*, *kohezivnost* i *socio-ekonomski položaj* dok *fleksibilnost* nema značajnu prediktivnu moć (Tabela 8.12.).

Interesantno je pomenuti da se *obrazovni položaj* pojavljuje kao značajno prediktivna nezavisna u slučaju sve triju grupa porodica, a *pol* u slučaju obudovjelih i razvedenih. Tako varijansu vrijednosnih uvjerenja razvedenih u značajnoj mjeri mogu objasniti: *pol*, *obrazovni status*, *socijalni kapital* i *socio-ekonomski status*. Ili, drugačije kazano, sa porastom obrazovnog položaja, socijalnog kapitala

tala idu ruku pod ruku i modernija uvjerenja razvedenih ispitanika. Pronalazimo i da oni ispitanici čiji je socio-ekonomski položaj nizak (u poređenju sa onima srednje pozicioniranim) gaje tradicionalnija uvjerenja. Ovakva uvjerenja značajno češće dijele žene, u poređenju sa muškarcima.

Sličan nalaz važi i u slučaju obudovjelih, dok moć da opišu vrijednosna uvjerenja nevjenčanih majki imaju tek dvije varijable: *obrazovni status* i *kohezivnost porodice*. Naime, sa porastom obrazovnog položaja, te sa fleksibilnošću koja kreće haotičnoj, ruku pod ruku idu modernija vrijednosna usmjerena ovih ispitanika.

Poređenje vrijednosnih orijentacija ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica

Dalji korak u našoj analizi je bio da uporedimo vrijednosna uvjerenja ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica prema braku, porodici, seksualnim slobodama i porodičnim ulogama. Analiza je tekla u dvije faze: najprije smo poredili pojedinačne ajteme iz skale koja mjeri vrijednosne orijentacije ispitanika iz jedno i dvoroditeljskih porodica (Tabele 1.p, 3.p. 4.p. 5.p i 6.p u Prilogu), a potom smo uporedili opštu vrijednosnu orijentaciju svih roditelja uključenih u uzorak.

Poređenje vrijednosnih orijentacija razvedenih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica

Već na prvi pogled su uočljive zanimljive, i donekle očekivane razlike između razvedenih ispitanika i onih iz dvoroditeljskih porodica. Ovi ispitanici gaje značajno različita vrijednosna uvjerenja prema: braku (*Brak kao institucija je prevaziđen²⁹⁶, Nije u redu da navedeni parovi žive zajedno²⁹⁷, Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate²⁹⁸, Sloga i interesi porodice treba uvijek*

²⁹⁶ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose: (1486, 4)=80.302, p=0.000, Cramer's V=0.232.

²⁹⁷ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose (1486, 4)=49.662, p=0.000, Cramer's V=0.183.

²⁹⁸ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose (1486, 4)=83.296, p=0.000, Cramer's V=0.237.

da budu iznad interesa pojedinačnog člana²⁹⁹, Kad par ne može da riješi bračne probleme, bolje je da se razvede³⁰⁰), samostalnosti i zaposlenosti žene (Ako je u braku zaposlen samo jedan supružnik, prirodno je da to bude muškarac³⁰¹, Dobro je da su muškarci i žene ravnopravni u braku, ali po pravilu bolje je da muškarac ima posljednju riječ³⁰², Za dijete je neophodno da živi sa majkom i ocem da bi sretno odraslo³⁰³), roditeljstvu (Otac može isto tako dobro da vaspitava dijete kao majka³⁰⁴, Brigom o djeci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac³⁰⁵), seksualnim slobodama (Abortus treba zakonom zabraniti³⁰⁶. Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda³⁰⁷). Zapravo, između njih značajnih razlika nema jedino kada je riječ o dvije tvrdnje koje se (ne)posredno odnose na ulogu žene kao majke (Žena je ispunjena jedino kada postane majka³⁰⁸, Vrlo je vjerovatno da će dijete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena, zbog toga trpjeti posljedice³⁰⁹).

Donekle očekivano, pronalazimo da razvedeni, u odnosu na ispitanike iz dvoroditeljskih porodica, gaje modernija vrijednosna uvjerenja prema braku i porodicu.

Razvedeni ispitanici, u odnosu na ispitanike iz dvoroditeljskih porodica, imaju modernija uvjerenja o samostalnosti i zaposlenosti žene. Značajno manji broj njih smatra da muškarci trebaju imati zadnju riječ, kao i da je bolje da su oni zaposleni, ukoliko samo jedno od supružnika radi.

Kada je riječ o roditeljstvu, razvedenim roditeljima su manje bliska modernija uvjerenja po pitanju vaspitnih kompetencija oca (Otac može podjednako dobro vaspitavati kao i majka), kao i u pogledu toga koji od roditelja ima primat nad brigom o djeci. U isto vrijeme,

²⁹⁹ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose (1484, 4)=34.213, p=0.000, Cramer's V=0.152.

³⁰⁰ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose (1486, 4)=172.131, p=0.000, Cramer's V=0.340.

³⁰¹ Vrijednost hi kvadrat testa iznosi (1486, 4)=17.611, p=0.001, Cramer's V=0.109.

³⁰² Vrijednosti hi kvadrtata testa iznosi (1486, 4)=67.104, p=0.000, Cramer's V=0.213.

³⁰³ Vrijednost hi kvadrat testa iznosi (1486, 4)=269.379, p=0.000, Cramer's V=0.426.

³⁰⁴ Vrijednost hi kvadrat testa iznosi (1485, 4)=36.650, p=0.000, Cramer's V=0.117.

³⁰⁵ Vrijednosti hi kvadrat testa iznosi (1486, 4)=12.605, p=0.013, Cramer's V=0.092.

³⁰⁶ Vrijednosti hi kvadrat tetsa iznose (1486, 4)=162.292, p=0.000, Cramer's V=0.437.

³⁰⁷ Vrijednosti hi kvadrat testa iznosi (1486, 4)=27.565, p=0.000, Cramer's V=0.136.

³⁰⁸ Vrijednost hi kvadrat testa (1484, 4)=3.011, p=0.556, Cramer's V=0.045.

³⁰⁹ Vrijednost hi kvadrat testa (1484, 4)=7.178, p=0.127, Cramer's V=0.070.

da se primjetiti da su njihova uvjerenja o seksualnim slobodama žena daleko modernija u poređenju sa onima koje gaje ispitanici iz dvoroditeljskih porodica.

Tabela 8.13. Vrijednosna orientacija razvedenih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica (%)

Vrijednosna orijentacija ispitanika	tvrd, jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	Ukupno
porodice razvedenih	0.6	24.9	60.9	13.5	100
dvoroditeljske	2.2	47.8	46.7	3.4	100

$\chi^2(1486, 3)=91.809, p=0.000$, Cramer's V=0.249

Imajući na umu ove nalaze, ne iznenađuje prisustvo statistički značajnih razlika između ovih dviju grupa ispitanika u ukupnoj vrijednosnoj orientaciji (Tabela 8.13.).

Poređenje vrijednosnih orientacija obudovjelih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica

Kada smo uporedili vrijednosna uvjerenja obudovjelih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, primjetili smo da se u statističkom smislu značajno razlikuju tek u pogledu nekih stavova. Naime, takve razlike ne uočavamo u slučaju većine tvrdnjki koje se tiču braka (*Brak kao institucija je prevaziđen*³¹⁰, *Nije u redu da nevjenčani par živi zajedno*³¹¹, *Ljudi u braku se generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate*³¹², *Sloga i jedinstvo porodice trebaju uvijek biti iznad interesa i potreba svakog pojedinog člana*³¹³). Zapravo, u pogledu tvrdnjki koje opisuju stavove prema braku i porodici, ispitanici se značajno razlikuju jedino po pitanju uvjerenja o *poželjnosti razvoda braka onda kada par ne može riješiti bračne probleme*.³¹⁴ Tako, obudovjeli nešto češće, za razliku od ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, razvod percipiraju kao poželjnu opciju u slučaju neslaganja partnera.

Statistički značajne razlike između ispitanika pronalazimo i u slučaju uvjerenja: o samostalnosti i zaposlenosti žene i roditelj-

³¹⁰ Vrijednosti hi kvadrat testa (1415, 4)=1.936, p=0.747, Cramer's V=0.037.

³¹¹ Vrijednosti hi kvadrat testa iznose (1415, 4)=6.883, p=0.142, Cramer's V=0.070.

³¹² Vrijednosti hi kvadrat testa (1415, 4)= 9.355, p=0.053, Cramer's V=0.081.

³¹³ Vrijednosti hi kvadrat testa iznosi (1413, 4)=4.958, p=0.292, Cramer's V=0.059.

³¹⁴ Vrijednosti hi kvadrat testa iznosi (1415, 4)=30.533, p=0.000, Cramer's V=0.147.

stvu. Na primjer obudovjelima je prihvatljiviji stav *da dijete predškolskog uzrasta može trpjeti posljedice ukoliko je majka zaposlena*.³¹⁵ Obudovjeli značajno češće smatraju *da je žena ispunjena jedno kao majka*,³¹⁶ te *da odrastanje saoba roditelja nije neopodno da bi dijete bilo srećno*.³¹⁷ Ovi ispitanici su tradicionalniji u odnosu na one iz dvoroditeljskih porodica i po pitanju stavova o seksualnosti. Značajno češće oni se slažu sa tvrdnjama *da je prirodno da muškarci imaju više sekusalnih sloboda*³¹⁸, kao i *da bi abortus trebalo zakonom zabraniti*.³¹⁹

S druge strane, i obudovjeli i ispitanici iz dvoroditeljskih porodica se statistički gledano zanemarljivo malo razlikuju u pogledu prihvatanja stavova o tome *ko ima zadnju riječ u porodici*³²⁰ i *ko bi trebao biti zaposlen*³²¹ (u slučaju da samo jedan supružnik radi). Ispitanici iz obe grupe porodica su manje-više saglasni kada je riječ o stavu *da brigom o djeci prvenstveno treba da se bavi majka*.³²²

Tabela 8.14. Vrijednosne orijentacije obudovjelih i ispitanika u braku (%)

Vrijednosna orijentacija ispitanika	tvrd, jak tradi- cionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	Ukupno
porodice	obudovjelih	3.5	47.2	45.3	3.9
	dvoroditeljske	2.2	47.8	46.7	3.4

$$\chi^2(1415, 4)=1.979, p=0.577, \text{Cramer's } V=0.037$$

Konačno, kada smo uporediti sumarno vrijednosno usmjerenje obudovjelih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, u statističkom smislu značajnih razlika među njima nismo pronašli (Tabela 8.14.).

³¹⁵ Vrijednost hi kvadrat testa (1415, 4)=13.215, p=0.010, Cramer's V=0.097.

³¹⁶ Vrijednost hi kvadrat testa (1414, 4)=15.128, p=0.004, Cramer's V=0.103.

³¹⁷ Vrijednosti hi kvadrat testa (1415, 4)=35.710, p=0.000, Cramer's V=0.159

³¹⁸ Vrijednosti hi kvadrat testa (1414, 4)=16.666, p=0.002, Cramer's V=0.109

³¹⁹ Vrijednosti hi kvadrat testa (1415, 4)=18.980, p=0.001, Cramer's V=0.116

³²⁰ Vrijednost hi kvadrat testa (1414, 4)=5.976, p=0.201, Cramer's V=0.065.

³²¹ Vrijednost hi kvadrat testa (1415, 4)=1.521, p=0.823, Cramer's V=0.033.

³²² Vrijednost hi kvadrat testa (1415, 4)=4.132, p=0.388, Cramres V=0.054.

*Poređenje vrijednosnih orientacija nevjenčanih majki
i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica*

Već je bilo riječi o tome da smo na uporednom nivou primjetili značajne sličnosti u pogledu slaganja sa nizom tvrdnji između razvedenih i nevjenčanih majki. Kada vrijednosne orijetnacije potonjih uporedimo sa stavovima ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, nalazimo da su nevjenčane majke manje tradicionalne u pogledu shvatanja braka (kao vrijednosti)³²³, potom *zaposlenosti majke*.³²⁴ Ovim ispitanicama je u značajno većoj mjeri u odnosu na one iz dvoroditeljskih porodica, *razvod prihvatljiv kao opcija u slučaju da par ne može da riješi bračne probleme*.³²⁵ Nevjenčanim majkama je, međutim bliže tradicionalnije uvjerenje o tome *da dijete čija majka radi, trpi posljedice*³²⁶, potom *da je žena jedno ispunjena kao majka*³²⁷, kao i *da se brigom o djeci treba baviti najprije majka, a potom otac*.³²⁸

Potonji su značajno modernijih shvatanja u odnosu na ispitanike iz dvoroditeljskih porodica kada su u pitanju tvrdnje o: *prihvativosti vanbračnih kohabitacija*³²⁹, *o bračnom statusu kao preduslovu ličnog zadovoljstva*³³⁰, *stavljanju slike i jednistva porodice iznad ličnih interesa pojedinca*³³¹, *neophodnosti da djeca žive sa oba roditelja da bi odrastala sretno*,³³² te *vaspitanih uloga očeva*.³³³

Nevjenčane majke dijele i značajno modernija uvjerenja prema ženinoj samostalnosti. Tako je njima, u poređenju sa ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica, daleko neprihvativija tvrdnja *da bi muš-*

³²³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=117.920$, $p=0.000$, Cramer's V=0.287

³²⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=15.912$, $p=0.003$, Cramer's V=0.105

³²⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=124.584$, $p=0.000$, Cramer's V=0.295

³²⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=15.915$, $p=0.003$, Cramer's V=0.105

³²⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=18.594$, $p=0.001$, Cramer's V=0.114

³²⁸ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=11.603$, $p=0.021$, Cramer's V=0.090

³²⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=21.655$, $p=0.000$, Cramer's V=0.123

³³⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=47.341$, $p=0.000$, Cramer's V=0.182

³³¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1431, 4)=24.742$, $p=0.000$, Cramer's V=0.131

³³² Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=209.400$, $p=0.000$, Cramer's V=0.382

³³³ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=65.732$, $p=0.000$, Cramer's V=0.214

karci trebali imati posljednju riječ u porodici³³⁴, kao i da je prirodnije, da ukoliko je zaposlen samo jedan supružnik, to bude muškarac.³³⁵

I u pogledu uvjerenja o seksualnim slobodama pronalazimo značajne razlike između ove dvije grupe ispitanika. Ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica su bliža tradicionalna uvjerenja o tome da je prirodno *da muškarac ima više seksualnih sloboda³³⁶*, kao i *da abortus treba zakonom zabraniti.³³⁷*

Tabela 8.15. *Vrijednosne orijentacije ispitanika koji su raskinuli vanbračne veze iz kojih imaju djecu i onih u braku (%)*

Vrijednosna orijentacija ispitanika	tvrd, jak tradi- cionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	Ukupno
porodice	vanbračnih	0.4	27.9	63.2	8.5
	dvoroditeljske	2.2	47.8	46.7	3.4

$$\chi^2(1433, 43)=48.964, p=0.000, \text{Cramer's } V=0.185$$

Uz izuzetak nekih nalaza koji ne govore u prilog zaključku da su nevjenčane majke značajno modernijih shvatanja u poređenju sa ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica, analiza o ukupnoj vrijednosnoj orijentaciji ovih ispitanika potvrđuje navedenu tezu (Tabela 8.15.).

Na koji način objasniti uočene trendove? U pokušaju interpretacije nalaza koji s jedne strane govore da su razvedeni roditelji i nevjenčane majke značajno modernijih uvjerenja u poređenju sa obudovjelima i ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica, te pojedinačnih tvrdnjih koje ne govore u prilog ovom zaključku, pošli smo od pretpostavke koja uvažava neposredno roditeljsko iskustvo odnosno životne okolnosti (jednoroditeljstvo odnosno dvoroditeljstvo). Naime, pokazalo se da upravo *tip porodice* ima značajnu prediktivnu moć kada je riječ o vrijednosnim uvjerenjima ispitanika³³⁸, iako je pomoću ove varijable moguće objasniti tek mali procenat varijanse nezavisne „vrijednosna orijentacija“ ($R=0.038$).

Odatle smo u interpretaciji naših nalaza pošli upravo od tipa porodice. Na primjer, kada je riječ o uvjerenjima o roditeljstvu, obudovjelima i nevjenčanim majkama je prihvativiji stav da su žene

³³⁴ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=94.201, p=0.000, \text{Cramer's } V=0.256$

³³⁵ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=26.767, p=0.000, \text{Cramer's } V=0.137$

³³⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1432, 4)=10.879, p=0.028, \text{Cramer's } V=0.087$

³³⁷ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1433, 4)=10.500, p=0.033, \text{Cramer's } V=0.086$

³³⁸ $F(2011, 1)=79.040, p=0.000, t=-8.890, \beta=-0.195$

ispunjene isključivo kao majke. Pitamo se da li se ovaj neočekivani nalaz može dovesti u vezu sa značanjem koje roditeljska uloga (majčinstvo) ima za ove ispitanike? Tradicionalno shvatanje uloge majke bi moglo biti izraz posebne životne situacije: raskida vanbračne veze i udovištva koje sa sobom nose povremeno odnosno trajno nedostajanje drugog roditelja³³⁹, čije se odustvo nastoji moritifikovati preuzimanjem uloge ominoptentnog/neophodnog roditelja – zaštitnika.

U slučaju razvedenih odustvo drugog roditelja iz života djece se značajno rijeđe sreće. Sličan je nalaz koji se tiče stava da se *brigom o djeci prvenstveno treba baviti majka*, a koji je značano prihvatljiviji razvedenim i nevjenčanim ispitanicima. Imajući na umu da upravo majke prevaleiraju među roditeljima koji žive sa djecom, ovakav nalaz je očekivan. Posmatran šire on bi mogao biti viđen i kao izraz pozicije moći ispitanica: one su *najpozvanije* da se bave djecom, i nisu rade da prepuste tu ulogu nekom drugom (očevima), jer im ona može donijeti čitav niz socijalnih priznanja prvenstveno kroz njihovo žrtvovanje (za djecu).

U slučaju obudovjelih ovakvi nalazi ne stoje. Pretpostavljamo odатle što prestanak bračne zajednice nije bio slobodno izabran, niti postoji objektivna opasnost da bivši partner ugrozi njihovu poziciju moći.

Pretpostavljamo da životne okolnosti – odrastanje djece uz odustvo drugog roditelja, oblikuju i stav *da djeca ne moraju odrastati sa oba roditelja da bi bila srećna*. Naša je hipoteza da se iza prihvatanja ovog modernog uvjerenja u slučaju nevjenčanih i razvedenih krije i potreba da se ograde od potencijalnih posljedica koje jednoroditeljstvo može imati po dijete, a što u velikoj mjeri pada u domen njihove odgovornosti.

Pretpostavljamo i da manje-više slobodni izbori: razvod i vanbračno roditeljstvo, ove dvije grupe ispitanika čine sklonijima da prihvate modernija uvjerenja o braku i samostalnosti žene. Obudovjeli su u tom pogledu daleko sličniji ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica, cijenimo odatle što njihov izbor nije bio sloboden i što su upravo oni – najstariji u uzroku, pa odatle pretpostavljamo i skloniji prihvatanju tradicionalnijih uvjerenja.

³³⁹ Na ovom mjestu podsjećamo da su u odnosu na djecu razvedenih, vanbračno rođena djeca značajno rijeđe u kontaktu sa drugim roditeljem ($\chi^2(406, 7)=23.690$, $p=0.001$, Cramer's $V=0.242$).

Slično stvari stoje i kada je riječ o uvjerenjima o seksualnim slobodama. Prepostavka je da su pogledu ovih uvjerenja obudovjeli značajno tradicionalniji budući da su najstariji u uzorku. S druge strane, razvedeni i nevjenčani u značajno manjoj mjeri prihvataju tvrdnju da *muškarci po prirodi imaju više seksualnih sloboda*, kao i da *abortus treba zakonom zabraniti*. Ovaj nalaz ne iznenađuje, stoga što su ovi relativno mladi ljudi spremniji da odbace tradicionalne vrijednosti koje ograničavaju (i njihove) seksualne slobode.

Upravo ovim ispitanicima je manje prihvatljivo da *sloga i jednistvo porodice trebaju biti iznad interesa svakog od članova*. Ova vrsta *umrežavanja* je u znatno većoj mjeri prihvatljiva u obudovjelima i ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica što može biti objašnjeno kroz koncept žrtvovanja u slučaju obudovjelih (za djecu, budući da bi povlađivanje ličnim interesima u njihovom slučaju egzistencijalno ugrozilo porodicu), odnosno traženje balansa između ličnih, i interesa partnera, ukoliko je riječ o ispitanicima koji žive u braku.

Vrijednosne orijenacije roditelja: kakva bi trebalo da budu vaša djeca?

Nešto drugačiju perspektivu o vrijednosnim orientacijama roditelja-ispitnika smo dobili pitajući ih o tome koje osobine vide kao najpoželjnije za svoju djecu. Kako je to već i rečeno, da bismo utvrdili kojim osobinama roditelji daju prednost, a koje su najmanje poželjne, kao i da li postoje značajne razlike unutar grupe jednoroditeljskih, te između njih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, upotrebili smo Kohnov test.

Pronalazimo da sve tri grupe ispitanika iz jednoroditeljskih porodica češće ističu kao poželjne *konformističke* vrijednosti (Tabela 8.16.).

Tabela 8.16. Najpoželjnija osobina djece iz ugla i ispitanika jednoroditeljskih i iz dvoroditeljskih porodica (%)

Najpoželjnija osobina djeteta	Porodice			
	razvedenih	obudovelih	nevjenčanih	dvoroditeljske
da se lijepo ponaša	15.2	16.6	24.7	18.9
da se jako trudi da uspije	8.4	15.4	8.6	9.1
da je pošteno	15.5	25.7	17.2	18.8
da je čisto i uredno	3.1	0.4	3.0	3.2
da je razumno i pravilno rasuđuje	22.0	13.4	10.1	18.0
da kontroliše svoje postupke	5.3	1.6	3.4	1.6
da se ponaša kako dječak/ djevojčica treba da se ponaša	0.9	2.0	3.0	3.6
da se dobro slaže sa drugom djecom	0.6	0.0	1.1	0.9
da sluša roditelje	8.4	7.1	11.2	9.1
da je odgovorno	13.9	11.5	8.2	11.3
da ima razumjevanja za druge	1.2	0.8	1.1	1.0
da ga interesuje kako i zašto se stvari dešavaju	1.9	1.2	4.1	2.6
da dobro uči	3.7	4.3	4.1	2.0

Tako, više od polovine nevjenčanih majki (njih 55.4%) prednost daju ovim osobinama, a najviše vrijednuju – *lijepo ponašanje i poslušnost*, dok obudovjeli najviše validiraju *poštenje*, a najmanje *čistotu*.

Osobine iz kategorije *konformističkih* u najmanjoj mjeri kao poželjne za svoju djecu biraju razvedeni (42.2%). Za njih je najpoželjnije da dijete bude – *pošteno*. Ipak, u poređenju sa ostalim ispitanicima iz jednoroditeljskih porodica, razvedeni roditelji kao poželjne češće ističu neke od *samorazvojnih* osobina. Interesantan je nalaz da je *razumijevanje za druge*, osobina koju ističe tek mali broj ispitanika, nezavisno od tipa porodice.

Ostale odlike, koje nije moguće svrstati u jednu od dvije pomene kategorije su procentualno gledano poželjnije u odnosu na one koje opisuju *samorazvojnost*. Među ovim odlikama razvedenima je najprihvativija ona da *dijete bude razumno*, obudovjelima da *se trudi da uspije*, a nevjenčanim majkama *da se ponaša na primjeren način*. Sve trima grupama ispitanika *slaganje sa vršnjacima* nije preferirana odlika, a treba podvući da ni jedan od odobudovjelih ispitanika istu ne bira kao poželjnu opciju za svoje potomke. Kada

je riječ o pojedinačnim stavkama, pronalazimo da u pogledu njihove poželjnosti postoje značajne statističke razlike između ispitanika.³⁴⁰

Zanimljiv je nalaz da kao drugu po redu preferiranu osobinu djeteta razvedeni (u 37.3% slučajeva) i obudovjeli (38.3%) biraju neku iz grupe *samorazvojnih*, dok nevjenčane majke prednost daju onim *konformističkim* (u 39.5% slučajeva). Valja podvući da je većini roditelja nezavisno do grupe kojoj pripada najprihvatljivija osobina djeteta – *odgovornost*. *Prigodno ponašanje* kao poželjnu odliku u značano manoj mjeri biraju razvedeni, *intelektualnu radoznalost* nevjenčane majke, a *čistoću i urednost* obudovjeli.

Kao treću najpoželjniju odliku djeteta roditelji-ispitnici i to redom: obudovjeli (njih 45%), razvedeni (37.9%), te nevjenčanje majke (35.9%), najčešće biraju neku iz grupe *samorazvojnih*. Kao posebno preferirana osobina se izdvojila *odgovornost* djeteta. Valja kazati da je očekivano porastao broj onih roditelja koji kao poželjne ističu sljedeće osobine: *razumijevanje za druge*, *prigodno ponašanje i slaganje sa drugom djecom*.

Upitani da istaknu osobinu koja im je najmanje poželjna ispitnici među kojima prednjače obudovjeli, biraju *intelektualnu radoznalost* (u skoro 1/3 slučajeva).

Rukovodeći se nalazima o povezanosti između klasnog položaja i preferiranih osobina djeteta do kojih je došla Tomanović Mihajlović (1997), u našu analizu smo uvrstili indikator društvenog-klasnog položaja ispitanika. Cilj je bio da provjerimo da li u slučaju naših ispitanika važi teza koja opisuje smjer povezanosti između socioekonomskog položaja porodica i vrijednosnih orientacija roditelja mjerenih Kohnovim testom. Nalazi do kojih smo došli bez sumnje govore u prilog Kohnove hipoteze (Tabela. 12.p u Prilogu). Naime, pronašli smo da ispitanici sa nižim društveno-klasnim položajem značajno češće odbacuju *samorazvojne* osobine kao preferirane, oni visoko klasno pozicionirani *konformističke*, dok se srednji sloj našao između birajući one odlike koje su označene kao *ostale*.³⁴¹

³⁴⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(843, 1)=68.390$, $p=0.000$, Cramer's V=0.201

³⁴¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1799, 1)=93.168$, $p=0.000$, Cramer's V=161

Konov test: poređenje jednoroditeljskih sa dvoroditeljskim porodicama

Zanimalo nas je da utvrdimo da li se u pogledu preferiranih osobina svoje djece razlikuju ispitanici iz dvoroditeljskih i jednoroditeljskih porodica (Tabela. 12.p u Prilogu). Pronašli smo da kada je riječ o prvoj preferiranoj osobini djeteta i jedni i drugi ispitanici bez razlike kao poželjne ističu one iz kruga *konformističkih*. Riječ je o: *poštenju* i *lijepom ponašanju*, koje su procentualno gledano podjedako poželjne za sve roditelje ispitanike. Među *samorazvojnim* osobinama izdvaja se *odgovornost*, dok ostale: *kontrola postupaka*, *intelektualna radoznanost* i na samom kraju *posedovanje razumijevanja za druge*, ispitanici biraju u daleko manjem broju. Analiza će pokazati i da se ove grupe porodica međusobno ne razlikuju kada je riječ o preferiranim vrijednostima.³⁴² Bez razlike, na prvo mjesto roditelji svrstavaju one *konformističke*, na drugom po poželjnosti su se našle tzv. *ostale vrijednosti*, a na trećem one koje ističu *samorazvojnost*.

I kada je riječ o drugoj po redu preferiranoj osobini, nema značajnih razlika između ispitanika.³⁴³ Naime, svi oni bez izuzetka kao najopželjniju izdvajaju: *odgovornost*, a potom *poštenje*. *Samorazvojne* osobine su u odnosu na ostale daleko manje preferirane, iako među ispitanicima postoje razlike u pogledu toga koja je među njima najviše, a koja namjana poželjna. Na primjer, *intelektualna radoznalost* je najmanje preferirana, naročito među obudovjelima i nevjenčanim majkama. Za razvedene je to *razumijevanje za druge*, a za ispitanike iz dvoroditeljskih porodica *da dijete dobro uči*.

Interesantan je nalaz da kao najpoželjniju treću po redu svi naši ispitanici opet biraju – *odgovornost*. Zapravo, sada je porastao udio onih roditelja koji primat ne daju *konformističkim*, već *samorazvojnim* odlikama, i to nezavisno od (van)bračnog statusa. Ipak, valja primjetiti da procentualno posmatrano ispitanici iz dvoroditeljskih porodica nešto češće izdvajaju kao preferirane *konformističke* osobine, ali dodatna analiza pokazuje da nema osnova za tezu da se u tom pogledu ispitanici međusobno razlikuju.³⁴⁴

³⁴² F(1979, 3)=1.877, p=0.131

³⁴³ F(1973, 3)=0.881, p=0.450

³⁴⁴ F(1962, 3)=2.367, p=0.069

Upitani da izdvoje osobinu koja je najmanje poželjna ispitanici bez razlike biraju *intelektualnu radoznalost*, a potom *ponašanje primjereno dječaku/djevojčici*. Očekivano, a imajući u vidu nalaze prethodnih analiza, na nivou čitavog uzorka pronađemo da su daleko manje poželjne *samorazvojne* u odnosu na *konformističke* osobine. U tom pogledu ispitanici se statistički gledano značajno ne razlikuju.³⁴⁵

Pronašli smo i da na nivou čitavog uzorka postoji značajna povezanost između prve po redu preferirane osobine djeteta i društveno-klasnog položaja porodice ispitanika³⁴⁶ (Tabela. 12.p u Prilogu). Tako oni čiji je položaj na društveno-klasnoj ljestvici viši značajno češće biraju osobine iz kruga *samorazvojnih*, dok oni niže klasno pozicionirani prednost daju *konformističkim* vrijednostima.

Takvu povezanost ne pronađemo između najmanje poželjne osobine i socioekonomskog položaja ispitanika.³⁴⁷ Odatle bismo mogli tvrditi da roditelji kao najmanje poželjnje biraju slične osobine ne zavisno od pozicije koju zauzimaju na stratifikacijskoj skali.

Značajna povezanost između preferirane prve po redu osobine djeteta i pola ispitanika izostaje u slučaju jednoroditeljskih porodica³⁴⁸, dok takvu u statističkom smislu signifikantnu vezu nalazimo u slučaju ispitanika iz onih dvoroditeljskih.³⁴⁹ Tako majke iz ovih porodica kao najpoželjniju ističu *intelektualnu radoznalost*, a očevi *konformizam – lijepo ponašanje*.

To, koju osobinu vide najpoželjnijom za svoje dijete, pokazuje se, nije značajno povezano sa socijalnim kapitalom porodice ispitanika, ali jeste sa obrazovnim položajem domaćinstva u slučaju obudovjelih³⁵⁰ i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica.³⁵¹ Na primjer, ukoliko je obrazovni položaj prvih nizak, oni će preferirati *konformističke* vrijednosti, dok su ove norme prihvatljivije ispitanicima iz dvoroditeljskih porodica srednjeg obrazovnog položaja.

³⁴⁵ F(1858, 3)=1.011, p=0.387

³⁴⁶ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1799, 1)=158.055$, p=0.000, Cramer's V=0.121

³⁴⁷ $\chi^2(1827, 1)=40.668$, p=0.272, Cramer's V=0.086

³⁴⁸ $\chi^2(841, 12)=9.845$, p=0.063 Cramer's V=0.108

³⁴⁹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1137, 12)=23.011$, p=0.028 Cramer's V=0.141

³⁵⁰ Razlika je statistički značajna $\chi^2(288, 1)=42.030$, p=0.006 Cramer's V=0.288

³⁵¹ Razlika je statistički značajna $\chi^2(1121, 1)=85.831$, p=0.000 Cramer's V=0.160

Kako objasniti uočene nalaze? U tumačenju rezultata ovih analiza, čini se da ima prostora za uvođenje porodične dinamike koja je u velikoj mjeri oblikovana strukturom samih porodica. Podsjećamo tako da u odnosu na ispitanike iz druga dva tipa jednoroditeljskih porodica, razvedeni kao najpoželjnije biraju značajno češće one osobine koje spadaju u red *samorazvojnih*. Drugačije kazano, ovi ispitanici inače inkliniraju ka polu modernijim vrijednostima, što je potvrdila i prethodna analiza, a pri tom su i bolje pozicionirani na skali socioekonomskog položaja. S druge strane, nevjenčane majke i obudovjeli, kao i oni iz dvoroditeljskih porodica biraju kao prve prefreiraone – *konformističke* vrijednosti. Pretpostavka je da je njihov izbor oblikovan, prvenstveno u slučaju obudovjelih i ispitanika iz dvoroditeljskih porodica, njihovim tradicionalnijim vrijednosnim orientacijama, s jedne strane, te socioekonomskim položajem porodica s druge. Valja naime podsjetiti da uporedo sa opadanjem društveno-klasnog položaja porodica ruku pod ruku ide i prihvatanje *konformističkih* vrijednosti. Konačno, ovaj nalaz je u skladu sa tezom o oskudici (vidi: Pavlović, 2007). Sudeći po njoj, porodice koje su egzistencijalno ugrožene kod svojih potomaka njeguju one vrijednosti koje su im korisne u instrumentalnom smislu.³⁵² i obrnuto.

Diskusija

Uzev zajedno, nalazi naše analize nedvosmisleno upućuju na zaključak da se jedna grupa jednoroditeljskih porodica – obudovjeli, pomjera ka polu tradicionalnijih vrijednosti, dok druga dva tipa – razvedeni i nevjenčani, njeguju modernija vrijednosna uvjerenja.

Naša je pretpostavka da je ovakva uslovno nazvana vrijednosna polarizacija posljedica specifičnih životnih prilika ovih porodica. Na primjer udovci/udovice visoko cijene *brak kao instituciju*, budući da nisu slobodno odabrali svoju bračnu situaciju, niti moguće posljedice iste pa se bračna zajednica idealizuje.³⁵³ Zbog pretpostavljam,

³⁵² U našem uzroku upravo se razvedeni izdavaju kao oni sa značajno višim socioekonomskim položajem u odnosu na ostale ispitanike (više u trećem poglavljju).

³⁵³ Ovaj nalaz bi mogao biti viđen i iz perspektive koju nudi Milić (2010b). Autorka naime, podvlači da je u „svesti naših supružnika svakakva porodica bolja od nikakve“ (isto, 2010b: 246), kao i da porodica u Srbiji ima apsolutnu važnost.

negativnog (van)bračnog iskustva nevjenčanih majki i razvedenih ispitanika, vrijednovanje braka izostaje u značajnoj mjeri. Konačno, u prilog prepostavci da su egzistencijalne prilike neraskidivo povezane sa vrijednosnim uvjerenjima, svjedoče i nalazi da su stavovi o tom da dijete (ne)trpi posljedice ukoliko je njegova majka zaposlena, te da brigu o djetetu treba da vodi njegova majka, zajednički većini ispitanika iz jednoroditeljskih porodica u kojima o djeci brinu najčešće upravo – majke.

Interesantni su i nalazi koji se tiču pola i vrijednosnih uvjerenja ispitanika. Pronalazimo tako da su žene modernijih uvjerenja u pogledu većine stavova. Tako muškarci između ostalog ne smatraju *da je brak prevaziđen kao institucija* i nije im *prihvatljiv razvod ukoliko par ne može rješiti bračne probleme*, prepostavljamo stoga što ova institucija za njih ima instrumentalnu vrijednost.

Kada je riječ o poželjnim osobinama koje bi birali za svoje dijete, svi ispitanici, uz izuzetak razvedenih, prednost daju *konformističkim*, dok su najmanje poželjne *samorazvojne*, i to – *intelektualna radoznalost*. Pronalazimo i da sa višim položajem porodice na stratifikacionoj skali, ispitanici prednost daju *samorazvojnim* osobinama, i obrnuto. Ovaj nalaz svakako potvrđuje tezu o oskudici kao faktoru koji potpomaže (ne)prihvatljivost određenih vrijednosti. Ili, drugačije kazano, onda kada je porodica egzistencijalno ugrožena nema prostora za njegovanje post-materijalističkih, već se isključivo razvijaju materijalističke vrijednosti.

Na kraju, nalaze našeg istraživanja valja uporediti sa rezultatima do kojih je u svojoj studiji došla Anđelka Milić (2010b). Dodajmo da je u oba istraživanja korišćena identična metodologija, što čini poređenje opravdanim.³⁵⁴ Ukratko, ukazaćemo na međusobno saglasne, i one nesaglasne nalaze ovih dviju studija. Kada je riječ o sličnostima, nalazi oba istraživanja svjedoče o povezanosti između vrijednosnih orientacija ispitanika i niza sociodemografskih obilježja: *klasno-slojnog* i *obrazovnog* položaja porodica. Tako se pokazalo da sa višim društveno-klasnim i obrazovnim položajem ide i prihvatanje modernijih vrijednosnih uvjerenja, i obrnuto. Međusobno su saglasni i nalazi o stavovima o roditeljstvu – ispitanicama u oba istraživanja je tako značajno prihvatljiviji stav da su žene ispunjene

³⁵⁴ Samo donekle stoga što su u studiji A. Milić (2010) i ovoj našoj korišćene različite statističke mjere. Porediti nalaze je stoga moguće isključivo na opisnoj ravni.

jedino kao majke. Kada je riječ o shvatanju braka kao o instituciji, u oba istraživanja je pronađeno da su žene modernijih usmjerena. Slično, u obe studije je potvrđeno da upravo one imaju moderne stavove po pitanju seksualnih sloboda u odnosu na muškarce (Milić, 2010b: 245).

Razlike u nalazima ovih studija su posebno vidljive kada u analizu vrijednosti orientacija uvedemo pol. Milić naime polazi od pretpostavke da je rodna pripadnost okosnica linije podjele u kojoj muškarci i žene nastoje da zadrže svoje tradicionalne uloge. U prilog ovoj tezi govore i nalazi njenog istraživanja: stavovi koji izražavaju odnos prema samostalnosti i zaposlenosti žena su podjednako prihvatljivi ispitanicima oba pola. Nalazi naše sudije ipak govore suprotno. Zapravo, jedina tvrdnja oko koje se muškarci i žene – naši ispitanici, značajno ne razlikuju jeste uvjerenje da dijete zaposlene majke trpi posljedice. Još jedna razlika se pojavljuje u vaspitnim ulogama očeva. Za razliku od nalaza A. Milić uočavamo da su ispitanici nezavisno od pola, modernijih vrijednosnih usmjerena.

Slični su, međusobno nesaglasni nalazi ova dva istraživanja i po pitanju stavova o braku i porodici. Modernost kao usmjerenje kod naših ispitanika izostaje, kada je riječ o prihvatljivosti predbračnih kohabitacija, budući da muškarci dijele značajno tradicionalnija uvjerenja. Razlike pronalazimo i u pogledu stava ispitanika o tome da je za blagostanje djece neophodno da ona žive sa oba roditelja. Tako naše ispitanice dijele značajno modernija uvjerenja, dok Milić pronađe da između ispitanika razlika – nema. Milić uočava i ambivalenciju u pogledu razvoda kao opcije za rješavanje bračne krize, dok nalazi našeg istraživanja pokazuju da je ova solucija prihvatljiva ženama.

Pažnju valja skrenuti na to da je autorka u interpretaciji nalaza posebnu pažnju posvećivala rodnoj dimenziji i širem, makrodruštvenom nivou. Upitnu re-tradicionalizaciju koja nosi negativan predznak, Milić dovodi se u vezu sa opštim društvenim nazatkom, i potrebom ljudi da u takvim okolnostima pronađu kakvo-takvo uporište. To uporište pronalaze, sudeći po ovoj autorki, držeći se patrijarhalne, tradicionalne linije podjele na muško-ženske uloge.

U nastojanju da izbjegnemo stavljanje bilo kakvih vrijednosnih odrednica ispred nalaza našeg istraživanja, što je konačno u skladu sa odabranim sistemskim porodičnim teorijskim okvirom koji zabranjuje vrijednovanje, mi o vrijednosnim orijentacijama naših ispitanika

nismo razmišljali u kategorijama re-tradicionalizacija, de-tradicionalizacija. Umjesto toga, pitali smo se zbog čega su neki vrijednosni stavovi prihvativiji jednom dijelu naših ispitanika, i odgovor tražili u porodičnoj strukturi i dinamici koja je velikim dijelom oblikovana važnim životnim promjenama. Naša je pretpostavka da vrijednosne orientacije imaju svoju ulogu u ukupnoj porodičnoj dinamici i da mogu biti podjednako korisne svojim nosiocima, i u isto vrijeme neophodne za ukupnu porodičnu homeostazu, nezavisno od toga da li su tradicionalne ili moderne.

U kojoj mjeri je naš refrentni okvir adekvatan, u ovom trenutku ne možemo znati. Naše je istraživanje naime jedno od onih – pionirskih, a takav poduhvat je kako kaže Milić rizičan sam po sebi. Ipak, složićemo se sa ovom autorkom da je korist svakako veća od rizika (2010b: 238).

Prilog

Tabela 1.p Stavovi ispitanika prema ženinoj samostalnosti (%)

Vrlo je vjerovatno da će dijete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena, zbog toga trpjeli posljedice.

Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	4.0	23.5	15.8	42.1	14.6	100.0
obudovelih	4.3	27.2	19.7	38.2	10.6	100.0
nevjenčanih	6.3	19.9	22.5	33.9	17.3	100.0
dvoroditeljske	4.0	17.9	18.9	46.5	12.7	100.0
Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima posljednju riječ						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	4.0	12.9	4.0	39.7	39.4	100.0
obudovelih	5.9	20.6	10.7	37.5	25.3	100.0
nevjenčanih	1.8	6.6	5.5	42.3	43.8	100.0
dvoroditeljske	7.7	19.7	10.5	42.8	19.3	100.0
Ako je u braku samo jedan supruga zaposlen prirodno je da to bude muškarac.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	13.2	34.2	8.3	27.4	16.9	100.0
obudovelih	17.7	40.6	7.9	22.4	11.4	100.0
nevjenčanih	14.7	29.0	10.3	26.8	19.1	100.0
dvoroditeljske	15.8	41.6	9.1	23.6	9.8	100.0

Tabela 2.p Vrijednosne orijentacije ispitanika s obzirom na pol (%)

Žena je jedino ispunjena kada postane majka							
Porodice	Pol	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
jednoroditeljske	ženski	27.7	40.5	9.0	19.0	3.8	100.0
	muški	6.4	34.9	33.9	17.4	7.3	100.0
dvoroditeljske	ženski	14.2	33.8	19.6	25.3	7.1	100.0
	muški	29.4	35.9	12.4	19.5	2.8	100.0
Brak (kao institucija) je prevaziđen							
jednoroditeljske	ženski	13.5	28.7	18.7	31.1	8.0	100.0
	muški	4.5	17.3	25.5	41.8	10.9	100.0
dvoroditeljske	ženski	3.9	15.8	14.8	49.3	16.2	100.0
	muški	6.8	18.5	19.5	43.9	11.2	100.0
Otac može isto tako dobro da vaspitava dijete kao i majka							
jednoroditeljske	ženski	17.5	43.9	15.1	19.3	4.2	100.0
	muški	33.6	46.4	10.9	9.1	100.0	
dvoroditeljske	ženski	34.0	45.6	8.7	11.4	.4	100.0
	muški	30.7	43.7	8.5	14.5	2.5	100.0
Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda							
jednoroditeljske	ženski	3.0	14.1	9.6	39.9	33.4	100.0
	muški	5.5	29.1	31.8	28.2	5.5	100.0
dvoroditeljske	ženski	8.4	17.6	19.4	40.2	14.4	100.0
	muški	3.7	10.9	10.4	43.6	31.6	100.0
Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno							
jednoroditeljske	ženski	2.8	8.8	9.3	42.4	36.7	100.0
	muški	1.8	14.5	18.2	52.7	12.7	100.0
dvoroditeljske	ženski	5.9	12.3	11.7	49.5	20.6	100.0
	muški	2.5	12.2	14.0	45.9	25.4	100.0
Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate							
jednoroditeljske	ženski	3.7	11.4	18.3	42.1	24.6	100.0
	muški	6.4	20.0	22.7	40.0	10.9	100.0
dvoroditeljske	ženski	8.4	23.0	20.1	37.9	10.7	100.0
	muški	4.8	15.5	22.0	42.2	15.4	100.0
Abortus treba zabraniti zakonom							
jednoroditeljske	ženski	9.3	12.2	19.8	36.9	21.8	100.0
	muški	12.7	18.2	27.3	30.9	10.9	100.0
dvoroditeljske	ženski	16.4	13.3	18.5	38.1	13.7	100.0
	muški	12.2	12.0	17.0	41.6	17.2	100.0

Tabela 3.p Vrijednosna uvjerenja ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica prema roditeljstvu (%)

Otač može isto tako dobro da vaspitava dijete kao i majka.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	18.8	44.8	15.7	17.3	3.4	100.0
obudovelih	22.5	50.6	14.2	11.5	1.2	100.0
nevjenčanih	17.7	37.6	13.3	25.1	6.3	100.0
dvoroditeljske	32.3	44.6	8.6	13.0	1.5	100.0
Žena je jedino ispunjena kada postane majka						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	18.3	37.8	14.6	24.1	5.3	100.0
obudovelih	28.9	40.7	13.0	14.6	2.8	100.0
nevjenčanih	29.2	41.3	8.9	16.2	4.4	100.0
dvoroditeljske	22.0	34.9	15.8	22.3	4.9	100.0
Brigom o djeci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	7.7	35.4	7.1	36.0	13.8	100.0
obudovelih	12.2	30.3	12.2	34.6	10.6	100.0
nevjenčanih	10.7	34.9	10.7	30.1	13.6	100.0
dvoroditeljske	11.2	27.6	9.5	40.5	11.2	100.0

Tabela 4.p Vrijednosni stavovi ispitanika prema seksualnim slobodama muškaraca i žena (%)

Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	4.0	11.1	8.9	39.4	36.6	100.0
obudovelih	3.6	23.7	15.8	36.0	20.9	100.0
nevjenčanih	2.2	14.8	13.7	39.1	30.3	100.0
dvoroditeljske	5.9	14.1	14.7	41.9	23.3	100.0
Abortus treba zabraniti zakonom.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	8.9	9.5	20.9	38.5	22.2	100.0
obudovelih	9.1	18.9	24.8	31.9	15.4	100.0
nevjenčanih	11.4	11.4	16.5	37.1	23.5	100.0
dvoroditeljske	14.2	12.7	17.7	39.9	15.5	100.0

Tabela 5.p Vrijednosna orientacija ispitanika prema braku i porodici (%)

Brak (kao institucija) je prevaziđen.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	12.9	33.2	17.8	30.2	5.8	100.0
obudovelih	6.3	15.4	15.7	46.5	16.1	100.0
nevjenčanih	17.6	30.9	25.0	22.4	4.0	100.0
dvoroditeljske	5.4	17.2	17.2	46.5	13.6	100.0
Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	3.1	5.5	7.1	43.4	40.9	100.0
obudovelih	2.8	16.1	16.5	42.1	22.4	100.0
nevjenčanih	2.2	8.1	8.8	45.6	35.3	100.0
dvoroditeljske	4.1	12.2	12.9	47.6	23.1	100.0
Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	1.5	6.8	15.4	46.8	29.5	100.0
obudovelih	10.6	23.2	20.9	33.1	12.2	100.0
nevjenčanih	.7	9.2	21.3	43.8	25.0	100.0
dvoroditeljske	6.5	19.1	21.1	40.1	13.1	100.0
Kada par ne može da riješi bračne probleme, najbolje je da se razvede						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	37.2	48.6	5.2	7.1	1.8	100.0
obudovelih	22.0	40.9	18.1	16.9	2.0	100.0
nevjenčanih	35.8	46.1	7.0	8.1	3.0	100.0
dvoroditeljske	13.4	34.9	17.8	25.6	8.3	100.0
Sloga i jedinstvo porodice treba uvijek da budu iznad interesa i potreba svakog pojedinog člana.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	30.0	47.4	10.5	10.5	1.5	100.0
obudovelih	43.7	46.4	4.8	3.2	2.0	100.0
nevjenčanih	30.4	46.7	10.4	9.6	3.0	100.0
dvoroditeljske	44.2	41.2	7.8	4.4	2.4	100.0

Tabela 6.p Za dijete je neophodno da živi sa oba roditelja da bi srećno odraslo (%)

Za dijete je neophodno da živi sa oba roditelja da bi srećno odraslo.						
Porodice	u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem	Ukupno
razvedenih	15.4	19.1	15.1	38.8	11.7	100.0
obudovelih	26.8	35.8	13.8	18.9	4.7	100.0
nevjenčanih	14.4	22.9	18.1	32.1	12.5	100.0
dvoroditeljske	41.2	36.8	10.4	9.7	1.9	100.0

Tabela 7.p Vrijednosne orijentacije razvedenih ispitanika s obzirom na društveno-klasni položaj (%)

Socio- klasni položaj	tradicionalno - moderno skala				Ukupno
	tvrd. jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	
nizak	0	100	0	0	100
srednji	1	25	60	14	100
visok	0	21	64	14	100
Ukupno	1	25	60	14	100

Tabela 8.p Vrijednosne orijentacije ispitanika s obzirom na obrazovni položaj domaćinstva (%)

	Porodice	Tradicionalno - moderno skala				Ukupno
		tvrd. jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	
Razvedenih	bez škole i sa OŠ	0	57	39	4	100
	srednje	1	28	59	13	100
	više ili visoko	0	11	71	18	100
	Ukupno	1	25	61	14	100
Obuđovjelih	bez škole i sa OŠ	19	62	19	0	100
	srednje	2	49	47	2	100
	više ili visoko	0	38	51	11	100
	Ukupno	4	47	45	4	100
Vanbračnih	bez škole i sa OŠ	3	53	43	3	100
	srednje	0	25	68	6	100
	više ili visoko	0	18	63	18	100
	Ukupno	0	28	63	9	100

Tabela 9.p Vrijednosne orijentacije ispitanika s obzirom na socijalni kapital domaćinstva (%)

Porodice	Socijalni kapital porodice	tradicionalno - moderno skala				Ukupno
		tvrđ. jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	
Razvedenih	odustvo	.0	35.0	65.0	.0	100.0
	nizak	1.6	33.6	52.8	12.0	100.0
	srednji	.0	17.8	68.2	14.0	100.0
	visok	.0	18.0	60.0	22.0	100.0
	Ukupno	.6	25.0	60.8	13.6	100.0
Obudovljelih	odsustvo	11.1	55.6	11.1	22.2	100.0
	nizak	4.9	55.7	36.1	3.3	100.0
	srednji	2.1	39.4	56.4	2.1	100.0
	visok	.0	34.5	58.6	6.9	100.0
	Ukupno	3.5	47.2	45.3	3.9	100.0
Vanbračnih	Odustvo	4.2	54.2	37.5	4.2	100.0
	nizak	.0	28.0	64.4	7.6	100.0
	srednji	.0	21.2	68.2	10.6	100.0
	visok	.0	25.8	64.5	9.7	100.0
	Ukupno	.4	27.9	63.2	8.5	100.0

Tabela 10.p Vrijednosne orijentacije razvedenih ispitanika s obzirom na (samo)procjenu porodične kohezivnosti (%)

kohezivnost					
Vrijednosne orijentacije	dezangažovani	odvojeni	povezani	umreženi	Ukupno
tvrđ. jak tradicionalizam	50.0	0.0	0.0	50.0	100.0
više tradicionalan nego moderan	22.2	35.8	25.9	16.0	100.0
više moderan nego tradicionalan	10.8	34.9	36.4	17.9	100.0
moderan	15.9	47.7	11.4	25.0	100.0

Tabela 11.p Vrijednosne orijentacije ispitanika s obzirom na samoprocjenjenu porodičnu fleksibilnost (%)

Porodice	Fleksibilnost	Vrijednosne orijentacije				
		tvrđ. jak tradicionalizam	više tradicionalan nego moderan	više moderan nego tradicionalan	moderan	Ukupno
razvedenih	rigidna	2.1	40.4	40.4	17.0	100.0
	strukturisana	1.1	18.0	73.0	7.9	100.0
	fleksibilna	0.0	29.6	62.0	8.5	100.0
	haotična	0.0	20.5	58.9	20.5	100.0
obudovljelih	rigidna	0.0	59.4	37.5	3.1	100.0
	strukturisana	4.7	48.4	45.3	1.6	100.0
	fleksibilna	6.8	44.6	45.9	2.7	100.0
	haotična	1.2	44.4	48.1	6.2	100.0
nevjenčanih	rigidna	0.0	32.7	63.3	4.1	100.0
	strukturisana	0.0	24.0	66.7	9.3	100.0
	fleksibilna	0.0	25.4	64.4	10.2	100.0
	haotična	1.3	32.0	56.0	10.7	100.0
dvoroditeljske	rigidna	1.7	60.3	37.4	.6	100.0
	strukturisana	2.3	56.9	38.9	1.9	100.0
	fleksibilna	1.5	46.0	50.0	2.6	100.0
	haotična	2.2	35.5	55.6	6.8	100.0

Tabela 12.p Najpoželjnija osobina djeteta s obzirom na društveno-klasni položaj domaćinstva ispitanika iz jednoroditeljskih i dvoroditeljskih porodica (%)

Smiljka Tomanović

IZLAZAK IZ SENKE: JEDNORODITELJSKE PORODICE U DANAŠNJOJ SRBIJI

Između familizma i patrijarhalnosti i detradicionalizacije

Javno mnjenje, uključujući i akademski i politički diskurs, ima izrazito ambivalentan stav prema jednoroditeljskim porodicama, pa je stoga njihov „izlazak iz senke“ – borba za punu društvenu vidljivost i priznavanje – dugotrajna i teška. Deo društvene nevidljivosti jednoroditeljskih porodica potiče od toga što su one deo fenomena porodice, kojoj se, zajedno sa drugim društvenim pojavnama povezanim sa „prirodnim“ procesima (rađanja, starenja) – rodom, detinjstvom, starošću i drugima, na osnovu njene univerzalne prisutnosti i mundanog karaktera pripisuje „normalnost“, a time i odriče relevantnost za društvena istraživanja i zdravorazumska promišljanja. Posledica i u ovom veku prisutne ideologije familizma (Donzelot, 1979), čija manifestnost i uticaj variraju zavisno od konkretnih društvenih konteksta, jeste i da, s obzirom da je jedna od osnovnih odlika Porodice privatnost njene intimnosti, mnogi njeni aspekti, pre svega relacioni (partnerski, roditeljstvo, intimnost, konflikti, nasilje i drugo), treba da ostanu u domenu privatnosti porodičnog života, a ne da dobiju relevantnost pitanja od javnog značaja. Familizam u sebe inkorporira patrijarhalnu matricu „segregisanih, ali komplementarnih“ (Parsons) rodnih uloga u porodici: instrumentalne uloge oca (hranioca) i ekspresivne uloge (brizne) majke. Dodatna nevidljivost jednoroditeljskih porodica proističe iz ideologije familizma koja hipostazira (u Parsonsovom teorijskom sistemu i kao „empirijsku“ društvenu činjenicu) model (heteroseksualne) dvoroditeljske (monogamne) porodice, a koje jednoroditeljske porodice, pod nazivom „nepotpune porodice“, tretira kao „reziduu“ – „otpadak“, odnosno devijaciju od društvene „normalnosti“.

U Srbiji familistička ideologija latentno deluje kroz javni diskurs, koji porodicu vidi prvenstveno kao monogamnu zajednicu heteroseksualnog para i njihove dece i postulira prevashodnu odgovor-

nost porodice za dobrobit njenih članova (unutar južnoevropskog subprotektivnog modela državne politike; Esping – Andersen, 1990; Walther, 2006). Posledica takvog normativa je podupiranje žrtvenog modela roditeljstva, naročito majki – na koje je usmerena posebna „društvena“, odnosno kasnije „državna“ – briga. U tom smislu, uprkos normativno plediranoj rodnoj ravnopravnosti, u celokupnom periodu socijalističke istorije Jugoslavije (pa i Srbije), opstaju institucionalne osnove za reprodukciju patrijarhata u privatnom domenu (Milić, 2010a: 26).

Jednoroditeljske porodice nisu proizvod kasne modernosti, ali su njihova ekspanzija i legitimacija posledice promena koje su se desile u poslednje tri decenije dvadesetog veka. Štaviše, jednoroditeljske porodice mogu predstavljati jedan od značajnih pokazatelja modernizacijskih promena u društvu: u procesu prelaska od tradicionalnog društva, koje je karakterisalo njihovo odbacivanje i osuda kao *društvene pretnje* ka modernom društvu, koje prihvata njihovu normativnu i institucionalnu legitimaciju i tretira ih prvenstveno kao *društveni problem*. Obrazac *post-porodične porodice* (Beck, Beck-Gernshaim, 1995) u društvima kasne modernosti uključuje i „normalizaciju“ jednoroditeljskih porodica, koje predstavljaju i *alternativni životni stil* – proizvod individualizacije i emancipacije žena. U društvima kasne modernosti, jednoroditeljske porodice su u potpunosti uklapljene i nesegregirane kao još jedan od oblika porodice, što prepostavlja njihovu punu legitimnost i neselektivne državne politike (univerzalistički model u Skandinaviji, npr. u Švedskoj).

Diskursi dvadesetog veka o jednoroditeljskim porodicama: od društvene devijacije i „otpatka“ do „oslobođenja“ žena kroz emancipatorski potencijal samostalnog majčinstva, prisutni su i u društvu Srbije. U ubrzanim modernizacijskim procesima nakon socijalističke revolucije, normativno i institucionalno je odbačen tradicionalistički stav prema razvodu, vanbračnom rađanju i jednoroditeljskim porodicama, koje su dobile (moderan) status *društvenog problema*: one su bremenite problemima, koje društvo treba da rešava. Takva percepcija je i danas dominantna u javnom diskursu, zdravorazumskom, akademskom i političkom, a operacionalizovana je kroz određene mere praktične politike. Rezultati našeg istraživanje su pokazali da u javnom mnjenju ima elemenata i prevaziđenog diskursa koji jednoroditeljske porodice tretira kao *društvenu pretnju*, a roditelje – po

pravilu majke, kao odgovorne³⁵⁵ – „krivce“ za vlastitu životnu situaciju³⁵⁶.

Rezultati većeg broja domaćih istraživanja, pokazuju da je specifičan tok post-socijalističke transformacije u Srbiji zaustavio započete procese modernizacije u svim domenima porodičnog života – strukturalnom (vidi npr. Petrović, 2009; 2011; Milić, 2009; Miletić-Stepanović, 2011), funkcionalnom (vidi npr. Babović, 2006) i relationalnom (vidi npr. Blagojević, 1997; Bobić, 2010; Tomanović, 2004; 2010), kao i pomeranje ka post-modernim obrascima i post-materijalističkim vrednostima (vidi npr. Pavlović, 2009a; Pešić, 2006)

U različitim aspektima porodičnog života u Srbiji, gledano na kontinuumu tradicionalno – moderno – savremeno (postmoderno) – sinhrono postoje elementi svih obrazaca, koji i u strukturalnom, i u funkcionalnom, i u relationalnom i u vrednosnom smislu deluju kao manje ili više konfliktan matriks uticaja (Milić, 2010a). U tom kontekstu makro i porodičnih promena treba razumeti i jednoroditeljske porodice u Srbiji, u čijem su procesu nastanka, kontekstu svakodnevnog delanja, odnosima i vrednostima, kako pokazuju nalazi našeg istraživanja, prisutni različiti elementi od tradicionalnih preko modernih do postmodernih.

Jedno od istraživačkih pitanja na koje smo tražili odgovor jeste: da li su jednoroditeljske porodice izraz detradicionalizacije porodičnog života u Srbiji? Uzimajući u obzir njihovu heterogenost – nastanka i bivstvovanja – taj odgovor ne može biti jednoznačan. Gledano na makro nivou, uprkos trendu blagog opadanja, (van)bračna porodica sa decom je i dalje dominantan porodični oblik. Iako se beleži blagi rast učešća jednoroditeljskih porodica, njihov udeo je i dalje nizak, u poređenju i sa zemljama u našem regionu, kao i učestalost uzroka njihovog nastanka – razvoda i vanbračnih rađanja. Za razliku od porodica obudovelih, post-ravvodne i nevjenčane jednoroditeljske porodice mogu biti stvar individualizovanog izbora alternativnog načina života. Rezultati našeg istraživanja ukazuju da razvod predstavlja individualizovan izbor onih osoba (češće žena), čija je

³⁵⁵ U smislu Marejeve teze o potklasi (Murrey, 1990), vidi u prvom poglavlju ove studije.

³⁵⁶ Metod ankete i kvantitativne analize korišćeni u ovom istraživanja ne mogu ni posredno da pruže uvide u diskurse, ali nam je nekoliko pitanja sa otvorenim odgovorima „odškrinulo prozore“ ka narativima koji su povezani sa jednoroditeljskim porodicama.

odлука da se razvedu bila rezultat (dužeg) refleksivnog promišljanja nezadovoljstva odnosima, pa i u slučaju reaktivnog odgovora na patološka ponašanja supružnika.

U nastojanju da među nevenčanim majkama otkrijemo obrazac životnog stila „same majke po izboru“, kao izraz individualizovane odluke o samostalnom roditeljstvu, posebno smo analizirali one ispitanice koje su navele da je njihova roditeljstvo bilo planirano. Analiza je pokazala da među njima ne postoji grupa nevenčanih majki koja bi se izdvojila prema pokazateljima koji bi ukazivali na izbor životnog stila: samostalno materijalno situirano domaćinstvo u urbanom centru, na čijem je čelu majka sa visokim obrazovnim i profesionalnim statusom. Ne može se, međutim, zaključiti da taj specifičan stil porodice uopšte nije prisutan u društvu Srbije, već da je njegova raširenost veoma mala, tako da ostaje neuhvatljiv u anketnom istraživanju, jer se ne pokazuje u reprezentativnom uzorku.

Ukoliko individualizovane odluke o razvodu i vanbračnom rađanju kod nekih ispitanica sagledavamo kao začetke detradicionalizacije, na taj proces mogu ukazivati i njihova vrednosna opredeljenja. Upravo razvedene žene i nevenčane majke u poređenju sa obudovelim i roditeljima koji su u braku iskazuju modernija uverenja na skali od tradicionalnih do modernih vrednosti i značajno više podržavaju stavove o prevaziđenosti institucije braka, kao i o razvodu kao posledici nerešivih problema u braku.

Između strukture i delanja

Jednoroditeljske porodice su još jedan društveni fenomen u kome se u kontekstu njihovog svakodnevnog života prelima jedna od osnovnih socioloških dihotomija: *struktura naspram akcije* (Jenks, 2000). Strukturalni kontekst možemo sagledavati kroz njegove mogućnosti i ograničenja, gde bi mogućnosti poticale od resursa – individualnih, porodičnih i institucionalnih, a čiji bi deficit predstavljali strukturalna ograničenja.

U odnosu na strukturalni kontekst možemo na osnovu rezultata naših analiza izneti nekoliko najopštijih zaključaka koje ćemo potom obrazložiti. Kao prvo, nalazi istraživanja nedvosmisleno pokazuju

da su jednoroditeljske porodice znatno strukturalno ranjivije u odnosu na dvoroditeljske – njihove strukturalne mogućnosti su manje, a ograničenja veća. Drugo, jednoroditeljske porodice nisu homogen skup – njihova heterogenost se ispoljava kroz razlike između različitih tipova, kao i kroz stratifikacijske razlike unutar pojedinačnog tipa porodice. Treće, analiza je pokazala značaj rodnosti roditeljstva i u jednoroditeljskim porodicama: razlike između majki i očeva koji su sami sa decom pojavljuju se kao izvor njihovog nejednakog položaja.

Strukturalna ograničenja jednoroditeljskih porodica su povezana sa njihovim nepovoljnim društvenim položajem, koji se manifestuje kroz lošiju poziciju na tržištu rada, lošiju ukupnu materijalnu situaciju i prosečno niže prihode po članu domaćinstva od dvoroditeljskih porodica. Sličnost između dvoroditeljskih i jednoroditeljskih porodica je u velikom značaju koji za svakodnevno funkcionisanje ima vezujući socijalni kapital iz primarnih odnosa sa najbližima iz okruženja, ali je stepen zavisnosti od neformalnih mreža podrške još izraženiji kod potonjih i to i u periodu njihovog nastanka i u toku kasnijih faza životnog ciklusa porodice. Sa druge strane, osećaj usamljenosti i uskraćenosti za podršku veći je kod jednoroditeljskih nego kod dvoroditeljskih porodica, što upućuje na mogućnost (samo)izolacije i probleme koji su sa tim povezani. Zavisnost položaja i ukupnog blagostanja od kvaliteta vezujućeg socijalnog kapitala čini posebno ranjivim porodice koje žive samostalno, koje nisu zaštićene životom u proširenom porodičnom domaćinstvu i pod rizikom su da budu isključene iz neformalnih mreža podrške.

Jedan deo strukturalnih ograničenja potiče iz niske legitimacije i prihvaćenosti jednoroditeljskih porodica nevenčanih majki, a potom i razvedenih roditelja (posebno majki), što proizvodi predrasude, stigmatizaciju, čak i prepreke za ostvarenje osnovnih prava i prinadležnosti.

Značajan izvor strukturalnih ograničenja potiče iz neadekvatnosti institucionalnog okruženja – ograničenosti i nedovoljne dostupnosti mera podrške i pomoći. Njima su posebno ugroženi roditelji čija je samohranost suštinska, a ne formalna, koji iz različitih razloga ne mogu da ostvare pravo na alimentaciju ili porodičnu penziju koja pripada njihovoj deci. Time što ne razlučuje potrebe jednoroditeljske porodice iz ukupnih prihoda domaćinstva, sistem socijalne zaštite podržava prevaziđen porodični oblik proširenog porodičnog doma-

činstva, koji, iako predstavlja bazu materijalne sigurnosti za većinu porodica, postaje strukturalna prepreka za ostvarenje individualnih prava korisnika – dece i roditelja. Jedan od nalaza studije jeste da jednoroditeljske porodice imaju izraženije finansijske potrebe – i od institucija i od neformalnih mreža, ali i da više resursa troše za zadovoljenje potreba deteta, u poređenju sa dvoroditeljskim porodicama.

Niži kvalitet života članova jednoroditeljskih porodica se pokaže i u činjenici da oni, u poređenju sa roditeljima i decom iz dvoroditeljskih porodica, a usled materijalnih i nematerijalnih rizika kojima su izloženi – češće imaju zdravstvene probleme.

Na nivou delanja, osnovne strategije reprodukcije jednoroditeljskih porodica su individualni napor samih roditelja i snažan vezujući socijalni kapital, koji ima funkciju kompenzacije za institucionalne deficite. U osnovnim strategijama se iskazuje sličnost sa dvoroditeljskim porodicama, s tim što su prisutne i neke razlike. Jednoroditeljske porodice su usled svoje veće strukturalne ranjivosti još više upućene na pomoć i podršku okruženja. Dodatna radna aktivnost, kao osnovna strategija samih roditelja u rešavanju materijalnih teškoća, otežana je problemom usklađivanja produktivne i reproduktivne sfere, radnog vremena i domaćeg rada, koji skoro sasvim sam/a obavlja roditelj/ka, kao i brige o detetu, koja se mnogo manje deli sa drugim roditeljem nego u dvoroditeljskim porodicama. Da bi rešili probleme usklađivanja sa porodičnim životom i samostalnim roditeljstvom, roditelji su prinuđeni na fleksibilizaciju rada: usklađivanje smena, prihvatanje manje trajnih i sigurnih i manje plaćenih poslova i slično, pa je time njihova pozicija na radnom tržištu rizičnija.

Opterećenje roditelja, i očeva, a posebno majki u jednoroditeljskim porodicama, naročito onih u samostalnim domaćinstvima, daleko je veće nego u dvoroditeljskim: i u radnim aktivnostima, i u domaćinstvu, i u roditeljstvu – gde se posebno oseća odsustvo drugog roditelja. Sve to posledično proizvodi umor i osećanje psihofizičke opterećenosti.

Podršku sami roditelji traže u deci: rezultati naših analiza pokazali su da su najstarija deca iz sve tri grupe porodica, posebno ona u porodicama gde jedan roditelj preminuo – parentifikovana – na sebe preuzimaju uloge odsutnog roditelja, dok drugorođena po pravilu postaju dobra deca. Na taj način deca u jednoroditeljskim porodicama postaju saveznici i oslonac roditeljima, a sami dobijaju više pozicije u hijerarhiji moći u porodici, u poređenju sa decom koja žive sa obe

roditelja. Sa druge strane, roditelji u jednoroditeljskim porodicama su značajno permisivniji, više popuštaju u raspravama u odnosu na roditelje u dvoroditeljskim porodicama koji su rigidniji u postavljanju pravila i granica.

Dinamika odnosa u sva tri tipa jednoroditeljskih porodica pokazuje da uopšteno gledano kod njih postoji veća emotivna distanca između članova nego kod članova dvoroditeljskih porodica koji su češće emotivno umreženi. Ukoliko, međutim, postoji otvorena komunikacija sa decom, bez sukoba, a ukoliko postoji neko lično osuđenje roditelja (sukob sa bivšim supružnikom, partnerom ili tuga, neraspoloženje, umor i slično), ali i manje veza van porodice (niži socijalni kapital) – stvara se emocionalna bliskost i umreženost u porodici, čime se od nje pravi utočište koje roditeljima pomaže da se lakše suočavaju sa problemima. U odnosu na fleksibilnost i adaptibilnost nema značajnih razlika: i jednoroditeljske i dvoroditeljske porodice su najčešće strukturisano i fleksibilno adaptabilne, a u sva četiri tipa porodica češće se susreću haotična pravila i uloge, nego one rigidne.

Na vrednosnom kontinuumu od tradicionalnog do modernog, porodice se različito pozicioniraju: porodice obudovelih se pomeraju ka polu tradicionalnijih vrednosti, dok porodice razvedenih i nevenčanih majki podržavaju modernija vrednosna uverenja.

Deo razlika između tipova jednoroditeljskih porodica je povezan sa uzrocima i dinamikom njihovog nastanka, koji određuju vrstu problema sa kojima se suočavaju, kao i stepen prihvatanosti od strane bližeg i daljeg okruženja.

Strukturalno najranjivija je pozicija **nevenčanih majki** i njihovih porodica – one imaju najniži društveni položaj prema svim obeležjima: zaposlenosti, profesionalnog položaja, obrazovnog nivoa, materijalnog položaja – finansijski su i stambena zavisne od pomoći drugih. Ove majke značajno češće od drugih samih roditelja žive u roditeljskom domaćinstvu, ali analize ukazuju da njihovo prihvatanje nije bilo bezkonfliktno, a da je ono ostalo nepotpuno, potvrđuje i nalaz da je emotivna distanca najveća između članova njihovih porodica. Nevenčane majke se najčešće od svih samih roditelja suočavaju sa problemima materijalne deprivacije, sa problemima sa zapošljavanjem i na poslu, sa stigmatizacijom, a u ovim porodicama su veći i zdravstveni rizici za decu i za majke. Paradoksalna situacija je da, iako su u odnosu na ostale tipove porodica, porodice nevenčanih

majki najviše zavisne od pomoći najbližih, njihove socijalne mreže podrške su manje razvijene, tako da u uslovima kada su institucionalni mehanizmi nezadovoljavajući, roditelji u ovim porodicama često bivaju ostavljeni isključivo sami sebi. Porodice nevenčanih majki se nalaze pod značajnim rizicima od socijalne isključenosti, posebno one u kojima je više dece koju očevi nisu prznali i shodno tome su bez alimentacije kao izvora prihoda, koje žive u samostalnom domaćinstvu i bez jake mreže podrške i institucionalne pomoći.

Uprkos prosečno nižem obrazovnom statusu ovih ispitanica, nevenčane majke u poređenju sa roditeljima iz dvoroditeljskih porodica iskazuju najmodernija vrednosna uverenja. Posebno su manje tradicionalne u shvatanju braka (stavovi o odbacivanju braka kao institucije, kao osnova za ličnu sreću, prihvatanju kohabitacije i razvoda), u shvatanju ženine samostalnosti, u shvatanju seksualnosti, individualnih interesa koji nisu podređeni kolektivnim. Manje moderna shvatanja nevenčane majke izražavaju, međutim, kad su u pitanju roditeljske uloge: mada prihvataju punu legitimnost samostalnog roditeljstva i vaspitne uloge očeva, one podržavaju tradicionalnije stavove koji se tiču majčinstva. Potencirajući samorealizaciju žena kroz majčinstvo, hipostazirajući majčinstvo naspram očinstva i zaposlenosti – ove ispitanice vrednosno pojačavaju legitimitet vlasitite pozicije.

Materijalni položaj porodica **obudovelih** određen je položajem porodice pre njenog nastanka (smrti supružnika) i akumuliranim resursima (kad je stambeni status u pitanju) po kojima su najsličnije dvoroditeljskim. Jednoroditeljske porodice obudovelih su u riziku od deprivacije ako pripadaju kategoriji porodica samohranih roditelja, ukoliko preminuli roditelj nije imao prihode (što najviše pogađa udovce na selu, kojima za razliku od udovica život u proširenoj porodici ne poboljšava status). Pored materijalne deprivacije, problema koji dele sa ostalim samim roditeljima, obudoveli roditelji se značajno češće osećaju usamljeno i tužno, a više od drugih naglašavaju problem odsustva drugog roditelja u vaspitanju i potrebnija im je emotivna podrška od neformalnih mreža i savetodavna pomoć od strane formalnih instanci – stručnjaka i institucija. Obudoveli roditelji se u svakodnevnom životu najviše u poređenju sa drugim roditeljima oslanjaju na decu, kao ispomoć u domaćem radu, u odlučivanju, gde deca predlažu rešenja i učestvuju u donošenju odluka. Pozicija „oslonca“ obudovelom roditelju koji im daje moć u porodičnoj hije-

rarhiji, koju nemaju deca u dvoroditeljskim porodicama, povezana je sa njihovim starijim uzrastom u odnosu na ostalu decu i činjenicom da su ona najčešće parentifikovana, preuzimaju deo pozicije, u njihovom slučaju trajno, odsutnog roditelja. Kada je obudoveli roditelj opterećen različitim osujećenjima – strukturalnim i ličnim, u ovim porodicama postoji tendencija da razvijaju jaku emocionalnu umreženost – kao bazu sigurnosti. Obudoveli roditelji su vrednosno tradicionalniji u odnosu na druge same roditelje, kao i na one koji su u braku, posebno u podržavanju stavova koji se tiču seksualnosti i individualnih prava i sloboda.

Porodice **razvedenih** roditelja su u strukturalnom smislu u naboljoj poziciji u odnosu na druge jednoroditeljske porodice – raspolažu značajnijim materijalnim resursima (osim stambenih, gde su zavisne od porodica porekla) i u proseku imaju viši nivo socijalnog i kulturnog kapitala, što utiče da su od ostalih samih roditelja bolje pozicionirani na tržištu rada i u strukturi zanimanja. Razvedeni roditelji se nešto ređe osećaju usamljeno od ostalih i aktivniji su tokom slobodnog vremena. Nerešeni odnosi sa bivšim supružnikom značajno obeležavaju odnose u delu porodica razvedenih roditelja. Oni znatno češće ulaze u otvorene koalicije sa decom, manipulišu forsiranjem odnosa poverenja, dok drugi roditelj manipuliše podržavajući dete u neprimerenom ponašanju ili ga uvlači u odnos zahtevajući od njega lojalnost. Onoj deci koja se nalaze usred „simboličkog rata“ svojih roditelja koji nisu završili emocionalni i psihološki razvod sa supružnikom, ne postavljaju se jasne granice prihvatljivog ponašanja. U porodicama u kojima tinača sukob bivših supružnika, koje su bez širih veza (socijalnog kapitala), a gde roditelj koji je kompetentan u svojoj ulozi ima dobre odnose sa decom – otvorene i bez sukoba, stvara se specifična kohezivnost – emotivna umreženost članova koja ih integriše. Po pitanju smeštanja na skali vrednosnih opredeljenja, razvedeni roditelji su gledano uopšteno u proseku moderniji po svojim shvatanjima od obudovelih i onih koji su u braku, dok su u odnosu na nevenčane majke slično pozicionirani (razlike postoje od stava do stava).

Kad analiziramo stratifikacijske razlike unutar tipova jednoroditeljskih porodica, obrazovanje roditelja se pokazalo kao obeležje koja najviše diverzifikuje porodice, a ono je povezano sa različitim materijalnim položajem domaćinstva i društvenim položajem roditelja. Stratifikacijski položaj roditelja u jednoroditeljskim porodicama

je povezan i sa strategijama: on određuje količinu kontakata i korišćenje različitih tipova mreža – neformalne i formalne, gde potonje – pomoć stručnjaka, više koriste obrazovaniji. I neki aspekti untarporodičnih odnosa su povezani sa stratifikacijskim položajem roditelja – ukoliko su nisko pozicionirani na skali materijalnog indeksa i skali obrazovanja, nema otvorene komunikacije između dece i njih. U porodicama koje imaju visoke materijalne i obrazovne pozicije, teme za razgovor sa decom se otvaraju sa oba roditelja, i u porodicama razvedenih ispitanika i u dvoroditeljskim porodicama. Za razliku od prethodnih istraživanja (Ljubičić, 2009), analize jednoroditeljskih porodica nisu pokazale vezu između stepena emotivne bliskosti i društveno-klasnog položaja porodice.

Kao i u prethodnom istraživanju porodica i vrednosti (Milić, 2010b), naše analize su pokazale da sa višim društvenoklasnim i obrazovnim položajem ide i prihvatanje modernijih vrednosih uverenja, i obrnuto. Pokazalo se, kao i u prethodnim istraživanjima (Tomanović – Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010), da roditelji sa nižim obrazovnim nivoima više vrednuju konformističke crte ličnosti kod dece, a visokobrazovani – samorazvojne. I ovo istraživanje je kao i prethodno (Tomanović, 2010), pokazalo da, kulturni kapital roditelja, prvenstveno iskazan kroz njihovo obrazovni nivo, utiče na obrazovne aspiracije za decu. Problematična je činjenica su one niske kod roditelja sa niskim obrazovanjem, posebno kod nevenčanih majki, što dovodi decu u rizik od reprodukcije deprivilegovanog položaja porodice u kojoj odrastaju.

Rodna dimenzija se pokazuje kao relevantna za diverzifikaciju roditeljstva u procesu tranzicije u jednoroditeljsku porodicu, kao i svakodnevnom kontekstu roditeljstva. Pol roditelja je povezan sa količinom opterećenja koji je podneo/la i podnosi, pa se tako rodne razlike pretvaraju u rodnu nejednakost. Istraživanje je pokazalo su majke više od očeva osećale teret promena koje su se desile u toku nastanka jednoroditeljske porodice. Kada je u pitanju svakodnevni život porodice, a posebno domaći rad i briga o detetu, pokazuje se da su same majke daleko opterećenije od očeva, koji više mogu da računaju na pomoć i podršku od (ženskih) srodnika, i kada žive u samostalnom, a naročito u proširenom porodičnom domaćinstvu.

Rodne razlike se iskazuju i u vrednosnim opredeljenjima samih roditelja: majke iskazuju modernija uverenja u odnosu na sve stave, a očevi se pokazuju kao značajnije tradicionalniji kad vrednu-

ju brak kao instituciju i odbacuju razvod, pretpostavljamo zato što ova institucija za njih ima instrumentalnu vrednost. Žene iskazuju veću tradicionalnost od muškaraca kada vrednuju samorealizaciju žene kroz majčinstvo, dok su očevi skloniji da podrže očinske kompetencije u vaspitanju dece.

U kontekstu politika prema porodicama

Kao početak svake zasnovane praktične politike, potrebna je precizna evidencija broja i specifičnih tipova jednoroditeljskih porodica, te je stoga značajno raditi na unapređenju sistema evidencije koje vode državne službe. S obzirom da za to postoji preduslov u novoj metodologiji popisa u okviru njegovog instrumenta, potrebno je da zvanična statistika u svim istraživanjima stanovništva identificuje sve tipove jednoroditeljskih porodica kao posebno ugrožene kategorije. Evidencija i kvantitativna istraživanja su osnova za praćenje situacije, problema i evaluaciju efekata mera socijalne politike prema ovim porodicama.

Imajući u vidu i rezultate naših analiza, pokazuje se da je potreban rad na artikulaciji javnih politika koje bi prepoznale različite probleme sa kojima se suočavaju jednoroditeljske porodice – materijalne, organizacione, psihološke, socijalne, kao i formiranje repertoara akcija koje bi bile u ponudi svakom samom roditelju. U tim delatnostima moguća je saradnja državnog i civilnog sektora, s obzirom da postoji određeni broj organizacija i udruženja koje se bave (jednoroditeljskim) porodicama, pa bi bilo svrshishodno njihovo umrežavanje i zajednički rad.

Za razvijanje diverzifikovanih politika koje bi obuhvatile specifične situacije i probleme jednoroditeljskih porodica, koje su prema našim analizama pokazale izrazitu heterogenost, potrebno je razviti i metode njihovog dubinskog proučavanja. Kvalitativna istraživanja mnogo plodonosnije nego kvantitativne metode pružaju uvid u mnogobrojne i složene interakcije, kontekste i dinamiku porodice. Našim saznanjima izmiču subjektivna iskustva članova porodice – roditelja i dece u susretanju sa problemima svakodnevnog života jednoroditeljskih porodica, čija spoznaja bi omogućila da se kvalitetnije definišu mere i aktivnosti pomoći i podrške od strane različitih aktera.

Veoma je važno raditi na promeni mnjenja – shvatanja, stavova i govora koji se tiču jednoroditeljskih porodica. Širokom javnom kampanjom, koja bi uključivala i obrazovni sistem, javne komunikacije i druge mehanizme formiranja svesti i prenošenja vrednosti, treba obezbediti ne samo de-stigmatizaciju jednoroditeljskih porodica kao pretnje tradicionalnoj porodici, već i njihovu legitimaciju i punu prihvatanost kao o ravnopravnog oblika porodičnog života.

Smiljka Tomanović, Milana Ljubičić and Dragan Stanojević

ONE-PARENT FAMILIES IN SERBIA A SOCIOLOGICAL STUDY (SUMMARY)

The study of one-parent families in Serbia, which is a pioneer project in our country and the region, was conducted in the period between October 2010 and February 2011. The main intention of the research team was to come to representative national data on the type of family very little known about and with no relevant statistical data.

We analyzed the daily lives of families with children where the parents live without a partner. Although the survey method has clear limitations in terms of grasping range of the variety, depth and understanding within the family processes, it was done with the initial intention of lighting a number of issues relevant to one-parent families.

The analysis and interpretation of data are based on a combination of several theoretical – conceptual frameworks. The broadest theoretical framework is the *theory of structuration*, which postulates that there is a *double structuration* in the process – an interaction between structure and action (Giddens, 1977, 1984).

In our study, structures are operationalized through resources: individual, family and institutional, which are available to parents themselves, and which are part of the material, cultural and social capital of one-parent families. The structures are also analyzed through the values which parents adopted, with the assumption that they affect their actions – operationalized through strategies and relationships.

The analyses considered the effect of double dynamics: (different) processes of the formation of one-parent families with their specific impact on their current situation, the context of daily life, relationships and the like, as intrafamilial dynamics.

Reference frame within which the analysis of family dynamics is put is found in the systemic family theory and therapy. This

approach starts from the idea of the family as a system composed of subsystems, which operates within the broader macro-system. The family is a system which is constantly changing in accordance with the principle of circular causality. In other words, this would mean that changes in one part of the macro or subsystem necessarily lead to changes in the way in which the family has previously functioned. Hence the family dynamics can be described as a process of more or less permanent modification, which is always more or less functional / useful for family members and the family as a system. In our analysis we have described family dynamics by using key concepts of systems theory. It is about: family hierarchy, i.e. the positions which members take on the family ladder of power, family roles of children and parents and communication features. In addition, we were drawing conclusions on how the families work, on the basis of respondents' evaluations of the degree of family cohesiveness, that is, the emotional closeness among members, and flexibility, which measures the ways which families use to cope with the (un) expected changes they are facing.

One of the specific assumptions is being examined in the study, which comes from the theory of reflexive modernization, is whether one-parent families can be understood as an individualized choice of women, as postulated in the described above discourse which interprets independent parenting as an alternative lifestyle (Beck, Beck-Gernsheim, 1995; 2002).

The research had several objectives which are presented through the analyses in the study. At the descriptive level, one of the goals was to shed light on the dynamics – the different stages and processes of formation of one-parent families. Then, the goal was to analyze the resources (material, cultural and social) that are at families' disposal. The aim was also to present the context of everyday life in one-parent families, activities (including leisure time and the domestic division of labor) relations (with former partner, with the environment, relations between parents and children), problems and strategies of dealing with them.

At the explorative level, we are looking for differences between families. The causes of these differences are being analyzed. At one level, all explored dimensions of the total sample are compared with the results on two-parent families in the survey conducted in 2008 by a team of The Institute for Sociological Research, Faculty of

Philosophy (Milić *et al.* 2010). At the next level of analysis by comparing the three subsamples, we are searching for the differences between the three types of one-parent families. Examination and interpretation of social differentiation within each type of one-parent families through the material status, cultural and social capital, represent the special level of analysis.

Assuming that some of the structural features and some problems are common, and that some relational and interactional characteristics are different because of the different contexts of their creation, the study included three types of one-parent families: post-divorce one-parent families, single mothers' one-parent families and families of widowed parents.

Due to the lack of accurate data on the share of certain types of one-parent families in the population, as well as the inability of their clear assessment, we decided to use the structure of the sample, which is giving equal importance to each of them (300 each), which made a planned sample size of 900 respondents. The realized sample was slightly lower in number than expected: the total number of respondents was 855. The distribution of the three sub-samples of one-parent families is as follows: 328 post-divorce one-parent families (38.4%), 255 families of widowed parents (29.8%) and unmarried parents 272 (31.8%) in the sample.

We used a multi-step sample stratified by territorial principle where the underlying strata are Central Serbia, Vojvodina and Belgrade and within these two sub-strata were considered - urban and rural. The principle of selection of respondents was a territorial including a combination of system and random. The survey was conducted in 48 municipalities in Serbia, and took into account the representative presence of the regions (Belgrade, Central Serbia and Vojvodina).

Analysis of the social position showed that there were significant differences between the types of one-parent families as well as between them and the two-parent families. Basic characteristics of one-parent families are that they are worse off in the labor market, they lower average household income than two-parent families, poorer overall financial situation, the higher degree of dependence on the formal and informal networks of support (but higher degree of exclusion from those as well), networks of exchange which are more take than give, more present feeling of loneliness, stressed financial

needs – both from the institutions and informal networks, and significant spending of resources for the welfare of children. Due to the material and non-material risks members of one-parent families are exposed to show that they tend to have more health problems.

In the most unenviable position are single mothers. On all scales by which we measured social status, they usually take the lowest, while only a few of them take the top positions. They make the smallest number among the employed, they are more often financially dependent, their personal income on average is lower than other parents, and more often than others they are forced to live within the extended household. In addition to significantly poorer housing ownership situation, household equipment is worse than others, while only one-third own a car. These mothers have the worst educational structure and the lowest educational aspirations for their children. Besides the more common material deprivation even the social support networks are less developed in this type of family, thus in circumstances where institutional frames are not functioning at a satisfactory level, parents in these families are often left to themselves. Considering that the mothers and children have slightly more health problems, as compared to other types of families from the study, we can conclude that the families of single mothers function under significant risks.

One-parent families of widowed parents are most similar to two-parent families in terms of provision of material resources (especially housing). The specificity of this type is that the part of fathers within the extended household, as well as those living in rural areas are particularly vulnerable category, as opposed to mothers whom extended family is a frame for better financial situation. The widowed are significantly more likely to feel lonely and in need of emotional support both from formal and informal networks.

One-parent families with divorced parents are financially somewhat better provided and the amount of income is alike two-parent families, but the size of the property and the property in which they live makes them materially vulnerable and dependent. They are better positioned in the labor market than other parents of one-parent families, since less number of them is unemployed and inactive, and thus they are better positioned in the occupational structure. Divorced parents are somewhat less prone to feel lonely, since they

have higher levels of social and cultural capital than others and they are more active during leisure time.

A special section is dedicated to the analysis of the dynamics of the process of formation of three types of one-parent families. The transition to a new family form in all three types takes place in a strong informal setting from which a lot was expected and received. Informal networks, especially parental family have proportionally the greatest importance as a source of support for single mothers, who in the moment of formation of one-parent families were the youngest, were at the same time structurally the most vulnerable - thus the most dependent on the help of the loved ones. This support was not given without conflict, since some female respondents, their parents' reaction to their decision to have a baby and raise it alone, experienced as very negative. They, however, expressed a high level of satisfaction with the support and assistance they received from their parents and others in an informal environment. Similar situation is with divorced parents: there are more people who experienced initial reaction of their parents and relatives as negative, than those who express dissatisfaction. Widowed parents received help and support from various stakeholders from the informal environment: parents, friends, relatives and they are proportionally satisfied with both the reaction and support of the environment, except for the part of those with the least education, whose expectations were not met.

Two processes which represent structural and functional disorganization and carry the risk of disintegration – divorce and death of a spouse / parent directed our subjects more to the help of professionals. The use of formal institutional support at this stage of the life cycle of one-parent families shows some of stratification differences concerning education of the respondents. Satisfaction is the least when it comes to assistance received from the professionals.

The analyses also show that the process of transition in one-parent family were qualitatively differently burdened with problems which caused the change in their status, which is associated with their different contexts of origin. Mothers more than fathers felt the burden of change, and unmarried mothers had the most problems related to job or financial status.

Within all three families, education proved to be a characteristic that diversifies the parents the most in the amount and type of support – informal and formal, the reaction of the environment and

satisfaction, and it is associated with a variety of household economic status and social status of the parents. The gender dimension is proven as relevant to the diversification of parenting in the process of transition to a one-parent family.

Comparative analysis has shown that the context of everyday life in one-parent families is more problematic comparing to the context of parenting in families where both parents are living together. Part of those differences stem from unfavorable social position of parents in one-parent families while part of the problem stems from the specific situation related to various processes of one-parent families formation, which we covered in the previous chapter.

The problem of material deprivation is connected with the forming of one-parent families, since about half of the respondents in that period were faced with worsening material situation. This aspect of everyday life is further complicated by the absence of a systemic solution of regular payment for child support, problems with the realization of the right to family pension, rigid conditions and inaccessible system measures of the financial support to the family as well as other institutional constraints.

The basic strategy of the parents themselves in resolving financial distress is extra work, but it is connected with the problem of reconciling working time and reproductive sphere. Domestic work, which is a burden that lone parents (especially mothers) carry almost by themselves, together with child care, which is less shared with other parent than in two-parent families, naturally causes fatigue and feelings of psychological and physical burden. The absence of the other parent in the various aspects of the daily life of the family is a significant problem, especially stressed in the families of widowed parents, where, combined with loneliness and a bad mood, it creates specific interaction context. The problem with low social legitimization and related stigma feel especially single mothers, but some divorced women, as well.

The gender dimension of everyday life with parents who live alone with their children is also manifested as gender inequality. Such is the case for example with domestic work and child care, as mothers are more burdened than fathers, who can count more on the help and support of the (female) relatives.

Stratification differences in the everyday context of parenting exist, which indicates that those are associated with the features

of the social status of parents. So, proportionally speaking, families of single mothers and widowed parents are affected more by material deprivation, for their financial and social status is considerably worse than the position of divorces, and especially than two-parent families.

One-parent families due to their structural vulnerabilities are addressed to seek help and support from the environment. Lack of trust in institutions, which is a general problem in the Serbian society, but bad experiences with them as well, which one part of our respondents had, orient the parents to other (more reliable) sources of help. Even the analysis of everyday context features shows that, as in the period of formation of one-parent families, significant help is expected and received within informal networks - primarily from respondents' parents.

A special part of the study presents the analysis of different aspects of family dynamics: features of family relationships and roles, hierarchical (dis)balance, communication between former partners, parents and children, as well as new partners of our parents-respondents and their children. This extensive analysis of family dynamics was aimed to describe the features of family functioning by following elements: communication, family relationships, family roles, power, and then, the noticed findings to be understood within the context of the system family theory. Although the analysis went for the conditionally called three groups of one-parent families (post-divorce one-parent families, families of widowed parents and single mothers' one-parent families) being compared between each other in all dimensions of the description, and then with two-parent families, it was not done completely, for two main reasons. The first is extremely reasonable: some aspects of family functioning could not have been explored neither in the case of the widowed (eg. the current relationship between the other parent and the child / children), nor in two-parent families. Another reason lies in the fact that it was not always possible to perform more complex statistical analysis. Thus, due to the nature of the data we had at our disposal, we retained ourselves on the descriptive level.

However, based on the available material we were able to give answers to the research questions that we were being led by in the analysis. We found that there are many similarities and (un)expected differences when it comes to the dynamics of one-parent fami-

lies. Thus, we find that the oldest children in all three groups of families, especially those whose parent has died are parentified: they take over the role of an absent parent. As for the second child, they typically become good children – *White Knights*, and more often than older ones, they react to the loss (real or symbolic) by manifesting psychosomatic symptoms. These families are similar when it comes to the features of communication. As a rule, the parent, with whom the children live, think they are more open in communicating with them than with the other parent. We notice that in all three types of one-parent families there are tabooed topics that children cannot mention to their parents, or the respondents believe that their children are too little to discuss those with them. It should be said that certain issues, such as those of friendship choice, various forms of risky behaviors or plans for the future, to name just some of them, children open with various family members, depending on the socio-economic and educational status of the household. For example, in families which are positioned low on both of these scales, open communication between parents and children is missing. If the family is highly ranked, the topics will be opened with both parents regardless whether it is a two-parent family or post-divorce one-parent family.

Without exception, the differences in one-parent families are resolved either by some negotiations in which the outcome is uncertain (sometimes *capitulate* – parents, sometimes children), or by the parental withdrawal. On the other hand, these strategies will prove to be far less likely present in two-parent families. Hence we can say that the parents themselves are significantly more permissive, compared to those respondents who are married. In terms of communication with the former (unmarried) spouses we notice the similarity between the divorced and unmarried. It appears that the emotional process of divorce / break up is completed, even though the divorced respondents deny the presence of conflict, most of the former spouses do not communicate with each other.

When it comes to the differences, it should be emphasized that they are evident in the following segments of the family structure in terms of hierarchical (dis) balance, family ties, powers, dispute resolving ways and the role of new partners. We find that parents use different binding strategies for their children, which indicates the presence of significant hierarchical imbalance. For example, the di-

vorced more often enter into an open coalition with children. They are also being manipulative by forcing the trust relationship issue.

Their former spouses are being manipulative by supporting the child/children in inappropriate behavior and involve it/them into the relationship by demanding loyalty from them. As surrogate partners of their parents, children of the divorced are now receiving considerable power in the family, as evidenced by the fact that they significantly more act on their own – as he/she wants more likely than children of other participants. In other words, parents do not set the limits of acceptable behavior, because it would mean they would lose their allies in a symbolic war with their former partners.

There are grounds for arguing that divorced parents put up the battle to win the loyalty from children, as well as that emotional and psychological process of divorce in their case is not finished testify the following findings: the large number of the divorced is unsatisfied with the relationship and the role of the other parent in the upbringing of children. Also, the new partners of the respondents take over the social role of competent parents whom children learn responsibility and work from. From the latter, one can recognize the role that the new partners have in family dynamics. The task of the added parents is an attempt to make an alliance with the children in order to imbalance potentially present coalition between the child and non-residential parent. However, the assumption that our subjects put their new partners, as they have done with their children, between themselves and those former (triangulated them) so that they could win the victory in mutual battles, still, in the absence of data, it remains a matter of speculation.

On the importance of the dynamics in the family also testify the finding that comparing to the children of other respondents in one segment, the more powerful ones are those whose one of the parents had died. Thus, these children often suggest solutions, which can certainly be linked to their age (the oldest in the sample) and the fact that they are the more frequently compared to the offspring of other respondents, are parentified. Hence it is easily understandable finding that, compared with the children of the divorced descendants, those of the widowed significantly less likely act on their own or make decisions in the family. Therefore, there are reasons to believe that their family position is different from the position of children of divorced parents. Unlike the parents of the latter, the wi-

dowed neither take part in symbolic wars nor require explicit loyalty. Therefore, the place and role of children in the family hierarchy is ensured by performing the role of permanently absent parent. This position may jeopardize only a parent by entering a new emotional relationship, and hence comes the explanatory finding that the relationship between the offspring of the widowed and their new partners is mostly distant. In relation to this, children from two-parent families occupy far weaker position: they rarely make decisions in the family and propose solutions, and their parents significantly more often set the limits for acceptable behavior than respondents from one-parent families. In addition to this, our research shows that in relation to the latter family, respondents from two-parent families are far more rigid when it comes to resolving disputes between them and the children.

All the findings considered suggest that in the interpretation of characteristics of the relational features within the family one must take into account both the socio-demographic characteristics of families and family structure, and the reasons for its so-called deficiency. Indicative and useful for this thesis is the role which a child chooses after losing the other parent (due to divorce, death), significantly correlated with whether it lives in one-parent or extended family. So extraordinary good (the white knights) or so-called bad kids (black sheep) are significantly more often found in one-parent families. These children, from a systemic perspective, are *making it easier* for the parent whom they live with by behaving in an exemplary manner (so for an example their parents can be proud of them) or behaving inappropriately and thus it occupies and distracts them from their loss. Our assumption is that within the extended families far more often other family members deal with a loss, while the children, it seems, are protected to some extent.

Finally, we believe that it is necessary to emphasize once again that our findings do not carry a value connotation that could be attributed to the divorce/illegitimacy/widowhood as something which in itself is negative and invariably personally damaging for the children. Hence, for example, we did not think about divorce in dual categories of good – bad, i.e. we did not put it in the so-called pathological framework which differentiates *children of the divorced* and *normal, well-balanced children*. Finally, on account of such concepts in the contemporary scientific literature a range of criticism is being addressed. Contemporary studies of the issue of divorce, post-divorce

transition and ways of children adapting to the situation more often involve looking at these processes from the perspective of children.

It should be recalled that relations between parents and children in one-parent families represent one of interdependence. In modern scientific literature this process is attributed a positive sign: children from the position of dependence win the role as equally important members of the family involved in problem solving, communication, and become more responsible.

Our analysis of family functionality demonstrates that the hypothesis that cohesion and adaptability of the compared families differ from each other is only partially confirmed. Statistically significant differences in the degree of emotional closeness among the members exist between one-parent and two-parent families. Contrary to expectations, in structurally complete family, members are emotionally closer to a significant extent, whereas in the case of one-parent families, especially families of single mothers', emotional distance between members can be noticed.

How can we explain this finding? One possible explanation is that these mothers more often than other respondents from one-parent families live in extended households - usually with their parents. Emotional distance could be seen as a result of coerced situation of living under the same roof, with the rejection of illegitimate birth of the daughter.

Hence one can directly conclude that the socially illegitimate parenthood is significantly stigmatized, which is expected within the dominant cultural pattern. The extent to which this explanation is offered stands firmly, we cannot tell, primarily due to the fact that the comparative sociological overtone framework deficits to one side. On the other, considering the premise of culturally specific developmental and socio-shaped patterns of family functioning, as evidenced by few local studies, we tend to argue that there are grounds for the basic thesis, although it turned out that there is no statistically significant correlation between family life cycle and the extent of its cohesiveness.

When it comes to flexibility, there is not such a statistical point of significant difference between family types. Both one-parent families and two-parent families are usually structured and flexibly adaptable. An interesting finding is that in all four types of families one can often face a chaotic rules and roles more than rigid ones.

Further analysis showed that the cohesiveness and flexibility are significantly associated with some personal characteristics of respondents, primarily with a series of frustrations they encounter, family relational dynamics, and some socio-demographic characteristics of the family. Immediately it should be said that a significant correlation between these variables and self-evaluated level of cohesion and flexibility do not stand for the four observed types of families.

Thus the divorced respondents significantly more assess cohesiveness of their families as distinct if they are in conflict with the ex-partner, if they feel competent in their parenting role, if the communication between them and the children is open and conflicts are rare or absent, and if the family does not have the social capital. Overall, these findings support the importance which the relational context and taking family roles have in shaping the emotional closeness.

The finding that parents and children are emotionally closer if the conflict is missing between them, and if they communicate in an open, transparent, understandable manner, as well as the one which talks about the integrative potential of unfinished emotional divorce of parents. Namely, if the parents have not completed this segment of divorce, they will to win each other by gaining allies—the children—in a symbolical war. It seems, however, that in this respect the parents are far better off—custodians who, according to the findings of the previous analyses, forming a strong emotional attachment to the children with whom they live.

Some of the observed findings apply to the widowed. They also observe members of their families as significantly more emotionally networked, if the communication between them is open, and conflicts are absent. The widowed respondents, who are frequently facing a series of personal frustrations ranging from financial worries, fatigue, moodiness and lack of time for themselves, see family situations in a similar way. Hence, it seems that closeness within the family helps parents to cope, or maybe—easier to accept and carry number of frustrations they encounter.

A similar finding applies to single mothers. Those who encounter a series of upsets, see their family as emotionally networked. We assume that this finding can be attributed to the vision of the family as a safe harbor, which provides a refuge from loneliness, poverty, misunderstanding, fatigue.

The degree of cohesiveness in two-parent families is significantly associated with the ability of respondents to rely on their parents as well as the family social capital. If parents' help is available to respondents, they assess their family more often as networked (seek and receive assistance, which goes hand in hand with emotional closeness). On the other hand, those who have to rely on their personal strength believe that their family members know how to make a (functional) balance between closeness and distance. When it comes to the social capital, our findings are opposite to those in the case of divorced parents – respondents. So those, who live in marriages and whose family social capital is high, see emotional relationship among the members as networked. Otherwise, they assess the affinity between members as absent. We suppose that this could be explained by the fact that the latter more than divorced (culturally justifiable) have expectations from their loved ones to help them, and when help is left out, they rely on their own strength and emotionally distance themselves from the loved ones.

Interesting findings are those concerning flexibility. It is proven that in the case of divorced the self-flexibility assessment is significantly associated with a number of variables that indicate the adaptability shaped on the basis of the struggle of conflicting parents fighting over the loyalty of children, the need for a clear hierarchical structure (there is no conflict, or the same are solved by I the parents' withdrawal or their capitulation) and an external stressors faced by parents – the respondents (lack of understanding by the environment) and families (low educational and socioeconomic status of the family).

Post-divorce one-parent families are in some respects the most similar to families of those who are married. So the latter more often recognize adaptability of their families as rigid if the educational and social-class position of the family is low, and if the disagreements between parents and children are settled in the expected way: parent saying :"*Period.*". Families of widowed parents find more rigid those whose families are positioned low on the scale of socioeconomic status, as well as those who think they do not need new partner. Those who are more concerned in this regard, notice in their families a certain balance between the need for change and one for security.

On the basis of these findings that the flexibility is significantly related to, singled out the same variables (socioeconomic status,

in the case of the three types of families, a way of resolving disputes in two-parent and post-divorce one-parent families, as well as their educational status), as well as in terms of characteristics of family dynamics family to each other do not differ significantly, we are inclined to argue that flexibility is a feature more catchable and accessible to observation comparing to cohesion. The latter, however, escapes clearer observations, leaving space for a number of conclusions, including those that exceeded the postulates of circular causality, familiar to us. Surprisingly, in contrast to the one of the few studies which have been carried out on the non-clinical population, lacking correlation between the degree of emotional closeness, and social-class position of the family, meaning half of the respondents. On the other hand, it is clear that the emotional closeness in the case of families of our respondents - parents associated with a number of variables describing family dynamics: power, connection, communication, and personal frustrations of the respondents.

Finally, it should be said that in the case of cohesion in the case of the flexibility we have no doubt about the fact that emotional closeness and rigid family rules and roles have a protective role: to maintain the existing homeostasis.

The findings in our analysis of value orientations in one-parent families clearly indicate that one group of one-parent families – families of widowed parents moves to the semi-traditional values, while the other two: post-divorce and one-parent families of single mothers, cherish a lot modern value beliefs. For example, widows/widowers think that *marriage is not an obsolete institution*, since they did neither choose their marital situation by their own free will, nor possible consequences of the same, so the union is being idealized. Due to presumably negative (out) marriage experience of unmarried mothers and divorced respondents, assessment of *marriage as an institution lacks significantly*. Finally, the assumption that the existential opportunities are inextricably linked to the value beliefs, as evidenced by the findings concerning views that the child does (not) suffer the consequences if its mother worked, and that the care of the child should be taken by its mother, is in common with most of the respondents from one-parent families in which, most usually – the mother takes care of the children.

There are interesting findings regarding gender and value beliefs of the respondents. We find that women have more modern

beliefs in terms of the majority of opinions and attitudes. So men do not consider marriage as an *outdated institution* and that *divorce is acceptable, if a couple cannot solve the marital problems*, presumably because marriage has instrumental value for them.

When it comes to the desirable features they would choose for their child, all respondents, with the exception of the divorced, prefer *conformist*, while the least desirable is *self-developing*, to be more precise – *intellectual curiosity*. We find that the higher the position of the family in stratification scale, the respondents prefer self-developing properties, and vice versa. This finding clearly confirms the thesis on the scarcity as a factor that helps the (un) acceptability of certain values. Or, in other words, when the family is existentially threatened there is no room for fostering post-materialist, but only developing materialistic values.

In conclusion, we have found that discourses on one-parent families of the twentieth century: from social deviation and “residue” to “liberation” of women through emancipatory potential of independent motherhood, are present also in Serbian society. In rapid modernization processes after the socialist revolution, legally and institutionally the traditionalist attitude towards divorce was abandoned as well as towards the out-of-wedlock births and one-parent families, who received (modern) status of *the social problem*: they are full of problems that society needs to deal with.

Such perception is still prevalent in public discourse, common sense, academic and political, and it is operationalized through specific policy measures. The results of our study showed that public opinion has elements of outdated discourse that treats one-parent families as a *social threat*, while a parent - typically the mothers, as responsible – “guilty” for their own life situation.

In different aspects of family life in Serbia, speaking of the continuum traditional – modern – contemporary (postmodern) – synchronously there are elements of all patterns, which in the structural, functional, relational and value sense seem as a more or less conflict matrix of influences (Milić, 2010a). In this context of both macro and family changes, one-parent families in Serbia need to be understood, where the process of creation, the context of everyday actions, relationships and values, as the findings of our study show, include various elements – from the traditional through modern to postmodern.

One of the research questions that we were looking an answer for was whether the one-parent families are reflection of the detraditionalization of family life in Serbia? If individualized decisions about divorce and out-of-wedlock births of some women respondents we see as the beginnings of detraditionalization, that can also be indicated by their system of values. Namely, divorced mothers and single mothers, compared to the widowed and parents who are married, show more modern beliefs expressed on a scale ranging from traditional to modern values and they are significantly more supportive on attitudes concerning obsolescence of the institution of marriage as well as seeing divorce as an acceptable consequence of unsolved problems in the marriage.

In relation to the structural context we can, on the basis of the results of our analysis, present several global conclusions. First, the findings clearly indicate that the one-parent families are structurally much more vulnerable compared to the two-parent families – their structural opportunities are smaller, and the limits higher. Second, one-parent families are not homogeneous units - their heterogeneity is reflected in the differences between the various types, as well as the stratification differences within the family type. Third, the analysis showed the importance of gender parenting even in one-parent families: differences between lone mothers and fathers appear as the source of their unequal status.

Literatura:

- Amato, P. R. (2000): „Diversity within single-parent families”, in: D. H. Demo, K. R. Allen, and M. A. Fine (eds.) *Handbook of family diversity*, New York: Oxford University Press: 149–172.
- Babović, M. (2006): „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva”, u: S. Tomanović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 81 – 101.
- Beck, U. , Beck-Gernsheim, E. (1995): *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization*, London: Sage.
- Blagojević, M. (1997): *Roditeljstvo i fertilitet. Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, M. (2011): „Single Parents in the Western Balkans: Between Emotions and Market”, in: K. Daskalova, C. Hornstein Tomić, K. Kaser, F. Radunovic (eds.) *Gendering Post-socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*: ERSTE Foundation Series, Volume 1: 217- 248.
- Bobić, M. (2006): „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „Druge demografske tranzicije“?”, u: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121-139.
- Bobić, M. (2010): „Partnerstvo kao porodični sistem”, u: Milić, A., et al.: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115-147.
- Bobić, M., Vukelić, J. (2011): „Deblokada 'druge demografske tranzicije'?", *Sociologija*, LIII, 2: 149-176.
- Bourdieu, P. (1986): „The forms of capital”, in: A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A.S. Wells (eds.), *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press: 46–52.
- Carr, A. (2006): *Family Therapy. Concepts, Process and Practice*, Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Singapore, Toronto: John Wiley & Sons, Ltd.
- Cheal, D. (1991): *Family and the State of Theory*, Hemel Hampstead: Harvester Wheatsheaf.

Donzelot, J. (1979): *The Policing of Families*, New York: Pantheon Books.

Dragišić Labaš, S. (2012): „Uticaj porodičnog i društvenog konteksta na formiranje socijalnih biografija mladih“, u: Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa: 221-245.

Draškić, M., Popović – Obradović, O. (1998) „Položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: 11 – 26.

Duncan, S., Edwards, R. (1999): *Lone Mothers, Paid Work, and Gendered Moral Rationalities*, Palgrave, McMillan Ltd.

Esping-Andersen, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.

Feltey, K. M. (2003): „Single-Parent Families“, in: J. Ponzzetti et al. (eds.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*, 2nd Edition, McMillan Reference: 1515 – 1523.

Flowerdew, J., Neale, B. (2003): „Trying to stay a space. Children with multiple challenges in their post-divorce family lives“, *Childhood*, 10, 2: 147-161.

Gačić, B., Majkić, V. (2000): „Porodična rezilijentnost: ključni procesi“, *Psihologija*, 3-4 33: 329-350.

Gačić, B., Trbić, V., Marković, M. (2004): „Funkcionisanje porodice u društvenom kontekstu hronične krize u Jugoslaviji“, u: Veselinović, J. (ur.): *Izazovi porodica, izazovi porodičnih terapeuta u vremenu tranzicije*, Beograd: Centar za brak i porodicu: 18-30.

Giddens, A. (1977): *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson.

Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Towards a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

Gonag, L., Coleman, M. (2006): „Patterns of exchange and inter-generational responsibilities after divorce and remarriage“, *Journal of Aging Studies*, 20: 265–278.

Gorrel Barnes, J., Thompson, P., Gwyn, D., Burchardt, N. (1998): *Growing up in stepfamily*, Oxford: Oxford University Press.

Gudac – Dodić, Vera (2003): „Brak i porodični život u Srbiji u drugoj polovini 20. veka“, *Tokovi istorije*, 3-4: 39–52.

Hejli, Dž. (2009): *Strategije psihoterapije*, Novi Sad: Psihopolis Institut.

Jarett ,R. (1992): „A Family Case Study“, in: J. Gilgun, K. Daly and G. Handel (eds.) *Qualitative Methods in Family Research*, Newbury Park, CA: Sage: 172-197.

Jenks, Ch. (1996): „The Postmodern Child“, in: Brannen, J. and M. O'Brien (eds.) *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press: 12-26.

Jenks, Ch. (ed.) (2000): *Core Sociological Dichotomies*, London: SAGE.

Joksimović, S., Maksić, S., Pavlović, Z. (2007): „Attitudes of the Citizens of Serbia towards the Goals of Family Upbringing“, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39, 2: 225-242.

Kennedy, S., Whiteford, P., Bradshaw, J., (1996): „The Economic Circumstances of Children in Ten Countries“, in: Brannen, J. and M. O'Brien (eds.) *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press: 145-171.

Kiernan, K. (2004): „Changing European families: trends and issues“, in: Jacqueline Scott, Judith Treas, and Martin Richards (eds.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*: 17-34.

Klett – Davies, M. (2007): *Going it Alone? Lone Motherhood in Late Modernity*, Aldershot, UK: Ashgate.

Kouneski, F. E. (2000): *Family Assessment and the Circumplex model: New research developments and applications*, Twin Cities: University of Minesota.

La Rossa, R. (2009): „Single-Parent Family Discourse in Popular Magazines and Social Science Journals“, *Journal of Marriage and Family*, 71, 2: 235 – 239.

“Living arrangements in the EU27” (2011): Eurostat Newsrelease, 27 October 2011.

Ljubičić, M. (2009): „Istraživanje povezanosti između nekih sociodemografskih odlika porodice i njene funkcionalnosti“, u: Milić, A., Tomanović, S.(priр.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa: 77-97.

Ljubičić, M. (2010a): „Aspekti porodične funkcionalnosti“, u: Milić A. et al.: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 257-283.

Ljubičić, M. (2010b): „Odlike dinamike intergeneracijskih odnosa“, u: Milić, A. et al.: *Vreme porodica. Sociološka studija o poro-*

dičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 147-177.

Ljubičić, M. (2011): *Porodica i delinkvencija*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa.

Ljubičić, M. (2012): „Psihološka separacija mladih: prilog konstrukciji interaktivnog modela odrastanja“, u: Tomanović, S. et al.: *Mladi – naša sadašnjost*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Čigoja štampa: 245-271.

Miletić-Stepanović, V. (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Milić, A. (2007): *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja štampa.

Milić, A. (2010a): „Porodice u klasno-slojnom ključu“, u: Milić, A. et al. *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 45-77.

Milić, A. (2010b): „Porodične vrednosne orijentacije - vrednosni raskol“, u: Milić, A. et al.: *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115-147.

Milojković, M., Srna, J., Mićović, R. (1997): *Porodična terapija*, Beograd: Centar za brak i porodicu.

Minuchin, S. (1974): *Families and Family Therapy*, Cambridge, Massachusetts, USA: Harvard University Press.

Moxnes, K. (2003): „Risk factors in divorce. Perceptions by the children involved“, *Childhood*, 10, 2: 131-146.

Murray, C. (1990): *The Emerging British Underclass*, London: Institute of Economic Affairs.

Murray, C. (1994): *Underclass: the Crisis Deepens, Health and Welfare Unit*, Choice in Welfare Series no. 20, London: Institute of Economic Affairs.

Olson, D. H. (2000): „Circumplex Model of Marital and Family Systems“, *Journal of Family Therapy*, 22: 144-167.

Olson, H. D., Gorall, M. D. (2003): „Circumplex Model of Marital & Family Systems“, in: Walsh, F. (ed.) *Normal Family Process*, New York: Guilford: 514-547.

Pavićević, A. (2006): *Na udaru ideologija: brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini dvadesetog veka*, Beograd: Etnografski institut SANU.

Pavlović, Z. (2007): "Porodične vrednosti u tranziciji – Srbija u komparativnoj perspektivi", u: Polovina N. i Bogunović B. (ur.): *Saradnja škole i porodice*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja: 40-54.

Pavlović, Z. (2009a): „Is There a Socio-demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia”, *Sociologija*, LI, 2, 177 - 188.

Pavlović, Z. (2009b): *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*, Beograd: Institut društvenih nauka.

Pešić, J. (2006): „Persistence of traditionalist value orientations in Serbia”, *Sociologija*, XLVIII, 4: 289 – 307.

Pešić, V. (1977): „Društvena slojevitost i stil života”, u M. Popović et al. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121-197.

Petrović, M. (2009): „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135.

Petrović, M. (2011): „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama - zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, *Stanovništvo*, 40, 1: 53 – 78.

Piorkowska-Petrović, K. (1990): *Dete u nepotpunoj porodici*, Beograd: Prosveta.

Polovina, N., Žegarac, M. (2005): „Razvod braka u kontekstu društvene tranzicije“, *Sociološki pregled*, XXXIX, 4: 401 – 417.

Privredni savetnik: http://www.prvsav.rs/pages/AktuelniPodaci/Zarade_u_Srbiji/Zarade_u_RS_2010.html, pristupljeno 22.06.2013. godine.

Ristović, M. (2011): „Od tradicije ka modernosti: 1878-1990“, u: Popović, M. Timotijević M. i Ristović, M., *Istorijski privatnog života u Srbiji*, Beograd, CLIO.

RZS – Republički zavod za statistiku RS (2013): *Osnovne karakteristike domaćinstva – Knjiga 13*. Beograd, RZS RS.

Schenk, N., Dykstra, P. A. (2012): „Continuity and change in intergenerational family relationships: An examination of shifts in re-

lationship type over a three-year period“, *Advances in Life Course Research*, 17: 121–132.

Sekulić, N. (2010): „Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu, porodica“, u: Milić A. et al. *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 93–115.

Shapiro, A. (2012): „Rethinking marital status: Partnership history and intergenerational relationships in American families“, *Advances in Life Course Research*, 17: 168–176.

Smart, C. (2003): „New perspectives on childhood and divorce“, *Childhood*, 10, 2: 123–129.

Smart, C., Shipman, B. (2004): „Visions in monochrome: families, marriage and the individualization thesis“, *The British Journal of Sociology*, 55, 4: 491–509.

Smith, R.S., Hamon, R.R., Ingoldsby, B.B., Miller, E.J. (2009): *Exploring Family Theories*, New York, Oxford: Oxford University Press.

Stanković, B., Penev, G. (2010): „Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu“, *Stanovništvo*, 1: 1 – 24.

Stanković, B., Penev, G. (2012): „Rađanje van braka: neki prostorni aspekti“, *Demografija*, knjiga IX: 181 – 199.

Tomanović, S. (2004): „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevница Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 349 – 375.

Tomanović, S. (2010): „Socijalni kapital porodica“, u: Milić, A. et al. *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–92.

Tomanović-Mihajlović, S. (1997): *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Tomanović, S., Ignjatović, S. (2010): „The Significance and Meaning of Family Transitions for Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective“. *Annales-Annals for Istrian and Mediterranean Studies. Series historia et sociologia*, 20, 1: 27–40.

- Usdansky, M. (2008): „The Emergence of a Social Problem: Single-Parent Families in U.S. Popular Magazines and Social Science Journals, 1900–1998”, *Sociological Inquiry*, 78, 1, 74–96.
- Usdansky, M. (2009a): „A Weak Embrace: Popular and Scholarly Depictions of Single-Parent Families, 1900 – 1998”, *Journal of Marriage and Family*, 71, 2: 209–225.
- Usdansky, M. (2009b): „Ambivalent Acceptance of Single-Parent Families: A Response to Comments”, *Journal of Marriage and Family*; 71, 2: 240 – 246.
- Walther, A. (2006): “Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people’s experiences across different European contexts”, *Young* 14, 1: 119–141.
- Weinraub, M., Horvath, D.L., Gringlas, M.B. (2002): „Single Parenthood“, in: M. H. Bornstain (ed.) *Handbook on Parenting*, Vol. 3., London: Lawrence Erlbaum Associates: 109 – 141.
- White, M. J., Klein, D.M. (2008): *Family Theories*, London, New Delhi, Singapore: Sage Publication.
- Wilson, W. (1989): *The Ghetto Underclass*, London, Sage.
- Wong, Garfinkl, McLanahan, (1992): „Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy”, *Luxembourg Income Study Working Paper Series Luxembourg Income Study (LIS)*, Working Paper No. 76.

Beleške o autorima

Smiljka Tomanović je profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, gde predaje Sociologiju porodice, Sociologiju detinjstva, Sociologiju omladine i kurseve o savremenoj porodici na osnovnim, diplomskim i doktorskim studijama sociologije. Oblasti njenog istraživačkog interesovanja su porodica, detinjstvo, prava deteta, roditeljstvo, tranzicija u odraslost i tranzicija u roditeljstvo, u okviru kojih je učestvovala u velikom broju naučnih i primenjenih istraživanja. Kao članica Saveta za prava deteta Vlade Republike Srbije od 2002 – 2004. godine bila je koautorka Nacionalnog plana akcije za decu i drugih strateških dokumenata. Objavila je tri autorske i nekoliko koautorskih studija, kao i veći broj članaka u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima.

Milana Ljubičić je docentkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Angažovana je u nastavi na predmetima Sociologija mentalnih poremećaja, Sociologija društvenih devijacija – kriminalitet, Sociološki praktikum, Sociologija omladine i nekoliko izbornih kurseva na master i doktorskim studijama. Do sada je objavila niz radova u domaćim i stranim naučnim časopisima i izlagala na domaćim i međunarodnim konferencijama, u kojima se bavila temama kao što su: etiologija devijantnog ponašanja, porodični i društveni tretman marginalizovanih: mladih, starih, mentalno oboljelih i onih lišenih slobode, strukturalni pritisci/mogućnosti i psihološka separacija mladih od roditelja, proces i evaluacija psihoterapijskog rada. Autorka je jedne knjige i koautorka u nekoliko studija.

Dragan Stanojević je asistent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Angažovan je u nastavi na kursevima Sociologija porodice, Sociologija religije, Sociokulturna antropologija, Sociološki praktikum i Sociologija omladine. Oblasti njegovog interesovanja su porodični život, roditeljstvo, mlađi, društvena stratifikacija. Do sada je objavio više radova iz navedenih oblasti u domaćim časopisima i domaćim i stranim zbornicima radova.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

364.6:316.356.2(497.11)
316.812.31(497.11)

ТОМАНОВИЋ, Смиљка, 1963-
Jednoroditeljske porodice u Srbiji :
sociološka studija / Smiljka Tomanović,
Milana Ljubičić, Dragan Stanojević. - Beograd
: Čigoja štampa : Institut za sociološka
istraživanja Filozofskog fakulteta, 2014
(Beograd : Čigoja štampa). - 254 str. :
tabele; 25 cm

Tiraž 500. - Beleške o autorima: str. 251. -
Summary: One-parent Families in Serbia. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Bibliografija: str. 243-249.

ISBN 978-86-531-0032-2
1. Љубичић, Милана, 1978- [автор]
2. Станојевић, Драган, 1978- [автор]
а) Хранитељска породица - Социолошки
аспекти - Србија
COBISS.SR-ID 205144844

